

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

ORAȘUL MEDIEVAL ÎN ISTORIE

PROBLEME FUNDAMENTALE ALE GENEZEI VIETII URBANE MEDIEVALE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ A MUNTENIEI ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ A MOLDOVEI

MIRCEA D. MATEI

UN MODEL ARTISTIC ÎN VECHEA CULTURĂ ROMÂNEASCĂ: ORAȘUL-REȘEDINȚĂ DOMNEASCĂ

RĂZVAN THEODORESCU

ASPECTE ALE CONDIȚIILOR TEHNICE ȘI DE ORGANIZARE SOCIALĂ A MUNCII ÎN CONSTRUCȚII ÎN PRINCIPATUL AUTONOM AL TRANSILVANIEI

GH. SEBESTYÉN

TRADIȚII SUD-EST EUROPENE ȘI STRUCTURI URBANISTICE MODERNE ÎN BUCUREȘTIUL ANILOR 1774-1829

ILEANA CĂZAN-NEAGU

ORAȘELE ÎN EUROPA APUSEANĂ ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU

RADU MANOLESCU

CHEȘTERI DE POPULAȚIE ÎN PERIOADA PREVIKINGĂ ȘI VIKINGĂ: ATESTATE DE ACTIVITATEA ECONOMICĂ A CENTRELOR URBANE ÎN NORDUL EUROPEI

FLORENTINA CĂZAN

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ
ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE,
REVISTA REVISTELOR
DE ISTORIE

3

TOMUL 40

1987

MARTIE

**ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA**

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU (*redactor șef*), **ION APOSTOL** (*redactor șef adjunct*); **NICHITA ADĂNILOAIE**, **LUDOVIC DEMÉNY**, **GHEORGHE I. IONIȚĂ**, **AUREL LOGHIN**, **DAMASCHIN MIOC**, **ȘTEFAN OLTEANU**, **POMPILIU TEODOR** (*membri*).

Prețul unui abonament este de 180 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ROMPRES-FILATELIA Departamentul Export-Import-presă P. O. Box 12-201. Telex 10378 prsfi r — București, Calea Griviței nr. 64-66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”. Apare de 12 ori pe an.

REVISTA DE ISTORIE

TOM 40 nr. 3
martie 1987

S U M A R

ORAȘUL MEDIEVAL ÎN ISTORIE

- MIRCEA D. MATEI, Probleme fundamentale ale genezei vieții urbane medievale în
Țara Românească a Munteniei și Țara Românească a Moldovei 221
- RĂZVAN THEODORESCU, Un model artistic în vechea cultură românească : orașul-
reședință domnească 240
- GH. SEBESTYÉN, Aspecte ale condițiilor tehnice și de organizare socială a muncii în
construcții în Principatul autonom al Transilvaniei 248
- ILEANA CĂZAN-NEAGU, Tradiții sud-est europene și structuri urbanistice moderne
în Bucureștiul anilor 1774—1829 261

- RADU MANOLESCU, Orașele în Europa apuseană în evul mediu timpuriu 274
- FLORENTINA CĂZAN, Creșteri de populație în perioada previkingă și vikingă atestate
de activitatea economică a centrelor urbane din nordul Europei 288

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

- O sinteză fundamentală a vechii civilizații grecești (*Cecilia Ioniță*) 299

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

- Simpozionul științific „2500 de ani de la prima atestare documentară a geto-dacilor”
(*Ion Apostol*); A III-a sesiune a comisiei mixte româno-cehoslovace de istorie
(*Nicolae Dascălu*); Călătorie de documentare științifică în Polonia (*Constantin
Rezachevici*); A XVII-a conferință internațională „EIRENE”. Participarea și
contribuția cercetătorilor români (*Ramiro Donciu*); Al XVII-lea Congres Internațional
de Genealogie și Heraldică de la Lisabona (*Dan Berindei*). 304

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

- ALEXANDRU ANDRONIC, *Iașii pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și
evoluție*, Edit. Junimea, Iași, 1986, 142 p. (*Constantin Șerban*) 316
- VL. TREBICI, ION GHINOIU, *Demografie și etnografie*, Edit. științifică și enciclopedică,
București, 1986, 325 p. (*Constantin Șerban*) 317

PIERRE CHAUNU, <i>La mort à Paris—XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles</i> , Edit. Fayard, Paris, 1984, 543 p. (<i>Radu-Ștefan Ciobanu</i>)	319
LUIS SUAREZ FERNANDEZ, <i>Les Juifs espagnols au Moyen Âge</i> , traduit de l'espagnol et préfacé par Ráchel Israël-Amsaleg, Gallimard, Paris, 1983, 346 p. (<i>Eugen Denize</i>)	321

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

* * * Przeszłość demograficzna polski. Materiały i studia, 15, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1984, 192 p. (<i>Louis Roman</i>)	324
---	-----

REVISTA DE ISTORIE

TOME 40 n° 3

mars 1987

SOMMAIRE

LA VILLE MÉDIÉVALE DANS L'HISTOIRE

- MIRCEA D. MATEI, Problèmes fondamentaux touchant la genèse de la vie urbaine médiévale en Valachie et en Moldavie 221
- RĂZVAN THEODORESCU, Un modèle artistique dans l'ancienne civilisation roumaine : de la ville-résidence princière 240
- GH. SEBESTYÉN, Aspects des conditions techniques et de l'organisation sociale du travail de construction de la Renaissance en Transylvanie 248
- ILEANA CĂZAN-NEAGU, Traditions sud-est européennes et structures urbaines modernes à Bucarest 1774-1829 261

- RADU MANOLESCU, Les villes en Europe occidentale pendant le haut moyen-âge 274
- FLORENTINA CĂZAN, Croissances du taux de la population pendant la période pré-normande et normande attestés par l'activité économique des centres urbains du nord de l'Europe 288

PROBLÈMES DE L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE

- Une synthèse fondamentale de la civilisation grecque ancienne (*Cecilia Ioniță*) . . . 299

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

- Le symposium scientifique „2500 ans depuis la première attestation documentaire des gèto-daces” (*Ion Apostol*) ; La IIIe session de la commission roumano-tchécoslovaque d'histoire (*Nicolae Dascălu*) ; Voyage de documentation scientifique en Pologne (*Constantin Rezachevici*) ; La XVIIe conférence internationale „EIRENE”. La participation et la contribution des chercheurs roumains (*Ramiro Donciu*) ; Le XVIIe Congrès International de Généalogie et d'Héraldique de Lisbonne (*Dan Berindei*). 304

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

- ALEXANDRU ANDRONIC, *Iași pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție* (Jassy jusqu'au milieu du XVIIe siècle. Genèse et évolution), Edit. Junimea, Iași, 1986, 142 p. (*Constantin Serban*) 316

VL. TREBICI, ION GHINOIU, <i>Demografie și etnografie</i> (Démographie et ethnographie), Edit. științifică și enciclopedică, București, 1986, 325 p. (<i>Alexandru Madgearu</i>)	317
PIERRE CHAUNU, <i>La mort à Paris—XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles</i> , Edit. Fayard, Paris, 1984, 543 p. (<i>Radu-Ștefan Ciobanu</i>)	319
LUIS SUAREZ FERNANDEZ, <i>Les Juifs espagnols au Moyen Âge</i> , traduit de l'espagnol et préfacé par Ráchel Israël-Amsaleg, Gallimard, Paris, 1983, 346 p. (<i>Eugen Denize</i>)	321

LA REVUE DES REVUES D'HISTOIRE

* * * Przeszość demograficzna polski. Materiały i studia, 15, Państwowe. Wydaw- nictwo Naukowe, Warszawa, 1984, 192 p. (<i>Louis Roman</i>)	324
--	-----

PROBLEME FUNDAMENTALE ALE GENEZEI VIETȚII URBANE MEDIEVALE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ A MUNTENIEI ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ A MOLDOVEI

MIRCEA D. MATEI

Componentă importantă a prezenței specifice a unui popor în ansamblul creatorilor de bunuri materiale și spirituale — în cuprinsul unor coordonate precise de ordin geografic și cronologic — civilizația urbană se constituie într-o sinteză a realizărilor de „virf” ale respectivelor popoare. Tocmai pentru că în această înmănunchere, care se cheamă „civilizație urbană”, își află expresia experiențe proprii de lungă durată și, în egală măsură, materializările unui permanent schimb de bunuri materiale și spirituale cu alte arii de civilizație, nu pare deloc hazardat să se considere că anume civilizația urbană este în măsură să exprime, cu o deosebită forță, atât capacitatea proprie de creație a unui popor sau a altuia, precum și capacitatea acestuia de a asimila, *în chip creator*, realizări ale altor arii de civilizație. Aceasta se poate petrece nu numai păstrându-se specificul și personalitatea unui popor, dar și prin aporturi specifice ale acestuia la constituirea a ceea ce se numește civilizația urbană a evului mediu, în ansamblul ei.

Constituind, la români ca și la alte popoare, expresia obiectivă și complexă a nivelului atins de respectivele popoare, la un moment dat, în dezvoltarea lor economică și socială — în cadrul unor forme, obligatoriu corespunzătoare, de organizare politică — orașele medievale au reprezentat adevărate repere, de ordin mai ales cronologic la început, în recunoașterea atât a ritmului în care, în cuprinsul respectivelor așezări, s-au concentrat experiențe ale perioadei de sfârșit a epocii istorice precedente, cât și a măsurii în care orașele evului mediu au moștenit astfel de experiențe, direct sau doar mijlocit, de la orașele antichității slaviste tirzii.

După cum se știe, literatura de specialitate face, încă de multă vreme, o distincție netă între orașele medievale „moștenite” de societatea europeană de la antichitatea sclavagistă romană, și, respectiv, cele formate abia în cursul evului mediu. În cazul teritoriului țării noastre, chiar dacă în Dacia romană civilizația urbană a cunoscut o înflorire reală, împrejurări istorice specifice au determinat apariția unei cezuri în evoluția vieții urbane, între antichitate și evul mediu; „ruralizarea” societății locale, la finele antichității, a căpătat, aici, alt conținut și alte semnificații decât cele aplicabile realităților vieții urbane din vestul și sudul continentului nostru¹. În acest context, se impune, desigur, utilizarea diferențiată a criteriilor în funcție de care orașele medievale europene pot fi considerate adevăratele creatoare ale premiselor proprii lor civilizații.

Dacă pentru teritoriile europene cuprinse în limitele administrative și politice ale Imperiului roman de Apus procesul de „ruralizare” a vieții societății secolelor IV — VII a presupus numai scăderea ponderei orașelor în

ansamblul vieții economice a perioadei arătate, fără ea prin aceasta să se înțeleagă și întreruperea existenței așezărilor urbane, pentru teritoriul țării noastre — cu excepția unei fâșii situate la nordul Dunării — încetarea stăpînirii romane și ieșirea teritoriului Daciei, în ultimul sfert al secolului al III-lea e.n., din cadrul imperiului au avut drept principală consecință, în problema care ne interesează aici, încetarea, pe toate planurile, a vieții urbane organizate, chiar dacă descoperirile arheologice atestă, fapt deosebit de important, continuarea locuirii în cuprinsul fostelor orașe romane, devenite ruine.

Firește, discuția despre geneza civilizației urbane medievale nu poate omite precizarea acestei importante realități, și chiar dacă, la prima vedere, ar apărea neesențială stabilirea continuității sau a discontinuității între viața urbană a antichității târzii și aceea a evului mediu, neglijarea acestui aspect ar fi numai spre paguba cercetării. Întradevăr, este absolut necesar să se atragă atenția asupra faptului că, departe de a se limita, ca importanță, la latura cronologică a discuției referitoare la geneza civilizației medievale, lipsa continuității vieții urbane de la antichitate la evul mediu are profunde implicații și de ordin calitativ. Chiar dacă orașul medieval, indiferent de regiune sau de particularitățile procesului formării sale, nu poate progresa exclusiv pe baza propriilor sale resurse umane și materiale, datorînd foarte mult aportului complex al mediului rural înconjurător, nu este numai o chestiune de nuanță dacă principalele componente ale vieții sale materiale și spirituale — cel puțin într-o bună parte din perioada de început a existenței sale — sînt moșteniri directe ale perioadei precedente, sau își au originea în mediul rural în care s-au format premisele economico-sociale ale constituirii orașului. În timp ce în primul caz este vorba de transmiterea nemijlocită, de la antichitate la evul mediu, a unor experiențe și *mentalități* specific urbane, în cel de-al doilea caz *preluarea din lumea satului* a principalelor componente ale civilizației viitoarelor orașe nu va putea să nu poarte, într-o măsură destul de pronunțată, amprenta nivelului și mentalităților mediului generator.

Împrejurările și consecințele retragerii administrației romane din Dacia au făcut ca teritoriul nord-dunărean să se caracterizeze, în perioada de după secolul al III-lea e.n., printr-o totală și profundă *ruralizare* a vieții societății daco-romane locale, excepția reprezentată de îngusta fâșie de la nordul Dunării neputînd schimba, în mod radical, aprecierea de mai sus.

În ciuda unor eventuale rezerve referitoare la amploarea și profunzimea procesului de însușire a civilizației urbane romane de către populația dacică, într-un răstimp de mai puțin de două secole — atît cît a durat stăpînirea romană în Dacia — realitățile specifice perioadei care a urmat abandonării provinciei de către imperiu sînt în măsură să demonstreze că procesul amintit a cunoscut o profunzime certă și, mai ales, că s-a desfășurat pe un teritoriu care coincide, în linii mari, cu întreaga suprafață a țării noastre. În condițiile în care populația romanică a nordului Dunării a fost obligată să trăiască, vreme de peste un mileniu, cu începere din ultimul sfert al secolului al III-lea e.n. (condiții definite de succesiunea aproape neîntreruptă a numeroase populații în migrație), fenomenul cultural cel mai reprezentativ, care poate și trebuie să fie considerat ca oferînd măsura împletirii civilizației dacilor cu aceea a romanilor, este tocmai păstrarea caracterului romanic al civilizației populației nord-dunărene, în

întreaga perioadă avută aici în vedere ². Chiar dacă se admite, cu bună dreptate, că, după secolul al III-lea e.n., Dunărea nu a constituit o barieră în calea schimburilor culturale între regiunile din sudul și, respectiv, nordul fluviului, este dificil de presupus că numai aceste schimburi culturale ar fi putut conserva civilizației populației nord-dunărene caracterul său roman, dacă nu ar fi existat și afinitățile culturale ale perioadei precedente, precum și fondul romanic, creat de conviețuirea și împrumuturile reciproce din secolele II — III e.n.

Unanimitatea specialiștilor români vede în profunzimea caracterului romanic al civilizației populației nord-dunărene, ca și în contribuția permanentelor schimburi culturale între nordul și sudul fluviului principala explicație a vitalității excepționale a poporului român și a puterii sale de a asimila acele populații cu care a conviețuit mai multă vreme.

Evident, discuția nu poate și nu trebuie restrinsă la domeniul culturii materiale. Restructurările petrecute în organizarea economică și socială a populației romanice nord-dunărene, după abandonarea Daciei de către imperiul roman, au impus foarte probabil obștea teritorială ca unica formă de organizare socială a românilor nord-dunăreni, această structură corespunzând nu numai nivelului de dezvoltare a forțelor și relațiilor de producție a populației romanice de la nordul Dunării, în acel moment, dar și impunându-se, de la sine, într-o societate lipsită de o autoritate și de o organizare administrativă, economică și militară, specifică formei de organizare statală.

Chiar dacă, la prima vedere, generalizarea obștei sătești s-a făcut, în cadrul societății romanice, în condițiile ruralizării acesteia în cel mai deplin înțeles al cuvântului, evoluția ulterioară a dovedit că această formă de organizare socială nu a lipsit societatea romanică nord-dunăreană de nici unul din atributele majore ³, care să-i permită atât să reziste valurilor succesive de migratori (în marea lor majoritate aflați într-un stadiu inferior de organizare socială), cât și să își păstreze capacitatea însușirii, în continuare, a unor noi elemente de cultură romană și romano-bizantină, pe plan material și spiritual.

Întrebarea care continuă să se pună este aceea dacă de pe urma schimburilor culturale dintre nordul și sudul Dunării au beneficiat, în egală măsură, toate teritoriile extracarpătice al țării noastre. În legătură cu această problemă, specialiștii nu au ajuns încă la un acord deplin, și consider, și aici, că este cazul să fie privită cu oarecare rețineră afirmația că ținuturile dintre Carpați și Nistru s-au aflat într-o situație identică cu cele de la sud de Carpați ⁴. Convingerea că teritoriul Moldovei a putut beneficia în mai mică măsură de efectele pozitive ale unor astfel de schimburi culturale se întemeiază (de altfel am mai exprimat și cu alte prilejuri acest punct de vedere) ⁵, înainte de toate, pe realitatea geografică a poziției mai puțin avantajoase a Moldovei în raport cu centrele (precumpănitor urbane) de iradiere culturală ale zonelor nordice și nord-estice ale imperiului bizantin, din acest punct de vedere teritoriul Munteniei fiind avantajat.

În al doilea rând, este de avut în vedere împrejurarea (și ea, prea puțin luată în considerare) că tot Moldova era, întotdeauna, mai afectată de primele contacte ale populației romanice locale cu fiecare val de migratori, ceea ce nu putea rămâne fără consecințe și asupra capacității receptivității culturale a locuitorilor ținuturilor est-carpătice.

Pentru discuția referitoare la permanența legăturilor culturale dintre nordul și sudul Dunării, www.dacoromanica.ro și din a doua jumătate

a mileniului I e.n., legături care contribuie în mod decisiv la conservarea caracterului romanic al culturii materiale a poporului român și îi conferă forța de a-și păstra individualitatea în contextul tulbure al migrației popoarelor, specialiștii români consideră că de cea mai mare putere ilustrativă se bucură caracterul și evoluția complexului cultural Ipotești-Ciurelu-Cindești⁶. Specific și propriu, în primul rînd, teritoriului dintre Carpați și Dunăre în secolele VI — VII e.n., acest complex cultural poartă amprenta ușor vizibilă a rădăcinilor sale romanice, mereu improspătate de noi elemente culturale sud-dunărene. Fiind proprie tocmai perioadei în care se produce și principala deplasare spre sud a primelor triburi slave cu care populația locală nord-dunăreană a intrat în contact, cultura amintită este considerată, cu dreptate, a ilustra, în același timp, și procesul asimilării populației slave de către cea românească, proces care, din punct de vedere cultural și cronologic, va depăși, desigur, spațiul pe care îl acoperă cultura Ipotești-Ciurelu-Cindești.

Cercetări recente, întreprinse în câteva așezări din Moldova, datînd tot din secolele V — VII e.n., au reușit să pună în lumină realități comparabile cu cele de pe teritoriul dintre Carpați și Dunăre⁷, evidențiind caracterul romanic al culturii materiale a populației românești est-carpătice din perioada arătată. Aceasta nu trebuie să conducă la încheierea, oricum forțată, că între ceea ce se numește în mod curent „cultura Coștișă-Botoșana” (specifică ținuturilor est-carpătice) și complexul cultural Ipotești-Ciurelu-Cindești, de care am amintit mai sus, ar putea fi vorba de o identitate perfectă. Pentru a caracteriza mai bine raporturile dintre cele două complexe culturale în discuție, credem că cel mai potrivit ar fi să se spună că ele *își corespund din punct de vedere cronologic, structural, etnic și ca proces evolutiv*, fără să fie vorba și de o identitate între ele. Această caracterizare are în vedere principalele condiții istorice în care s-a petrecut procesul formării (în care celor două aspecte culturale, componentele de bază ale lor primează rădăcinile comune de factură romanică), ilustrînd, în același timp, și intensitatea diferită în care cele două arii culturale au putut primi noi aporturi din lumea sud-dunăreană a civilizației romano-bizantine.

O dată cu finele secolului al III-lea e.n., civilizația populației romanice nord-dunărene a continuat să se dezvolte într-un cadru exclusiv rural, realitate impusă de dispariția vieții urbane de pe teritoriul Daciei. Prin dispariția centrelor urbane, pe teritoriul fostei provincii Dacia s-au produs mutații economico-sociale, în sensul că transferul cunoștințelor tehnice, al tehnologiilor de producție și al experiențelor în lumea satelor a fost *total*. ceea ce nu a putut rămîne, desigur, fără importante urmări pe planul nivelului ulterior la care s-au situat producțiile specializate, în diverse domenii de activitate.

Dacă cercetările arheologice atestă practicarea, în continuare, a unor activități specializate în mediul rural⁸, aceasta nu înseamnă că există motive ca nivelul tehnic al respectivelor activități să poată fi considerat comparabil cu produse realizate în mediul urban al sudului bizantin, aprecierea fiind valabilă, în primul rînd, în privința prelucrării metalelor. Deși, atît pe teritoriul Munteniei cît și în ținutul est-carpatic, s-au descoperit suficient de multe forme pentru turnarea unor obiecte de podobă sau de cult pentru ca ele să poată fi considerate probe sigure ale unei asemenea activități în sinul colectivităților românești extra-carpătice, ar fi dificil ca produsele realizate www.dacoromanica.ro nivelul celor realizate

în ateliere specializate, din lumea sudului bizantin. Dar nu aceasta este aspectul cel mai important al problemei, ci esențială este constatarea că o lume cu preocupări principale rurale rămâne să desfășoare, în continuare, activități care presupun cunoștințe tehnice și experiențe de origine nu rurală, ci orășenească. Dacă la această observație se adaugă realitatea, bine cunoscută, că nici Muntenii nici Moldova nu dispuneau de resurse notabile de minereuri, din a căror exploatare și valorificare să se asigure o activitate susținută a meșteșugarilor comunităților sătești, apare și mai evidentă importanța pe care o capătă permanența practicării meșteșugurilor specializate în sinul societății românești nord-dunărene⁹.

Pentru evitarea chiar și a celei mai slabe eventualități de înțelegere eronată a problemei dezvoltării unitare a teritoriilor atitextra—cît și intracarpatică ale țării noastre, în perioada de după secolul al III-lea e.n., este necesar să se amintească două împrejurări, după părerea mea, esențiale. În primul rînd, este vorba despre realitatea că Transilvania nu a putut, nici ea, să evite procesul ruralizării profunde a vieții societății locale dacoromane, în ciuda faptului că aici pulsase din plin viața urbană, în epoca romană. Foarte bogatele resurse ale subsolului nu au putut constitui pîrghii suficiente pentru anularea efectelor retragerii aureliene, explicația principală trebuind căutată în inexistența condițiilor politice care să favorizeze revigorarea activităților economice specifice, care stau la baza formării orașului medieval. În al doilea rînd, și ca o subliniere a aceluiași caracter unitar al dezvoltării societății românești, este de amintit că și în Transilvania și în teritoriile extracarpatică, ameliorarea cadrului politic general a determinat apariția, în aceiași vreme (secolul al IX-lea), a primelor concentrări demografice în care s-ar putea vedea embrionul unor viitoare centre urbane. Intervenția brutală, însă, a ungarilor în Transilvania, și respectiv a pecenegilor, la est și sus de Carpați a făcut ca astfel de embrioane, cum erau reședințele unui Gelu, Glad sau Menumorut, sau anume așezări întărite din exteriorul Carpaților să nu poată fi fructificate. Mai mult, în Transilvania situația a fost agravată, mai tîrziu, și de pătrunderea aici a numeroși coloniști germani, care au modelat structurile urbane potrivit experiențelor proprii, limitînd și mai mult posibilitățile de manifestare a ceea ce reprezenta tradiția românească anterioară.

Deși, la prima vedere, considerațiile de față pot apărea insuficient de justificate în legătură cu discuția privind premisele civilizației urbane medievale românești extra-carpatică, în realitate ele sînt absolut necesare pentru înțelegerea unor fapte petrecute mai tîrziu, deoarece și evoluția ulterioară a societății românești va avea loc tot în cadrul general al unei societăți rurale, inclusiv în perioada de după secolul al X-lea, cînd, în întreg teritoriul nord-dunărean, se va înregistra o reală înflorire a colectivităților locale, și de această dată tot în strînsă legătură cu revigorarea vieții bizantine la Dunărea de Jos.

Dacă pentru a doua jumătate a mileniului I e. n. nu există nici un dubiu că întreaga populație românească nord-dunăreană locuia exclusiv în așezări sătești, dintre care unele întărite, una dintre problemele cele mai importante pe care le ridică cunoașterea stadiului de dezvoltare a aceleiași populații în cursul secolelor IX—XI este aceea a caracterului și structurilor așezărilor ei. Ne-am oprit, în mod special, la acest reper cronicologic, deoarece, pe de-o parte, totalitatea datelor oferite de cerc-

tările paleodemografice, întreprinse, relativ recent, în țara noastră, iar pe de altă parte observațiile făcute în cuprinsul unor obiective datînd din perioada arătată concură la conturarea unei imagini sensibil deosebite de aceea pe care o avem asupra așezărilor perioadei cronologice precedente, și aceasta pe cel puțin două planuri. În primul rînd, în domeniul producției materiale se remarcă o creștere calitativă ușor vizibilă pe toate planurile¹⁰, ceea ce nu poate fi decît consecința cadrului favorabil creat de condițiile de viață statornică, pe o mai lungă perioadă de timp, în cadrul aceluiași așezări, pentru exprimarea unor acumulări obținute în perioada anterioară, de către populația românească. În al doilea rînd, nu pare deloc exagerat să se interpreteze apariția, începînd cu secolele VIII—IX, a așezărilor românești întărite drept o dovadă a unor restructurări petrecute în sinul aceleiași societăți nord-dunărene, pe linia trecerii de la locuirea exclusiv în așezări sătești la apariția primelor aglomerări de un tip calitativ nou, purtătoare ale germenilor unor viitoare așezări de tip incipient-urban¹¹. Dacă lucrurile stau, într-adevăr, așa, înseamnă că este obligatorie și acceptarea ipotezei că procesul amintit nu se putea petrece în cadrul vechilor structuri social-politice, în care se dezvoltase societatea românească de pînă în secolul al IX-lea; aceste structuri vor fi cunoscut o sensibilă accentuare a caracterului lor feudal, inclusiv pe planul suprastructural al organizării politice, materializate prin constituirea unor formațiuni politice, de tipul voievodatelor transilvane. Prezentă, de astfel, într-o serie de lucrări, între care, cea mai recentă, a lui Ștefan Olteanu, o exprimă cu suficientă fermitate¹², această ipoteză se sprijină nu numai pe observația că anume în secolele X—XI concentrarea unor așezări în zone mai mult sau mai puțin bine delimitate geografic poate constitui un argument în favoarea existenței unor astfel de mici formațiuni politice de structură feudală, dar și pe existența, în aceeași perioadă, a unor izvoare scrise — dintre care, neîndoind, cel mai important rămîne izvorul epigrafic de la Mircea Vodă¹³, din Dobrogea — care fac certă desprinderea din sinul societății locale a unor feudali, virfuri în care nu este ilogic să vedem conducători ai unor formațiuni politice de tipul jupanatelor sau cnezatelor.

Mergînd pe aceeași linie de gîndire, este firesc să ne punem întrebarea dacă, atît la sud cît și la est de Carpați, așezările întărite — replică a binecunoscutelor *orașe de la Dunăre* — trebuie considerate drept simple așezări întărite, cu rol prevalent militar, sau ele pot fi considerate expresie a unor așezări incipient-urbane, la a căror formare au contribuit nu numai restructurările petrecute în sinul societății românești nord-dunărene, ci și influențele exercitate, continuu, asupra acestei societăți, de către lumea bizantină sud-dunăreană. Desigur, atîta vreme cît vom fi lipsiți de dată sau observații fundamentale, pe temeiul cărora să devină posibile aprecieri vizînd *structurile interne* ale unor astfel de așezări întărite, ar ține mai mult de domeniul încercărilor hazardate formularea unei opinii sau a alteia. Tocmai de aceea, mă mulțumesc să exprim aici numai simpla ipoteză că chiar dacă rolul militar al unor astfel de așezări va fi fost prevalent, însuși faptul că nu toate așezările perioadei amintite sînt fortificate, ci numai unele din ele, poate sugera că acestea erau chemate să joace un rol mai complex în viața societății românești nord-dunărene a secolelor X—XI.

Trebuie, în același timp, să atrag atenția că, în stadiul actual al cunoștințelor despre așezări, cu greu s-ar putea trece dincolo de expri-

mărea punctului de vedere că în aceste centre întărite ale secolelor X—XI au apărut și *germenii* civilizației urbane medievale românești, detalieri sau exemplificări concrete fiind extrem de greu de făcut. Pe lângă insuficiența cunoaștere arheologică a respectivelor așezări, la aceasta se opune faptul că evenimentele militare petrecute în perioada imediat următoare, evenimente care au însoțit pătrunderea pe teritoriul extracarpatic al României a pecenegrilor, uzilor și cumaniilor¹⁴ au împiedicat evoluția normală a acelor așezări deja cunoscute, provocând chiar distrugerea unora din cele care păreau a avea o semnificație aparte.

Este în afara oricărui dubiu, că perioada cea mai importantă pentru structurarea civilizației urbane românești medievale a coincis, cronologic, cu primele trei secole ale celui de-al doilea mileniu. Chiar dacă anumite carențe de documentare — pe care le sperăm numai de scurtă durată — împiedică urmărirea etapelor succesive parcurse de societatea românească nord-dunăreană între faza reprezentată de așezările întărite ale secolelor X—XI și cea materializată prin așezări ca cele de la Curtea de Argeș, Suceava și Siret, aprecierea de pe poziții exclusiv negativiste a proceselor petrecute în secolele XII—XIII nu ar fi întru nimic justificată.

Oricât ar fi de adevărat că succesiunea ultimelor valuri de migrații (pecenegi, uzi, cumani și, mai ales, tătari) a provocat serioase perturbări în viața de toate zilele a comunităților românești, chiar la finele secolului al XIII-lea, deci într-o perioadă în care deja trecuse valul de violență al invaziei mongolilor și se instaurase un regim de stabilitate și organizare ca cel presupus de ades discutata *pax mongolica*, nu numai pe teritoriul Țării Românești dar și în ținuturile aflate sub controlul efectiv sau numai sub supravegherea Hoardei de Aur se înfiripează, deja, unele centre, a căror evoluție spre deplina urbanizare nu a mai putut fi oprită. Aceasta constituie mărturia cea mai sigură a progresului continuu pe care l-a cunoscut societatea românească, chiar în decursul unei perioade atât de tulburi.

Începând cu această perioadă, problemele devin mult mai complexe, în primul rînd prin coexistența mai multor *tipuri* de așezări urbane (apreciate din punctul de vedere al cauzelor care le-au dat naștere și al condițiilor în care s-au dezvoltat), dar și prin rolul pe care le-au jucat ele, pe planul istoriei locale.

În ordinea vechimii, a importanței economice și a rolului jucat în viața întregii regiuni a Dunării de jos, pe primul loc trebuie situate desigur, orașele bizantine din lungul fluviului, Cetatea Albă — de la gura Nistrului¹⁵, precum și Chilia-Lycostomo. Acesta din urmă ridică tot atâtea probleme importante și controversate privind localizarea sa exactă, pe cît ridică, din nou în ultimă vreme, și încercarea de a se stabili dacă, în realitate, este vorba despre un singur oraș purtînd acest dublu nume, sau de două așezări distincte, fiecare purtînd cîte unul din cele două nume¹⁶. Din punctul de vedere al originii lor, orașele amintite nu pot fi considerate ca fiind rezultatul acțiunii aceluiași factori economici și politici, sorgintea bizantină putînd fi acceptată numai pentru așezările de la Păcuil lui Soare¹⁷, Nufărul¹⁸ și Cetatea Albă, cu toate că și aici sînt de făcut distincții în domeniul rolului jucat de ele în diferitele etape ale existenței lor.

În primul rînd, credem că nu sînt de făcut obiecții importante în legătură cu faptul că, în www.dacoromanica.ro au avut un rol precum-

pănitores militar, rol pe care și l-au păstrat pînă spre mijlocul secolului al XIII-lea. Abia către finele acestui secol, și mai ales în primele decenii ale secolului al XIV-lea, devine prevalentă funcția economică a respectivelor centre, ceea ce nu putea rămîne fără urmări și asupra rolului jucat de ele în dezvoltarea economică a unui hinterland a cărui delimitare rămîne încă o sarcină a cercetărilor viitoare. Deși aceasta pare să fie o realitate acceptată de către cvasitotalitatea istoricilor, este, totuși, necesar să amintim că s-au exprimat și anumite rezerve în legătură cu caracterul urban al așezării de la Păcuiul lui Soare, dar, în ceea ce mă privește, judecînd în funcție de ansamblul descoperirilor arheologice făcute în această așezare, consider că rezervele amintite nu își află o justificare suficientă. În schimb, mi se pare că este, încă, nevoie de noi argumente, atunci cînd se avansează opinia că așezarea de la Păcuiul lui Soare poate fi identificată cu, și ea, mult discutata Vicină¹⁹, localizarea căreia a provocat numeroase discuții, nici astăzi încheiate printr-un acord unanimității specialiștilor.

Situația Cetății Albe este departe de a ridica probleme similare, poate doar vechimea așezării necesitînd cercetări suplimentare, pentru o mai exactă încadrare cronologică a începuturilor așezării; cît privește celălalt aspect, care pare să se constituie într-o problemă controversată, și anume înlăturarea confuziei privind localizarea așezării, s-a dovedit, în realitate, o falsă problemă, izvoarele scrise existente înlăturînd cu ușurință dubiile ce începuseră să apară.

Datele oferite de cercetările arheologice, întreprinse în cele două așezări amintite în rîndurile precedente, nu permit, în nici un caz, să li se atribuie, ambelor, același nivel de dezvoltare, centrul de la Păcuiul lui Soare situîndu-se pe un plan superior Cetății Albe. Chiar dacă cercetările arheologice întreprinse la Cetatea Albă nu au oferit, încă, reperele necesare unei judecăți aprofundate a nivelului la care se ridica această așezare la finele secolului al XIII-lea, nu este mai puțin adevărat că informațiile cuprinse în *Viața sfîntului Ioan cel Nou*²⁰, martirizat de către tătari în orașul de la limanul Nistrului, aruncă suficiente lumini asupra realităților din primele decenii ale secolului al XIV-lea din acest oraș. În funcție de aceste informații, este posibil să se avanseze ipoteza că, deși intrat sub stăpînire efectivă mongolă, orașul avea o viață economică înfloritoare, la desfășurarea căreia contribuie, desigur, nu numai foarte pestrița populație care rezida în oraș, dar și cunoscuta ordine asigurată de autoritatea mongolă, dublată de nu mai puțin bine-cunoscuta toleranță religioasă a aceleiași stăpîniri.

Rezultă, așadar, că primul (ca importanță) și cel mai vechi tip de oraș existent pe teritoriul țării noastre, la finele secolului al XIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIV-lea, era așezarea urbană de sorghință bizantină, care, însă, nu își datora, la acea dată, nici existența nici înflorirea exclusiv elementelor bizantine și celor locale, în sensul strict al cuvîntului, influxul de populație italică și mediteraneană contribuînd din plin la aceasta.

De cu totul alt caracter și de o origine diferită era un alt mare centru urban al aceleiași perioade, și anume Chilia-Lycostomo. Nefiind aici locul unei discuții speciale, referitoare la problema localizării așezării (ceea ce ar presupune, ca de fiecare dată, și exprimarea unui punct de vedere în legătură cu ceea ce s-a numit de curînd problema „Chilia-Lycostomo sau Chilia și Lycostomo”²¹), consider că este suficient de

amintit aici că așezării în discuție i se poate atribui, fără dificultate, un cu totul alt rol economic decât aceluia de la Păcuiul lui Soare și de la Cetatea Albă, ponderea în activitatea economică a așezării de la gurile Dunării reprezentând-o comerțul cu grâne (comerț care, la Vicina, reprezenta doar o parte din activitatea comercială), colonia genoveză de la Chilia fiind unul din cele mai importante *emporia* italiote din întregul bazin pontic, profilate pe o astfel de activitate comercială. Nici asupra consecințelor pe care prezența negustorilor genovezi de aici le-au avut asupra intereselor și dezvoltării economice ale populației locale nu mă voi opri—problema depășind cu mult cadrul tematic al studiului de față—dar aceasta nu mă poate împiedica să apreciez ca excesivă și insuficient de nuanțată opinia, exprimată cu mai mult timp în urmă²², potrivit căreia caracterul și consecințele acestei prezențe au fost total negative. Indiferent, însă, de aceasta, cert rămâne faptul că Chilia nu poate fi socotită ca aparținând aceluiași tip de așezări urbane ilustrat de Păcuiul lui Soare sau, respectiv, Cetatea Albă, așezarea genoveză amintită aparținând unui tip deosebit de orașe medievale, atât ca origine și geneză, cât și ca rol economic și influență asupra hinterlandului său. Din acest ultim punct de vedere, este dificil de făcut vreoa apreciere cu conținut calitativ, măcar și pentru că împrejurimile Chiliei erau departe de a se fi caracterizat printr-o densitate a rețelei rurale comparabilă cu zona imediat limitrofă Dunării în împrejurimile așezării de la Păcuiul lui Soare, situația rămânând aceeași chiar dacă s-ar extinde și mai mult ariile geografice comparate.

În aceleași limite cronologice, ținuturile dintre Prut și Nistru, intrate încă de la mijlocul secolului al XIII-lea sub stăpînirea efectivă a mongolilor, prezintă o imagine cu totul deosebită. Aici, potrivit unei practici generalizate în toate teritoriile stăpînite de tătari, au luat naștere aglomerări de un caracter urban deosebit de tot ceea ce cunoștea Europa aceleiași vremi. Deși, din punctul de vedere al activităților economice specifice, ca și sub raportul rolului administrativ și politic ce le revenea, aceste așezări prezintă caracteristici urbane certe²³, privite prin prisma condițiilor în care s-au constituit, cu greu ar fi considerate altfel decât ca așezări create *artificial*. După opinia mea, două sînt împrejurările esențiale care concură la caracterizarea propusă aici acestor tipuri de așezări urbane, și anume: în primul rînd, potrivit unei practici bine cunoscute și larg răspîndite la mongoli, astfel de așezări erau constituite prin aducerea forțată de meșteșugari, recrutați din teritorii stăpînite sau numai controlate de mongoli, meșteșugari a căror activitate trebuia să satisfacă nevoile de produse specializate ale unor astfel de centre administrative, politice și militare ale autorităților mongole. În al doilea rînd, constituite din elemente cu proveniență regională și etnică atât de diferite, așezările respective nu exprimau, în nici un caz, prin apariția lor la un moment dat, raportul direct și obiectiv necesar dintre dezvoltarea generală (economică, socială și politică) a unor regiuni istorice și colectivități umane, și apariția orașelor, ca fenomen ce ilustrează ajungerea acestei evoluții la un anumit grad. Cu alte cuvinte, centrele urbane mongole dintre Prut și Nistru nu exprimă nivelul atins de societatea locală în procesul adîncirii relațiilor feudale, ci numai rezultatul unor măsuri administrative ale autorităților superioare mongole, negenerate și neprijinite de realități locale. Iar că este, într-adevăr, așa, o dovedește fie numai și faptul că, imediat după dispariția puterii politice care le-a

creat, centre foarte înfloritoare o vreme (exemplul cel mai reprezentativ, în acest sens, constituindu-l așezările de la Costești și Orheiul Vechi) își încetează, și ele, la rîndul lor, existența²⁴.

În ceea ce privește influența pe care astfel de centre urbane au putut-o exercita asupra hinterlandului lor, problema se pune în mod diferențiat în comparație cu relațiile pe care celelalte centre urbane amintite anterior, le-au avut cu mediul rural înconjurător. În primul rînd, centrele urbane bizantine de pe linia Dunării, ca și Cetatea Albă sau Chilia, prin vechimea și existența lor multiseclară, și-au spus cuvîntul în stabilirea unor relații economice și sociale trainice și *organice* cu mediul rural înconjurător; influența pe care aceste orașe au avut-o asupra producției de bunuri din satele hinterlandului lor, sau relațiile de schimb cu aceleași sate s-au întemeiat pe o afinitate nu numai culturală ci și etnică între populația satelor și o bună parte din locuitorii respectivelor orașe, aceasta contribuind la crearea unui *ansamblu* de relații economice și sociale, în care fiecare componentă o completa, firească, pe cealaltă.

Spre deosebire de aceste realități, orașele întemeiate între Prut și Nistru, de autoritatea mongolă, prin însuși faptul că erau creații *artificiale*, a căror implantare și evoluție nu aveau la bază progresul legic al populației locale, au avut numai o scurtă perioadă în care s-au făcut simțite în ținutul amintit, perioadă în care produsele artizanale realizate în atelierele existente în cuprinsul lor au cunoscut o relativă răspîndire în lumea rurală dintre Prut și Nistru, și una mult mai slabă în ținutul de la vest de Prut²⁵.

Ilustrativ, în acest sens, este însuși faptul că numeroasele cercetări arheologice întreprinse în centre urbane dintre Prut și Carpați sau în așezări rurale din aceeași zonă au semnalat un număr destul de restrîns de materiale arheologice provenind din orașele mongole de la răsărit de Prut (mai ales produsele ceramice cunoscînd o răspîndire mai mare), cît despre preluarea, de către meșteșugarii acestor așezări, a unor tipuri sau categorii de produse realizate în centre urbane ca cele de la Costești sau, respectiv, de la Orheiul Vechi neputînd fi vorba. Pe aceeași linie se înscrie și observația că chiar la Cetatea Albă, unde prezența unei populații mongole este certă, descoperirile arheologice care să poată fi puse pe seama unei activități productive a acesteia sînt extrem de puține numeroase, marea majoritate și caracteristica descoperirilor de aici, datînd din secolele XIII—XIV, asigurînd-o produsele de sorginte bizantină. În fond, toate aceste fapte și observații nu fac decît să exprime, în forme materiale ușor verificabile, tocmai realitatea istorică a lipsei rădăcinilor și tradiției locale ale implantărilor urbane mongole ale secolelor XIII—XIV din ținutul dintre Prut și Nistru, tot așa cum neexercitarea asupra meșteșugurilor locale a vreunor influențe notabile din partea aceluiași centre nu face decît să evidențieze lipsa afinităților dintre autohtonii acestor ținuturi și principala masă a producătorilor de bunuri materiale din amintitele centre urbane.

Pentru studiul rădăcinilor civilizației urbane incipente din ținuturile extracarpatiche ale României, este neîndoielnic că cel mai mare interes îl prezintă cea de-a *treia categorie* de așezări de care ne vom ocupa în rîndurile de față, categorie reprezentată de centrele de la Curtea de Argeș — în Țara Românească —, Suceava, Baia și Siretul — în Moldova, acestora din urmă putîndu-li-se adăuga, pe temeiul celor mai recente descoperiri arheologice făcute în acest oraș, Iași.

Principala trăsătură caracteristică comună pe care o putem surprinde tuturor acestor centre rezidă în și este definită de faptul că, toate, s-au format în cursul unui proces secular de evoluție a societății locale românești și, ca urmare, a restructurărilor petrecute în sinul acestei societăți.

O unanim apreciată lucrare, în care sînt înmănușiate principalele rezultate ale cercetărilor arheologice întreprinse în complexul feudal de la Curtea de Argeș²⁶ pune în lumină pentru prima dată în istoriografia românească etapele constituirii acestui centru — în egală măsură aulic și religios — paralel cu procesul, cunoscut pentru întregul teritoriu dintre Carpați și Dunăre, de adîncire a relațiilor feudale, în cadrul societății românești a secolelor XIII—XIV. Indiferent, în acest caz, de interpretarea pe care istoricii ar fi înclinați să o dea caracterului acestui centru feudal la începuturile sale — simplă curte a unui feudal local (ceea ce pare mult mai puțin probabil) sau principal sediu al unui voievod cu autoritate teritorial-politică mai largă — ceea ce rămîne sigur este faptul că, la Curtea de Argeș, ne aflăm în față unuia din cele mai interesante (și mai rar întîlnite în întreaga istorie a evului mediu românesc) cazuri (reprezentînd, în același timp, un *tip* bine precizat) de așezări urbane, constituit în jurul și sub oblăduirea sediului unui feudal local. Chiar dacă este adevărat că, pe baza datelor oferite de săpăturile arheologice, este greu de stabilit momentul în care în jurul curții voievodale de la Curtea de Argeș se formase, deja, un început de aglomerare umană cu caracter urban, o dată cu sfîrșitul secolului al XIII-lea sau la începutul celui următor existența unui astfel de centru *civil* nu mai poate fi pusă sub semnul îndoielii indiferent de proporțiile la care va fi ajuns el²⁷. În așteptarea rezultatelor unor viitoare cercetări arheologice, care să se extindă în afara și în jurul curții voievodale de aici, existența unei așezări constituite în jurul acesteia este impusă de însăși logica istorică: dat fiind că în interiorul curții voievodale de la Argeș nu s-au descoperit urme ale unor activități productive specializate²⁸, menite să asigure satisfacerea unui mare volum de cereri de produse absolut necesare traiului zilnic al familiei voievodului, al anturajului său, al oștenilor, a căror prezență, aici, este obligatoriu de admis, ca și al slujitorilor lăcașului de cult, care constituia o importantă parte componentă a complexului feudal, o astfel de activitate nu se putea desfășura decît în *așezarea civilă* din preajma curții voievodale, așezare ce purta în ea germenii viitorului oraș-„capitală”.

Genealogia Basarabilor, atît cît poate fi ea reconstituită, ca și vechimea, atestată arheologic, a complexului voievodal de la Argeș²⁹ se constituie în tot atîtea argumente în favoarea considerării complexului în discuție drept una din cele mai semnificative expresii ale procesului de adîncire a relațiilor feudale în sinul societății românești sud-carpatice; în cadrul acestui proces se înregistrează și fenomenul de impunere a autorității unor virfuri feudale în defavoarea altora, de acaparare a puterii de către un număr tot mai restrîns de feudali. Corolarul acestei întregi evoluții va reprezenta afirmarea *domnului* ca exponent al autorității centrale, ca singur stăpînitor al unui teritoriu asupra căruia se exercitaseră, în perioada anterioară, autorități locale, de tipul cnezatelor și voievozilor de la Argeș pînă la deținerea de către ei a locului principal în ierarhia feudalității românești muntene, așezarea de la Curtea de

Argeș s-a impus, la rîndul ei, ca principal oraș al țării, încheindu-se, astfel, o primă etapă a unui lung proces istoric de acumulări cantitative, la baza căruia au stat, neîndoielnic, elementele locale, românești.

Privite prin prisma capacității lor de a exprima, în aceeași formă specifică, evoluția societății românești est-carpatică pe linia dezvoltării în suprafață și a adîncirii relațiilor feudale, unele din cele mai vechi orașe din teritoriul cuprins între Carpați și Nistru prezintă trăsături similare celor de la sud de Carpați. Cum arătăm, însă, în paginile precedente, dat fiind că izvoarele scrise ajută în mai mică măsură cunoașterea *directă* a procesului concentrării puterii politice în mîinile unui număr tot mai restrîns de feudali locali (în comparație, mereu, cu situația din Țara Românească), pentru teritoriul Moldovei este mult mai dificil de urmărit modul în care se reflectă procesul consolidării relațiilor feudale în evoluția spre urbanizare a unora din centrele de mai mare importanță ale țării.

Deși afirmată în mod repetat de mai multă vreme, existența unor formațiuni politice de tipul cnezatelor și voievodatelor pe teritoriul est-carpatic a fost demonstrată, prin cercetări complexe, abia în anii din urmă. Spre deosebire, însă, de situația din Muntenia, lipsa unor izvoare scrise, din care să reiasă cu certitudine că, cel puțin într-un caz anumit, o dată cu impunerea, pe plan mai larg, a uneia din aceste formațiuni politice s-a afirmat, în mod corespunzător, și principalul ei centru politic și administrativ (ca în cazul Curții de Argeș), impune o altă abordare a lucrurilor, mai puțin directă și, din această cauză, lăsînd loc mai multor ipoteze și incertitudini.

Fără îndoială, cazul Sucevei este, din acest punct de vedere, poate, cel mai ilustrativ. Este cunoscut faptul că, atît în istoriografia românească cît și în cea străină, despre vechimea Sucevei și despre modul în care a luat naștere orașul s-au exprimat foarte numeroase opinii, dintre care unele s-au dovedit cu totul de neacceptat³⁰. Pe de altă parte, chiar și după ce cercetările arheologice au furnizat date și observații decisive nu numai pentru stabilirea vechimii așezării, dar și pentru schimbarea totală a concepției despre modul în care ea s-a format, rămîneau greu de înțeles, în continuare, numeroase aspecte ale istoriei mai vechi a așezării. Dintre acestea, cel mai important s-a dovedit, în cele din urmă, rolul pe care Suceava l-a jucat în istoria economică și politică a unui întins teritoriu din jurul ei.

Evident, faptul că așezarea s-a format pe cursul unei ape de oarecare importanță putea consitui o explicație suficientă, mai ales dacă se adăuga și observația (făcută de mine cu multă vreme în urmă)³¹, că, prin poziția pe care o ocupa, așezarea putea sluji drept *centru de întîlnire a producătorilor de bunuri din două zone geografice cu specific diferit* (crescătorii de vite din regiunea montană și submontană și, respectiv, agricultorii din zona podișului Sucevei). Judecat prin prisma rolului economic al așezării, procesul formării viitorului oraș se prezenta suficient de plauzibil, dar, prin aceasta, lucrurile erau încă departe de a fi primit o rezolvare satisfăcătoare, întrucît respectivul proces părea să se desfășoare, oarecum, în afara unui cadru corespunzător al evoluției economico-sociale și politice a teritoriului nord-vestic al Moldovei.

Abia în momentul în care cercetările complexe, întreprinse în zona dintre cursul apei Moldovei și, respectiv, cel al Sucevei, au asigurat baza documentară pentru identificarea, aici, a uneia din formațiunile politice de caracter local, anterioare constituirii statului feudal de sine-stătător³², au putut fi înțelese și interpretate în mod corespunzător valoarea și semnificația fortificațiilor de care dispunea Suceava începutului secolului al XIV-lea. Atunci s-a impus, aproape, de la sine, concluzia că aici se afla principalul centru politic, administrativ și economic al acestei formațiuni, în care am crezut posibil să văd acea „țară a românilor”, despre care vorbea *Cronica rimată* a lui Ottokar de Stirya³³. Mai mult chiar, pornind de la constatarea că, la mijlocul secolului al XIV-lea, Suceava era, cu certitudine, o așezare, care, prin importanța și tăria ei, se evidenția printre altele contemporane, evitarea ei de către Bogdan I „întemeietorul” de țară ar putea fi explicată, cel puțin în parte, și prin faptul că aici, la Suceava, rezida un feudal care nu acceptase să se subordoneze voievodului maramureșan, situație căreia îi va pune capăt abia Petru I zis Mușatinul³⁴. Desigur, interpretarea propusă ține, mai mult, de domeniul ipotezelor de lucru, dar oricât aș fi de conștient de aceasta, un lucru rămîne cert: Petru I zis Mușatinul a fost primul voievod al Moldovei, care a impus prezența autorității centrale la Suceava, și aceasta abia în penultimul deceniu al secolului al XIV-lea³⁵.

Pentru moment, Suceava se dovedește singurul caz de oraș est-carpatic a cărui formare prezintă analogii cu situația întilnită la Curtea de Argeș, astfel încît se poate considera, cu dreptate, că ambele așezări ilustrează, cel puțin prin desfășurarea etapelor inițiale ale constituirii lor, nu numai una din căile de bază ale formării orașelor medievale românești extra-carpătice, dar și modul în care poate fi abordată problema rădăcinilor și tradițiilor locale ale civilizației urbane românești medievale.

O situație similară, pînă la un punct, pare să fie ilustrată de procesul formării orașului Iași, dar numai în sensul că nici aici nu au intervenit, în etapele de început ale formării așezării urbane (mai exact, pînă la începutul secolului al XV-lea) elemente nec locale³⁶. Asemănarea se reduce, însă, numai la acest aspect, deoarece procesul însuși de formare a orașului a fost determinat de acțiunea altor factori economico-sociali, desfășurîndu-se într-un cadru politic pentru a cărui cunoaștere sînt necesare, încă, numeroase date, care nu țîn, neapărat, de domeniul detaliului.

În schimb, Baia³⁷, chiar dacă nu beneficiază de aportul unor cercetări de amploare și cu semnificația celor de la Suceava, prezintă anume trăsături ce par a permite analogii, pe plan politic, cu cadrul de ansamblu în care s-a format și s-a dezvoltat Suceava. În primul rînd, cred că nu poate fi separat procesul formării orașului Baia de existența unei formațiuni politice de tip cnezial, constituită, cu timpul, în valea Moldovei. Corespunzînd, în primul rînd, ca necesitate obiectivă de apariție și, în al doilea rînd, ca funcție, unui tipic „țîrg de vale”³⁸, Baia a beneficiat și de avantajul de a fi fost situată pe un curs de apă cu funcții interregionale mult mai importante decît acelea pe care le îndeplinea cursul Sucevei; drumul comercial format în lungul văii Moldovei a contribuit, cu siguranță, într-o măsură decisivă la apariția timpurie a centrului urban de la Baia. Printre obiectivele foarte importante ale viitoarelor cercetări arheologice de la Baia continuă să rămînă, desigur,

stabilirea rolului — cu regularitate afirmat, dar încă nedemonstrat — pe care îl va fi jucat, în apariția și dezvoltarea centrului meșteșugăresc și comercial de aici, exploatarea resurselor minerale ale subsolului și, tot atât de sigur, identificarea prezenței relativ timpurii a unor elemente etnice nelocale, participante la exploatarea acestor resurse, dacă nu chiar inițiatoare ale acestei exploatări. Până atunci, însă, ceea ce a și devenit o certitudine este faptul că, chiar înainte de mijlocul secolului al XIV-lea, Baia era un centru cu trăsături bine conturate, la înflorirea căruia contribuiau și târgoveți de origine nelocală³⁹.

Pentru a încheia această succintă prezentare a amplului ansamblu de probleme la care cercetarea românească va trebui să răspundă, cât mai grabnic, în vederea aflării unui loc bine definit al orașelor medievale românești în contextul european al genezei civilizației urbane, se impune aruncată o privire și asupra stadiului în care se află, în prezent, cercetarea problemei începuturilor orașului Siret, problemă în legătură cu care specialiștii sînt departe de a fi ajuns, cel puțin pentru moment, la un oarecare consens. Mă grăbesc, însă, să adaug că nu voi defini, aici, decît liniile mari ale procesului formării acestui oraș, detalierile și argumentarea mai amplă constituind obiectul altui studiu, abia încheiat⁴⁰.

Paradoxal, în ciuda existenței unor izvoare scrise (chiar dacă cu o datare controversată⁴¹, unele), despre istoria de început a Siretului au circulat, o vreme îndelungată, opinii dintre cele mai diferite, între care exista, însă, un element comun: toate afirmau originea nelocală a întemeietorilor așezării. În aceste condiții, cercetărilor arheologice, care se desfășoară aici, deși nu mai sînt abia la începuturile lor, le revin sarcini deosebit de dificile, și este cu atât mai pozitiv faptul că, încă în această etapă a dezvoltării lor, coordonatele mari ale procesului formării așezării urbane au început să se contureze.

Principala constatare prilejuită de aceste cercetări trebuie considerată aceea că existența unui *nivel de locuire* de caracter românesc, datînd din secolele X—XI și XII—XIII nu mai lasă loc nici unui dubiu. Mai mult, în ciuda dificultăților încă existente, există indicii că locuirea din secolele XII—XIII pare să se fi concentrat în interiorul unor întărituri, dar pînă la efectuarea unei cercetări intense a zonei în care s-ar situa acestea, ar fi hazardat ca despre ele să se vorbească altfel decît în forma unei ipoteze, chiar dacă foarte verosimilă.

În schimb, realitățile primei jumătăți a secolului al XIV-lea și ale primelor decenii ale celei de-a doua jumătăți a aceluiași veac sînt substanțial mai bine cunoscute — evident, tot pe cale arheologică — prin aceasta apărînd posibilitatea să se stabilească două realități, de cel mai înalt preț științific:

a) Un număr de cuptoare de redus minereul de fier și o cantitate de urme specifice ale acestei activități, ambele suficient de mari și de variate pentru a fi pe deplin concludente, atestă existența unor activități meșteșugărești specializate în Siretul primei jumătăți și al mijlocului secolului al XIV-lea, activități care, prin modul în care sînt concentrate teritorial și prin nivelul la care se situează, nu pot fi atribuite decît unei așezări aflate în plin proces de urbanizare;

b) Modul în care sînt repartizate, tot topografic, materialele arheologice cele mai semnificative (ceramică de uz casnic, locuințe și amenajări gospodărești) face sigură existența, în vatra locuită a vechiului

Siret; a două nucleie de locuire, dispuse de-o parte și de alta a pârului care traversează, și astăzi, orașul. Oricît ar părea de tentant să se creadă astfel, cele două nucleie nu par să se fi constituit, ca atare, în funcție de cursul de apă care le separă, ci în funcție de criteriul apartenenței etnice a majorității celor care le locuiau, fiind evident că în nucleul de pe latura nordică a pârului populația majoritară era nelocală (în primul rînd germană), în timp ce nucleul sudic aparținea populației românești a orașului. De altfel, în context, nu este decît spre folosul discuției să amintesc faptul că și principalele două monumente de cult ale Siretului perioadei avute aici în vedere vin să sublinieze, prin poziția lor pe harta orașului, aceeași realitate: biserica ortodoxă, cu hramul Sfintei Treimi, domină (și, cu siguranță, slujește) nucleul sudic, al populației românești, deci, în timp ce biserica catolică, cu hramul Sf. Ioan Botezătorul, este implantată în mijlocul nucleului nordic al așezării, în care marea majoritate a materialelor arheologice de epocă atestă o densă populație neautohtonă⁴².

Privită prin prisma interesului pe care îl prezintă pentru studiul etapei de început a procesului formării orașelor noastre medievale extra-carpătice, situația întilnită la Siret — și schițată foarte sumar în rîndurile precedente — impune o foarte adîncită cunoaștere a ei. Fără să reprezinte o noutate absolută pe planul istoriei noastre naționale — și cu atît mai puțin pe plan european — pentru faptul că ea se situează, cronologic vorbind, în etapa de început a procesului formării unuia din orașele est-carpătice și pentru că, în plus, în ea pare să rezide, cel puțin în parte, și explicația mutării principalei reședințe domnești de la Siret la Suceava, în timpul domniei lui Petru I Mușatinul, cred că, în momentul în care situația va putea fi cunoscută în detalii, conținutul și etapele procesului formării orașului Siret vor justifica și documenta îmbogățirea și diversificarea tipologiei orașelor medievale românești extra-carpătice, privite prin prisma complexității factorilor care au concurat la apariția acestora.

NOTE

¹ După cum se știe, în istoriografia occidentală, indiferent de deosebirile existente între diverși specialiști în aprecierea profunzimii procesului de scădere a ponderei rolului economic al orașelor Imperiului roman de Apus, în etapa finală a existenței sale, continuitatea activităților specific urbane (chiar în forme și la dimensiuni mult împuținată) nu este nici o dată pusă sub semnul întrebării, pentru întreaga perioadă cuprinsă între secolele V—VIII. Lărgirea discuției, prin încercarea de dimensionare a efectelor negative pe care le-au avut atitudinea și politica regalității germanice asupra orașelor occidentale, în general, cu toate exagerările care au apărut uneori, nu a modificat esențial aprecierea de mai sus, astfel încît se poate vorbi despre o unanimitate de opinii, în aprecierea realității istorice a continuității de viață urbană, de la antichitate la evul mediu, în Europa Occidentală. Completată și de aspectul continuității topografice în foarte multe cazuri, discuția devine, însă, obligatoriu, mai nuanțată, atunci cînd se încearcă definirea priorității pe care au căpătat-o, în perioada amintită, unul sau altul din atributele așezărilor urbane moștenite de evul mediu, de la antichitatea romană, dar nici aceasta nu anulează principiul continuității.

Privită în acest context, discuția despre realitățile nord-dunărene, în perioada de după secolul al III-lea, e.n., trebuie să țină seama de totalitatea componentelor vieții urbane și nu mai poate fi restrîns la aspectul continuității de locuire.

² Suzana Dolinescu-Ferche, *Ciurel, habitat des VIe—VIIe siècles de n.è. Dacia*, N.S., 23, 1979, p. 179—230; S. Dolinescu-Ferche, Margareta Constantiniu, *Un établissement de VIe siècle à Bucarest (Découvertes de la rue soldat Ghivan)* Dacia, N.S., 25, 1981, p. 289—329; Octavian Toropu, *Romanitatea tirzie și stră-românii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III—XI)*, Craiova, 1976.

³ Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII—XI)*, București, 1983.

⁴ Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n. Contribuții arheologice la problema formării poporului român*, Iași, 1978; idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Btzațul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981.

⁵ M. D. Matei, *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, secolele XIV—XVI)*, Suceava, 1970, *passim*.

⁶ Suzana Dolinescu-Ferche, *Ciurel, habitat des VIe—VIIe siècles de notre ère, loc. cit.*

⁷ Cf. mai ales Dan Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V—VIII e.n. Așezarea de la Boloșana—Suceava*, București, 1984, p. 63—72.

⁸ Cf., cu titlu selectiv, Ligia Birzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979; K. Horedt, *Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979; Octavian Toropu, *op. cit.*; Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați*, Iași, 1984; v. și Ligia Birzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V e.n. (Cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973.

⁹ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 79 (harta vestigiilor arheologice ilustrind reducerea mine-reului de fier în cursul mileniului I e.n.) și p. 228, anexa 2.

¹⁰ *Ibidem*, p. 58—102 (cap. II: „Structuri economice în spațiul carpato-danubiano-pontic în secolele VIII—XI”).

¹¹ *Ibidem*, 124—132. Din acest punct de vedere, trebuie, totuși, să se remarce faptul că, în aceeași perioadă, procesul formării unor orașe medievale în Transilvania era mult avansat, în raport cu situația din teritoriul extra-carpatic, și nu cred că această realitate era străină și de avansul societății românești transilvănene, pe planul organizării sale politice; cf. și Mircea Rusu, *Castrum, urbs, civitas (cetăți și „orașe” transilvănene din secolele XI—XII)*, în *Acta Musei Napocensis*, 8, 1971, p. 196 și urm.

¹² Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 180—198 și, mai ales, p. 187.

¹³ Datînd din anul 943, inscripția menționează numele unui *jupan Dimitric*. Potrivit opiniilor istoricilor români (și nu numai), titlul de *jupan* putea să reprezinte nu numai însemnul și calitatea de feudal local, ci exprima și anume funcții de ordin politic, administrativ și militar, pe care le îndeplinea purtătorul acestuia (inscripția de la Mircea-Vodă, din Dôbrogea, se află la Muzeul de istorie al R. S. România).

¹⁴ P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Dabune*, București, 1970; idem, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978; Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII. Romani și turanici*, Iași, 1985.

¹⁵ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilieii și Cetății Albe*, București, 1899; G. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935; idem, *La mer Noire des origines à la conquête ottomane*, München, 1969.

¹⁶ Discuția a fost reluată, de curînd, de doi cercetători bucureșteni, care au prezentat comunicări de interes deosebit (aflate în curs de tipărire), în care au invocat nu numai bogata bibliografie referitoare la problemă, ci au adus și interpretări personale noi ale izvoarelor de bază (Petre Diaconu, *Chilia-Licosotomo sau Chilia și Licosotomo?* — comunicare prezentată în cadrul Institutului de arheologie din București, ianuarie, 1984; Silvia Baraschi, *Coloniile genoveze de la Dunăre*, comunicare prezentată în Institutul de arheologie din București, ianuarie, 1984) V. de asemenea Michael Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire au XIVe siècle*, în *Actes du XIV Congrès International des Études Byzantines*, II, Bucarest, 1975, p. 21—32; Octavian Iliescu, *Localizarea vechiului Licosotomo*, în „Studii”, 25, 1972, 3, p. 435—462.

¹⁷ Petre Diaconu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, 1, București, 1972; Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *Păciul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV)*, București, 1977. Menționez că al treilea volum al monografiei asupra așezării de la Păciul lui Soare este în curs de definitivare.

¹⁸ Pînă la întocmirea unei lucrări cuprinzătoare asupra semnificației istorice a rezultatelor obținute în săpăturile arheologice din această localitate, cf. rapoartele preliminare publicate de Silvia Baraschi și Neculai Moghior în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 12, 1979, p. 186—191; *ibidem*, 13, 1980, p. 123—134; *ibidem*, 14—15, 1981—1982, p. 69—82; *ibidem*, 17, 1985 (sub tipar).

¹⁹ Petre Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, în *Pontica*, 3, 1970, p. 275—285; idem, *Păciul lui Soare-Vicina*, în *Byzantina*, Salonic, 1976, p. 407—447.

²⁰ *Viața Sf. Ioan cel Nou de la Succava*, ed. Melchisedec, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 2, 1884, 3, p. 163—174.

²¹ Cf. supra, nota 16.

²² B. T. Cămpina, *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII—XV*, în *Studii*, 6, 1954, 1, p. 191—236; 3, p. 79—119.

²³ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1222—1502*, ed. II, Wiesbaden, 1965; B. D. Grecov, A. I. Iakubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953; V. L. Egorov, *Причины возникновения городов у монголов в XIII—XIV вв.*, în *История СССР* 4, 1969, p. 39—49; L. L. Polevoi, *Очерки исторической географии Молдавской ССР*, Chișinău, 1979, p. 29—33.

²⁴ Pentru realitățile arheologice de la Orheiul Vechi și Costești, cf. Victor Spinei, *op. cit.*, p. 207—240; p. 242, notele 46, 48; p. 243, notele 60—61; p. 249, notele 228—229.

²⁵ Problema este discutată, cu multă competență, de arheologul sovietic L. L. Polevoi, pornind de la producția orașenească de ceramică și răspindirea acesteia, în teritoriul dintre Prut și Nistru, în secolul al XIV-lea (L. L. Polevoi, *Гониматство Пруто Днестрови в XIV веке* Chișinău, 1969).

²⁶ N. Constantinescu, *Curtea de Argeș 1200—1400. Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1983.

²⁷ Notez că N. Constantinescu nu exprimă nici un punct de vedere privitor la această problemă, dar opinia îi este cunoscută, din diferite discuții. În ceea ce mă privește, îi exprim întreaga mea grațitudine pentru amabilitatea de a fi acceptat să avem câteva discuții personale pe această temă, ceea ce mi-a permis să cunosc și temeiurile istorice ale punctului său de vedere.

²⁸ N. Constantinescu (*op. cit.*, p. 123) atrage atenția asupra acestei realități, dar consideră că o bună parte din produsele meșteșugărești descoperite în interiorul curții voievodale de la Argeș au o proveniență locală (*stricto sensu*) certă (ceramică, obiecte de metal, podoabe etc.).

²⁹ Este folositor de amintit, că toate materialele arheologice și observațiile stratigrafice confirmă datarea în secolul al XII-lea a celei mai vechi părți a complexului voievodal de la Argeș și că locuirea a fost aici neîntreruptă până în secolul al XV-lea, inclusiv (N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 143 și urm.).

³⁰ Cf. mai ales M. D. Matei, *Studii de istorie orașenească medievală (Moldova, secolele XIV—XVI)*, passim; idem, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963; idem, *Istoria orașului medieval Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea* (sub tipar).

³¹ M. D. Matei, *Contribuții arheologice...*, p. 64—65.

³² M. D. Matei, *Premisele formării orașului medieval Suceava și rolul așezării până la mijlocul secolului al XIV-lea*, în SCIVA, 28, 1977, 1, p. 71—87; cf. și idem, *Istoria orașului medieval Suceava până la mijlocul secolului al XV-lea* (sub tipar).

³³ Este vorba despre unul din episoadele tulburi ale luptei pentru coroana regatului Ungariei, în perioada care a urmat dispariției ultimului rege arpadian, la finele secolului al XIII-lea. Otto de Bavaria, angajat în lupta pentru tronul rămas vacant, este făcut prizonier de voievodul Ladislau Khan al Transilvaniei și trimis în captivitate, în „țara românilor”, aflată „über Walt” (evident, în raport cu Transilvania, unde se petrecuseră eveniamentele). Deși liberalizarea acestei „țări a românilor” a provocat, până acum, numeroase controverse (v. mai ales A. Armbruster, *Români în cronică lui Ottokar de Stiria, O nouă interpretare*, în *Studii*, 25, 1972, 3, p. 463—483), consider că existența așezării fortificate de la Suceava poate constitui un argument în favoarea localizării aici a locului detențiunii lui Otto de Bavaria, ca urmare a evenimentelor din anii 1307—1308 (Ottokars *Österreichische Reimchronik*, ed. Seemüller, în *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*, V, 2, Hannover, 1893, p. 1152—1154).

³⁴ M. D. Matei, *Premisele formării orașului medieval Suceava...*, *loc. cit.*, p. 84.

³⁵ Deși despre acest eveniment nu există mențiuni documentare, încadrarea largă a momentului mutării principalei reședințe domnești de la Siret la Suceava se poate face, cu destulă credibilitate, pe baza descoperirilor arheologice din cuprinsul curții domnești din Suceava.

³⁶ Alexandru Andronic, *Iași până în secolul al XVII-lea, în lumina datelor arheologice*, în *Cercetări istorice*, Iași, 1970, p. 91—108; idem, *Începuturile vieții urbane la Iași*, în *Carpăcia*, Bacău, 1972, p. 169—180; idem, *Iași până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986.

³⁷ Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secollele XIV—XVII*, 1, Iași, 1980; 2, Iași, 1984.

³⁸ Pentru discuția mai largă asupra condițiilor formării și rolului economic al acestui tip de așezări (cu certitudine de caracter preurban), cf. P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, p. 282; v. și idem, în *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (secolele XIV—XVII)*, p. 414.

³⁹ V. supra, nota 37.

⁴⁰ M. D. Matei, *Cîteva considerații pe marginea începuturilor orașului Siret în lumina celor mai noi descoperiri arheologice*, RMM—MIA, 2, 1986.

⁴¹ Este vorba despre discuțiile prilejuite de datarea diferită a mențiunii documentare privind martiriul a doi călugări franciscani, suferit la Siret. În timp ce unii istorici datează mențiunea în anul 1340 (G. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului al XIV-lea*, București, 1942, p. 87), alții situează același eveniment în anul 1349 (G. Scrimbit,

Romano-catholici per Moldavian episcopatus et rei romano-catholicae res gestae, Budapesta, 1887, p. 24), pentru ca, în sfârșit, Victor Spinei (*Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 220) să își exprime îndoiala în legătură cu situarea evenimentului în anii amintiți, pînă la înclină în favoarea datării lui mai tîrziu, așa cum a fost propusă de Bartholomeo de Pisă (Analecta Franciscana, 4, 1906, p. 335).

42 Cîteva informații documentare directe, precum și interpretarea unor practici curențe ale papalității în problema înființării de episcopii în anume centre urbane par a indica faptul că, într-adevăr, Siretul avea o populație numeroasă, în general, fără să se poată, însă, stabili cu oarecare exactitate cît din aceasta era constituită din elemente neautohtone. În acest sens, este de amintit că atunci cînd papa Urban V, în anii 1370—1371, se arăta preocupat de întemeierea unei episcopii catolice la Siret (Hurmuzaki, I₃, p. 160), el nu omitea să evidențieze că acest oraș avea o populație numeroasă (cf. G. Moisescu, *op. cit.*, p. 68; Ștefan Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în secolele XIII și XIV*, Sibiu, 1944, p. 40). Indirect, aceasta se poate aprecia și după faptul că, chiar la această dată tîrzie, papalitatea continua să se conducă, în înființarea de episcopii, după principii pe care le stabilise cu mult timp înainte (cf. Renée Doehaerd, *Le Haut Moyen-Âge occidental. Économies et sociétés*, Paris, 1971, p. 128—129; v. de asemenea și foarte interesante considerații ale lui J. Le Goff, *Annales E.S.C.*, 4, 1970, p. 930), principii între care un loc important ocupa numărul ridicat al locuitorilor orașelor, în care urma să se înființeze o nouă episcopie.

PROBLÈMES FONDAMENTAUX TOUCHANT LA GENÈSE DE LA VIE URBAINE MÉDIÉVALE EN VALACHIE ET EN MOLDAVIE

Résumé

L'étude du problème touchant la genèse de la vie urbaine médiévale sur le territoire extra-carpatique de la Roumanie réclame la prise en considération d'une réalité historique qui a marqué de son empreinte la société autochtone tout au long de la période comprise entre les III-e et XIII-e siècles, à savoir la „ruralisation” de la vie de la société roumaine par la cessation de l'existence des vieux centres urbains de la Province de Dacie.

Dans les conditions créées par la durée millénaire de la succession de populations migratrices sur ce territoire extracarpatique, les conditions de la formation des centres urbains médiévaux ont été de beaucoup entravées et même lorsque certaines prémices semblaient avoir été constituées (comme par exemple aux X-e—XI-e siècles), celles-ci n'ont pu être valorisées, toujours du fait des derniers déferlements de vagues de migrants, dont celle mongole a joué un rôle dont il nous faut tenir compte.

Sous l'aspect typologique, les villes médiévales roumaines présentent une réelle variété si elles sont considérées du point de vue des circonstances dans lesquelles celles-ci se sont formées et des facteurs individuels qui y ont concouru. Parmi les villes roumaines extra-carpatiques qui se sont constituées en étroit rapport et sous l'impact de l'action de facteurs d'origine byzantine ou méditerranéenne, Păciul lui Soare, Cetatea Albă, Kilia—Licostomo peuvent être considérées comme ayant la plus grande ancienneté ainsi que l'action de la plus longue durée sur les territoires où elles se sont formées.

Du point de vue chronologique, la fin du XIII-e siècle et le début du XIV-e peuvent être considérés comme la période où la société roumaine extra-carpatique a réussi à dépasser les effets des vicissitudes de l'étape précédente, tant le développement économique et social que celui politique—exprimé par l'existence des knéžats et voievodats de

l'unification desquels se constitueront les Etats indépendants de la Valachie et la Moldavie —assurant le cadre et les conditions où firent leur apparition les principaux centres urbains ultérieurs. Quelques-uns des centres des autorités politiques locales (les voievodats) connaîtront une nette évolution vers l'urbanisation (Curtea de Argeș, Suceava et, fort probablement, Baia), d'autres (dont Siret) consolideront leurs structures incipients urbains de plus vieille date pour que, finalement, les centres urbains créés par l'autorité politique mongole sur le territoire compris entre le Pruth et le Dniester (l'agglomération de Costești constituant l'exemple le plus éloquent à cet égard) cessent d'exister, précisément du manque, de fondement d'ordre intérieur de leur apparition).

L'expérience accumulée jusqu'à présent par l'investigation roumaine dans le problème touchant la genèse de la civilisation urbaine médiévale révèle puissamment la nécessité de la connaissance diversifiée des facteurs qui ont concouru à la formation de celle-ci, la principale conclusion qui s'en dégage étant justement la nécessité impérieuse d'éviter la fausse image d'une uniformité typologique de ces agglomérations. Parce que seulement par l'élimination de cette image, nonconforme à la réalité historique, les villes médiévales roumaines extra-carpatiques commenceront à constituer de véritables parties composantes de la civilisation urbaine médiévale européenne (comme elles ont été d'ailleurs en réalité), disparaissant la tendance, injustifiée, à les considérer en tant que variantes „périphériques” mineures de la vie urbaine européenne du moyen-âge.

UN MODEL ARTISTIC ÎN VECHEA CULTURĂ ROMÂNEASCĂ : ORAȘUL-REȘEDINȚĂ DOMNEASCĂ

RĂZVAN THEODORESCU

Dintru început, o precizare metodologică se impune. „Orașul-reședință, domnească” este sintagma ce înlocuiește, în cazul românesc din evul mediu și din prima epocă modernă, obișnuitul concept de „oraș-capitală” pe care îl mînuiesc istoricii în cazul meridianelor vest-europene. Răsăritul continentului oferind—odată cu mijlocul veacului al XV-lea și în afara ariei Turcocației—exemplul a numai două zone de autoritate statală autonomă sau independentă—aceea stăpînită de domnii români și aceea cîrmită de marii cneji ruși, deveniți țari—, translarea periodică a unor „sedes regiae” în jurul cărora s-a polarizat viața politică și spirituală din aceste spații duce la un accent mai apăsător pus pe asemenea „reședințe” ale suveranilor adăpostite în mari aglomerări urbane devenite „capitale”, acestea din urmă interesînd în măsura în care sînt centre urbane cu o mai mare notorietate. Împrejurarea se poate verifica, în cazul Rusiei, de-a lungul a șapte veacuri, prin deplasarea de la miazăzi la miazănoapte a locurilor puterii, de la Kiev la Vladimir, de aici la Moscova și apoi la Petersburg, iar în cazul românesc cu bine știuta coborîre a orașelor domnești dinspre nord spre sud în Muntenia, dinspre vest spre est în Moldova, de la Cîmpulung și Siret la Tîrgoviște și Suceava, mai apoi la București și Iași.

Propoziția, ce-mi vine acum în minte, a unui Fernand Braudel, „orașele mari reprezintă serele calde ale oricărei civilizații” (*Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, II, București, 1985, p. 204), are în vedere, în primul rînd, tocmai asemenea reședințe ale puterii monarhice, treptat centralizatoare, absente, de pildă, în Germania sau în Italia secolelor XVI și XVII, dar prezente și active, politic și ideologic, în zonele românești. Măsura în care asemenea orașe-reședințe domnești din Moldova și din Țara Românească a epocii dintre, să spunem, 1500 și 1800, și-au luat drept reper, drept model demn de imitat în variate sfere culturale—și, înainte de toate, în aceea a monumentalului vizibil și apt a impresiona—primele cetăți de scaun voievodale ale românilor din secolele XIV și XV; măsura în care edificiile reprezentative, publice, ridicate în acestea din urmă au reverberat în zidirile de mai tîrziu, fie ele lăcașuri sau palate; în fine, măsură în care opera ctitoricească întreprinsă în aceste nucleu ale autorității princiare, ale ceremonialului aulic și ale fastului monarhic au oglindit o anumite ideologie domnească văzută mai ales în aspectele sale dinastice, nu au fost evocate în istoriografia noastră pe potriva exemplarității lor est-europene și pe aceea a importanței lor în structurarea unor capitole ale devenirii civilizației românilor deslușită, în egală măsură, prin texte și prin monumente.

Într-o civilizație a vizualului precumpănilor cum a fost, pretutindeni, aceea a evului mediu, dialogul stilistic purtat peste decenii de monumentele unor orașe-reședințe domnești, indică mai ales un dialog politic, arată o concepție clară a puterii voievodale în legătură cu ceea ce se configura drept un „locus politicus”—ce putea fi adesea dublat de un „locus sanctus”—din spațiul supus autorității sale.

Un caz îndeobște reprezentativ pentru această situație de difuziune cultural—artistică dintr-un model anume întruchipat de orașul-reședință domnească, îmi apare cel al preluării deliberate, de către voievozi, ispravnici și meșteri, a unui plan consacrat de edificiu religios în Țara Românească : mai precis spus, din Curtea de Argeș a veacurilor XIV și XVI în Tîrgoviștea și în Bucureștii veacurilor XVI și XVII.

Se știe bine astăzi că pentru nevoile mitropoliei Ungrovlahiei abia înființate, în obediența Constantinopolului, cîndva după mijlocul veacului „întemeierii de țară”, foarte probabil în deceniile șase și șapte, ca și pentru cele ale curții princiare a primilor Basarabi deveniți independenți de tutela Ungariei angevine și a Occidentului catolic, a fost înălțată la Argeș —acolo unde se afla ceea ce Vladislav I numea, într-un document din iulie 1372, „nostra residencia” a domniei muntene—biserica Sf. Nicolae zisă și „Domnească”. Planul său în „cruce greacă înscrisă” rînduia acest sobru și majestuos monument, ridicat cîndva între 1350 și 1370, în șirul unor ctitorii imperiale și patriarhale din capitala bizantină și din cea de a doua metropolă a împărăției, Salonicul, iar pe un spațiu mai larg, într-o arie ortodoxă mergînd din Rusia pînă în Italia meridională.

Grăitoare în cel mai înalt grad, vom constata împrejurarea că dintr-un monument al unei vechi reședințe voievodale muntenești, precum Curtea de Argeș, ce pare a fi cumulat funcțiunea de biserică metropolitană și pe aceea de capelă princiară în veacul al XIV-lea, urmau să se inspire nemijlocit, ca planimetrie—legată și ea, direct, de rosturi liturgice și de ceremonial aulic—două monumente ce aveau, de data aceasta, fiecare, o funcție precisă, într-o altă cetate-reședință a domnilor Munteni: este vorba de o biserică metropolitană și de o biserică de curte princiară, înălțate la începutul și la sfîrșitul veacului al XVI-lea la Tîrgoviște, datorate—și una și cealaltă—unor scoboritori ai Basarabilor din veacurile XIV și XV.

Prima este lăcașul mitropoliei—trecerea ei definitivă din părțile argeșene în cele dimbovițene datează din timpul lui Neagoe Basarab, pe la 1517, dar inițiativa pare a aparține epocii lui Radu cel Mare, cu un deceniu și jumătate mai devreme—, început a fi înălțat de către fiul lui Vlad Călugărul, abia amintitul Radu vodă, între 1503 (așa cum a dovedit-o peremptoriu arh. Cristian Moisescu), continuat de Neagoe vodă care îl sfințește în 1520 și încheiat sub Radu Paisie către 1537; față de prototipul argeșean, biserica metropolitană tîrgovișteană, prezentînd aceeași structură cruciformă a naosului, se leagă de o altă variantă a planului în „cruce greacă înscrisă”, adoptînd aici calote în locul cărora, cu un veac și ceva înainte, se aflaseră la Argeș bolți semicilindrice — găsite, mai ales, în părțile balcanice de stăpînire sau influență bizantină —, și prezentînd tendința, iarăși balcanică (mai ales sîrbească), de aglomerare a turlor—cinci la Tîrgoviște—, de care, stilistic, edificiul primilor Basarabi, cu o singură turlă pe naos, era foarte departe.

Cea de a doua este lăcașul—capelă al unui „palazzo” din Tîrgoviște, cu care era deodată ridicat www.dacoromanica.ro cel în 1584, ca semn al

unor durabile și deliberat păstrate tradiții medievale, în preajma unor structuri arhitectonice simetrice, înnoitoare, de Renaștere, precum acest palat cu „belle e nobili stancie” despre care scria genovezul Franco Sivori, secretarul cultivatului principe ce a fost fratele și înaintașul lui Mihai Viteazul.

Că Radu cel Mare și Petru Cercel, descendenți în linie directă, la a șaptea și la a zecea generație, din întemeietorul domniei de la Argeș, Basarab I, au reluat în ctitoriile lor țirgoviștene—cea dintii pentru mitropolie, cea de a doua pentru curtea domnească acum amplificată—un plan bizantino-balcanic consacrat pentru anume lăcașuri de cult, faptul nu poate fi deslușit, cred, decît într-o lumină pe care documentele scrise o aruncă cu parcimonie; anume aceea care scoate în evidență nevoia acestor voievozi de referire, într-o altă vîrstă istorică, într-un alt oraș al domniei, la prestigiul „întemeierii de țară” și la cetatea unde aceasta s-a săvîrșit, potrivit unei tradiții devenite reper glorios pentru o epocă de restriște politică inaugurată o dată cu ajungerea osmanliilor la Dunăre.

O similară posteritate a avut-o un alt monument argeșean aparținînd, de data această, veacului al XVI-lea și unui program ce nu mai era nici domnesc, nici metropolitan, ci monastic. S-a înțeles, probabil, că am în vedere biserica mănăstirii Argeșului. Ctitorie a primului „om nou” urcat în scaunul basarabesc — „noul Basarab” Neagoe venit să întrerupă sonor tradiția succesiunii voievodale în Țara Românească —, lăcașul acesta de fastuoasă strălucire și de o amploare unică în Sud-Estul european al timpurilor postbizantine, comparat encomiastic de contemporanii sfințirii sale, în august 1517, cu templul din Ierusalim și cu Sf. Sofia din Bizanț (în vreme ce fondatorul, el însuși, era asemuit lui Solomon regele veterotestamentar și bazileului romeilor Justinian!), nu numai că imita noutățile podoabei orientalizante ale unei ctitorii basarabești cu foarte puțin anterioare, aceea de la Dealu, dar cuprindea înlăuntru-i și o inovație hotărîtoare: este aceea, sesizată și explicată cîndva, admirabil, de către Emil Lăzărescu, a unui pronaos lărgit cu douăsprezece coloane, conceput ca o adevărată necropolă princiară ce trebuia să cuprindă normintele membrilor noii „dinastii” pe care Neagoe voia să o întemeieze și unde s-au păstrat pînă tirziu efigii pictate ale unor înaintași din vechea dinastie sau a unor dinaști balcanici din care çobora soția sa Despina, adică „fiica de despot”.

Exact, sau aproape exact, același plan arhitectonic cu sensuri dinastice, inaugurat prin biserica monastică de la Argeș în cel de-al doilea deceniu al secolului al XVI-lea, avea să fie regăsit în cel de-al treilea oraș-reședință domnească din Muntenia, la București, întotdeauna legat, din nou, de monumente mănăstirești și de voievozi ce au dorit a-și proclama, din rațiuni felurite, legătura cu medievala dinastie legitimă a Basarabilor căreia Neagoe îi fusese, destul de repede, integrat.

Planul în discuție poate fi constatat, de pildă, la finele aceluiași secol XVI la biserica mănăstirii Sf. Troiță zidită după 1568 și înainte de 1586 de către Alexandru al II-lea Mircea și renegatul său fiu Mihnea zis „Turcitul”. Monumentul acesta de care, înainte și după 1600, și-au legat numele cîțiva voievozi ai neamului Mihneștilor—adică dintr-o ramură basarabească, aceea a Drăculeștilor descendenți din Țepeș —, relua nu doar paramentul specific arhitecturii muntenesti dintr-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ci și www.dacoromanica.ro și coloane de la biserica argeșeană din prima parte a aceluiași veac. Prin biserica mănăstirii

Sf. Troiță sau a Radului vodă — ulterior știută sub acest nume al ctitorului ce a refăcut-o integral în 1615, anume Radu Mihnea. —, acest plan de la Argeș avea să devină, în mod programatic, niciodată întimplător ales, cel al ctitorva lăcașuri mănăstirești din Bucureștii veacului al XVII-lea. Îl întâlnim la biserica de pe „dealul podgorenilor”, ridicată după iunie 1655 și pînă în martie 1658 de către Constantin Șerban Basarab „Cîrnul” — fiu nelegitim al lui Radu vodă Șerban, el însuși urmaș al Craioveștilor ce au început a fi confundați, odată cu domnia sa tocmai, cu Basarabii —, ctitorul urmărind prin înălțarea acestui edificiu scopuri politico-ideologice de tot limpezi (biserica avea să fie sfințită la începutul verii 1658, în timpul lui Mihnea al III-lea — cel ce-și proclama descendența din ramura basarabească a ctitorilor de la învecinata mănăstire a Sf. Troițe —, iar în 1668, sub Radu Leon, avea să devină sanctuar al mitropoliei, nu demult trecute de la Țirgoviște pe malul Dimboviței). Constatăm același plan în principalul edificiu al mănăstirii domnești de la Cotroceni la o margine a Bucureștilor, zidit din primăvara 1679 pînă în primăvara 1680 de către voievodul care, ca mare dregător, fusese deja ispravnic pe șantierul abia menționatei biserici a mitropoliei din București cu un deceniu înainte de urcarea în scaun, anume acel Șerban Cantacuzino ce descindea și el din Radu Șerban care îi era bunic matern (subliniind eclatant legătura cu tradiția pămînteană pe care o urmărea obstinat acest Cantacuzin încoronat ieșit dintr-un neam de arhoni ai Stambulului, restaurarea pe care el o poruncește, în 1682, tocmai la biserica ce fusese îndepărtatul prototip al Cotrocenilor, ctitoria lui Neagoe Basarab din Curtea de Argeș, se adaugă ca un argument hotărîtor pentru acest mod de a interpreta posteritatea stilistică și ideologică a acestui din urmă monument medieval!). Descoperim, în fine, planul de la Argeș, reluat la începutul veacului al XVIII-lea — între 1716 și 1722 —, la un alt hotar bucureștean, în ansamblul monastic de la Văcărești, într-o variantă specifică ce derivă din Hurezii lui Constantin Brîncoveanu — nepotul de soră al ctitorului de la Cotroceni —, pe care se vor strădui să-l imite în toate Mavrocordații, fanarioți cu sînge românece prin descendența lor mușatină din Alexandru Iliș ce fusese, cu un veac înainte și aidoma lor, deopotrivă cîrmuitor al Munteniei și al Moldovei.

Să privim acum spre un alt caz — cu sensuri mai largi, sud-est europene — de transmitere a unei ideologii a puterii princiare prin intermediul monumentelor de artă, dintr-un oraș-reședință domnească în altul, în aceeași Țară Românească ce pare a furniza exemplele cele mai lămuritoare în direcția aici discutată.

Între 1499 și 1501, în imediata apropiere a Țirgoviștei, Radu cel Mare înălța ctitoria sa — undeva mai sus amintită — de la Dealul Dacă a fost de mai multe ori comentată noutatea veșmîntului exterior pe care îl îmbrăca acum aproape cinci sute de ani această biserică de mănăstire muntenească — anume, neobișnuită, pînă atunci, placare cu piatră de talie —, nu știu a se fi remarcat faptul că un asemenea edificiu, necropolă voievodală, înălțat în locul altuia unde cel puțin un domn muntean fusese îngropat (Vladislav al II-lea), era *primul monument de arhitectură ecleziastică de o oarecare însemnătate artistică și dinastică ridicat în Sud-Estul european după căderea Bizanțului, în statul creștin neatîrnat aflat cel mai aproape de hotarele Islamului.*

Ceea ce, iarăși, s-a remarcat doar în treacăt este contemporaneitatea strictă și tulburătoare, greu de explicat încă, dealtminteri, a ctito-

riei în care strănepotul lui Mircea I și-a aflat lăcașul de veci — nu departe de curtea domnească înălțată la Tirgoviște de străbunicul său patern —, cu debutul lucrărilor, în 1501, la Stambul, pe șantierul unui vestit monument turcesc: moscheea lui Baiazid al II-lea — fiul cuceritorului Constantinopolului —, datorată arhitectului Hayreddin. Este vorba, în fapt, de cel dintii monument al „stilului clasic” otoman ce rupea cu tradițiile microasiatice, de simplitate și limpezime formală, ale „stilului Brusa” care domina încă primele edificii ridicate de turcii cuceritori în orașul de pe Bosfor, în epoca 1460—1500.

Adoptînd — pentru o structură arhitectonică tradițională ce prelungea, cu notabile innoiri planimetrice și de boltire, formele Coziei lui Mircea voievod — unele morfologii exterioare precum paramentul de piatră de talie și un decor sculptat geometric, orientalizant, la turle și pe fațada apuseană, ba chiar și un portal cu bolțari de marmură bicromă cu tăietură ondulată, identic — ca cioplire și cromatică — cu portalul de la moscheea lui Baiazid al II-lea, ctitoria princiară muntenească ce inaugura veacul al XVI-lea pe o colină din apropierea principalului oraș-reședință voievodală al Țării Românești și care se datora unui Basarab ce făcuse deja drumul la curtea sultanilor și se afla în relații cu pașalele dunărene, indica o trăsătură stilistică și de mentalitate esențială. Fără a abandona tradiția pămînteană a arhitecturii religioase creștine în ceea ce avea ea determinant, fără a abdica cituși de puțin de la orgoliul unui suveran care, aidoma bazileilor bizantini abia dispăruți, proteja spiritualitatea Răsăritului ortodox — de nu ar fi de amintit decît episodul furtunos al găzduirii la Tirgoviște a lui Nifon, fostul patriarh ecumenic —, Radu cel Mare pare a fi apelat, pentru realizarea a ceea ce era aparent, pentru ceea ce trebuia să impresioneze pe fațadele ctitoriei sale din preajma propriei reședințe domnești, la un creștin format undeva în aria otomană (poate, cum s-a sugerat mai demult, un caucazian). Acesta, introducînd placajul de piatră cioplită — ce nu a lipsit a frapa pe contemporani dacă judecăm după cuvintele lui Gavril Protul —, a conceput și decorul orientalizant de la Dealu, recurgînd pentru podoaba exterioară a necropolei voievodale de lingă un oraș domnesc la morfologiile unor edificii aulice strict contemporane din reședința stambuliotă a sultanilor, și prin aceasta la expresiile stilistice ale unei civilizații născute sub zodia unei alte credințe (asemenea contacte între arhitectura creștină și aceea islamică pot fi amintite, în veacurile anterioare, și în unele cazuri occidentale, în Franța meridională sau în Sicilia). Faptul în sine, ținînd de o istorie a gustului și mentalității vechi românești, este lesne explicabil, ctitorul și meșterii săi apelînd, în fond, la semnele exterioare și lesne recunoscutibile, în epocă, al unei civilizații-reper din Estul european, cea a unui „Commonwealth otoman” ce începea să fie, în aceste părți de lume, în locul defunctului Bizanț, singura formă politică și ideologică dezvoltată la scară imperială, suprastatală, la sfîrșitul evului mediu, aptă a înfrîna civilizațiile din jur, fie ele și de altă credință, de altă orientare politică, de altă tradiție artistică.

Trecînd peste împrejurarea că elemente decorative islamice apar și la bazele de piatră ale crucilor ce încununau cele citeva turle ale deja amintitei biserici metropolitane din Tirgoviște în vremea aceluiași Radu cel Mare — desigur, sub influența nemijlocită a cioplitorului principal de pe șantierul de la Dealu —, voi menționa numai faptul că ridicarea, în vecinătatea imediată a unui alt oraș-reședință domnească al Munte-

niei, la Curtea de Argeș, a unei alte biserici mănăstirești menită a deveni tot o necropolă princiară — este vorba de mult comentata ctitorie din 1517 a lui Neagoe — trebuie „citită” în primul rînd drept o replică; din, îndelung gîndită și sub raport decorativ, a chiar bisericii mănăstirii Dealu, și ea cu caracter chinovial, și ea necropolă voievodală — a unui Basarab —, și ea zidită în apropierea unui oraș-reședință domnească. Biserica de la Argeș se datora, ca idee, voievodului care la numai o lună de la luarea domniei, în 1512, se intitula deja „Basarab”, întregul monument implicînd, cum s-a mai spus, conotații dinastice care l-au făcut a avea posteritatea tipologică și ideologică arătată. Decorarea acestui monument de impeceabilă știință constructivă și de tradițională arhitectură s-a făcut într-un mod înnoitor, cu o abundență a elementelor orientale, într-un spirit mai puțin logic însă, mai complicat morfologic decît la Dealu, cu o căutare obstinată a „noului”, a „nemaivăzutului” ce a rînduit acest monument la cea mai înaltă cotă a fastului ortodox postbizantin. Toate elementele decorative — începînd cu portalul de marmură care copiază pe cel de la Dealu — erau împrumutate din aria artistică otomană (cu tripla-i componentă arabo-persano-turcească); împrejurarea nu trebuie să mire prea mult pe istoricul ce știe că Neagoe a vizitat Stambulul înainte de luarea domniei și a avut durabile legături printre marii feudali osmanlii cum era apropiatul Craioveștilor Mehmed beg, sangeacul de Nicopol. Căntările meșterului sau ale meșterilor ce au împodobit fațadele bisericii mănăstirii Argeșului au mers, cu o profuziune mult sporită față de Dealu, spre decorul geometric și vegetal geometrizat, din împletituri și flori de crîn — care erau vechiul însemn regal turc din primul mileniu, alcătuiind aici „florile” săpate în piatră la care face aluzie textul „Vieții lui Nifon” —, cu stalactite de străveche sorginte selgiucidă; mai mult, colaborarea pietrarilor cu arhitectul este cea ce va fi dus la ciudatele, pitoreștile turle torsate de pe pronaos, amintind foarte îndecaproape de așa numitul „burmalı minaret” al moscheii Utei cerefli din Adrianopol, mai vechi cu șapte decenii (1448) decît ctitoria neagoeană.

Dealtminteri — trebuie adăugat de îndată — în devenirea culturală a orașelor-reședință domnești din evul mediu românesc și, mai tîrziu, din prima epocă modernă, Stambulul, marele oraș cosmopolit ce unea Asia cu Europa și care adăpostea una dintre cele mai fastuoase, mai strălucite și mai opulente curți suverane din întreaga istorie a civilizației universale, a reprezentat, la rîndul său și de departe, un reper constant, cu o permanentă, nedisimulată seducție. Reper pentru o decorație abundență, chiar supraincercată, uneori eclectică, a ceea ce am socotit, cu alt prilej, a fi fost — gîndindu-mă la un adaos posibil în celebra tipologie a lui Eugenio d’Ors — un „barocchus orientalis” ce-și va fi avut aici epicentru; reper, de asemenea, pentru costumul aulic, de aparat, comparat cu veșmintul sultanului turcesc, devenind un autentic „topos” al textelor din secolele XVI—XVII scrise de diverși călători ce se referă la costumele nobiliare al Europei răsăritene — al unor principii, magnații, cneji și boieri — sau care vorbesc despre cel al voievozilor moldoveni (de pildă, călugărul italian Barsi, ierarhul balcanic catolic Bandini, aristocratul polon Oswiecim), în timp ce în secolul al XVIII-lea cabanița fanariotă era apropiată flatant, într-o condică de ceremonii alcătuită la Iași de Gheorgachi „al doilea logofăt”, de aceleași somptuoase haine ale padișahului.

Firește, mediul predilect al acestor înriuriri stambuliote era, în primul rînd, în veacurile XVII și XVIII, cel al orașelor-reședință domnești

ce deveneau, repectat, capitalele moderne ale principatelor, Iașii și Bucureștii. Deloc intimplător, în primul oraș al Moldovei și în apropierea curții princiare, de mare fast și etichetă, a unor Radu Mihnea și Vasile Lupu, a înflorit, în deceniile trei și patru ale secolului al XVII-lea; o artă cu puternică amprentă levantină; ea era mărturisită fie de un monument atât de neobișnuit precum biserica mănăstirii Sf. Sava care, în 1625, prezenta o structură de edificiu otoman remarcată de toți contemporanii — „protomastóron” fusese aici un creștin „din Constantinopol” pe numele său Gheorghe —, fie de fațadele bisericii mănăstirii Trei Ierarhi, acoperite în întregime, la 1639, cu o cioplitură decorativă în piatră, cu motive geometrice și fitomorfe geometrize pe care Orientul turco-caucazian le furniza din belșug și pe care, în altă parte, le-am socotit ca aparținând unui „baroc ortodox postbizantin”. Nu mai puțin, același oraș al domniei care era Iașul dovedea disponibilitățile stilistice neobișnuite ale lumii moldovenești dintr-un veac esențial pentru geneza civilizației noastre moderne, devreme ce, într-o altă etapă, occidentalizată, a domniei Lupului vodă, către 1650, putea fi ridicat un monument de un baroc atât de pur, de clasic și de „roman” precum biserica mănăstirii Golia.

Într-o măsură identică, celălalt oraș domnesc al românilor care era Bucureștiul prezenta, către 1700, aceeași disponibilitate stilistică, deslucșită într-un episod caracteristic: un mare și original ctitor, marele spătar Mihai Cantacuzino — fratele întemeietorului Cotrocenilor și unchiul celui mai cunoscut fondator de lăcașuri al timpului, vodă Brîncoveanu —, putea acum să edifice, în vatra și în marginea orașului princiar, cele două monumente de la Colțea și Fundeni care, în ciuda aerului lor „de familie” comun, primeau un decor în relief — piatră sculptată la portal sau stuc pe fațade — absolut divergent sub raport stilistic. În cazul celei de a doua biserici elementul de rococo oriental al epocii lui Ahmed al III-lea și al „stilului lalé” — prefațat deja, în Stambulul sfârșitului de secol XVII, prin domnia iubitorului de flori care a fost sultanul Mahomed al IV-lea — evoca parcă, sub modelajul unor stucatori ai locului, un vast paravan cu chiparoși, lampioane, seraiuri, fructe și păuni, de felul aceluia mult prizate în reședințele monarhice ale Occidentului unui Ludovic al XIV-lea și al Regenței, amatoare de „turcisme” decorative înainte și după 1700.

Și din nou ecouri limpezi ale Stambulului, nu doar în moravurile timpurilor fanariote, ci în chiar capitolul, clar conturat și dătător de măsură pentru o întreagă sensibilitate, al arhitecturii rezidențiale din preajma Iașilor și Bucureștilor, vor fi regăsite în cazul unor chioșcuri și foisoare de secol XVIII, datorate îndeosebi aceluia iubitor de asemenea efemere și pitorești construcții de „loisir” — socotite de cronicile țării a fi „făpturi de Țarigrad” — de la Frumoasa, Copou sau Pantelimon, care a fost, prin anii '30 — '50 ai veacului, Grigore al II-lea Ghica.

Urmărirea chipului în care orașele-reședință domnești din perimetrul românesc au putut constitui modele întru ale artei — dincolo de ideologii princiare subiacente, și ele pline de interes — sau a chipului în care ele au privit către modele similare de pe alte meridiane, ar putea face obiectul unei vaste anchete întemeiate, deopotrivă, pe monumentele păstrate și nu îndeajuns investigate, ca și pe textele încă insuficient explorate. Doar ca o simplă și fragmentară introducere la o asemenea viitoare cercetare am gândit, de fapt, www.dacoromanica.ro

UN MODÈLE ARTISTIQUE DANS L'ANCIENNE CIVILISATION ROUMAINE : LA VILLE-RÉSIDENCE PRINCIÈRE

Résumé

La "ville-résidence princière" représente, pour l'espace roumain au Moyen Age et à la première époque moderne, ce que l'on appelle en Occident la "ville-capitale". Dans l'Orient européen, depuis le milieu du XVe siècle et en dehors de l'espace de la Turcocratie, il ne furent que deux zones d'autorité étatique autonome ou bien indépendante : celle dominée par les princes roumains et celle assujettie aux grands knèzes russes devenus les "tsars" moscovites. Ce fut ici surtout que la translation des "sedes regiae" influença la vie politique et spirituelle, avec de notables échos dans l'art. Cette circonstance est amplement vérifiée, dans le cas roumain, par la "descente" des villes princières du Nord vers le Sud en Valachie, de l'Ouest vers l'Est en Moldavie, depuis Cîmpulung et Siret jusqu'à Tirgoviște et Suceava, Bucarest et Jassy. Dans une civilisation du visuel telle que fut celle du Moyen Age, le dialogue stylistique entretenu par les monuments des villes-résidences princières revêt un sens politique surtout, indique une certaine idéologie du pouvoir princier, un certain lien avec la tradition dynastique du pays. L'auteur cherche ses exemples aux XVIe-XVIIe siècles, dans l'architecture des sanctuaires de Curtea de Argeș, Tirgoviște et Bucarest — il s'agit surtout de la postérité de certains plans d'édifices byzantins et postbyzantins — ou bien de Jassy, en rapport soit avec la tradition locale, soit avec le grand centre international et impérial que fut la capitale ottomane de Stamboul.

ASPECTE ALE CONDIȚIILOR TEHNICE ȘI DE ORGANIZARE SOCIALĂ A MUNCII ÎN CONSTRUCȚII, ÎN PRINCIPATUL AUTONOM AL TRANSILVANIEI

G. H. SEBESTYF N

Arhitectura fiind concepția spațiilor interioare și (sau) exterioare construite și (sau) amenajate în care se desfășoară activitățile umane, de la manifestările intime sau individuale pînă la cele publice sau colective, istoria ei a fost prea adesea abordată simplist, ca a unui fenomen suprastructural. Astfel, pînă în prezent mai toate tratatele de istoria arhitecturii* (exceptînd însă unele lucrări de notorietate, cum ar fi cele ale lui Auguste Choisy, din păcate încă netraduse în românește) tratează arhitectura ca o ramură a artelor plastice¹, cu toate că fac uneori și incursiuni sumare în domeniul tehnicii construcțiilor, mai rar însă în cel al programelor care caracterizează cerințele sociale ale epocii și mai deloc în problematica economică și a organizării sociale a muncii în construcții, care condiționează și ele realizările.

În consecință putem constata o dualitate în modul de a privi arhitectura, chiar de către „specialiști”.

Pe de o parte, arhitectura zilelor noastre este discutată prin prisma primordialității criteriilor funcționale și economice, a condiționării de organizarea ramurii construcțiilor (posibilități de prefabricare ș.a.), fără însă a omite considerentele estetice.

Pe de altă parte, arhitectura epocilor trecute este analizată în principal prin prisma criteriilor estetice.

Creдем că această poziție din urmă este profund neștiințifică, datorîndu-se mai ales dificultăților abordării interdisciplinare a problemei, dar deseori și lipsei de date istorice privind modul concret de desfășurare a activității de construcții în fiecare epocă în parte, precum și a evoluției programelor².

Rîndurile care urmează sînt o încercare de abordare a unor probleme de acest fel, specifice principatului autonom al Transilvaniei din secolele XVI — XVII, scrise în cadrul unui volum în curs de pregătire.

Clădirile pe care le analizăm în orice lucrare de istoria arhitecturii sînt rezultatul conlucrărilor, istoricește condiționate, a trei factori. Primul, declanșatorul acțiunii complexe care duce la realizarea clădirii, este beneficiarul (investorul), care dorește realizarea unui anumit obiectiv, satisfacerea unei dorințe anumite; în principiu, cerința lui reflectă o necesitate socială, dar fiind trecută printr-o prismă personală, este posibil să se abată de la condiționarea socială sau să nu-și aprecieze corect posibilitățile materiale.

Al doilea factor este conceptantul (proiectantul), care transpune cerințele exprimate de investor în concepții spațiale, în soluții tehnice și necesar de resurse materiale.

Al treilea este constructorul, care — pe baza concepției — realizează obiectivul solicitat, în condițiile tehnice ale epocii, în funcție de priceperea sa.

Această schemă de principiu a celor trei factori, a căror acțiune — mai mult sau mai puțin convergentă — duce la realizarea clădirii, ne este azi foarte clară, fiind concretizată prin legislație și forme organizatorice corespunzătoare. Cu toate acestea se întâmplă (și mai ales : se întâmplă), ca o aceeași persoană (sau un același organ) să cumuleze mai multe funcțiuni : proiectant poate fi beneficiarul sau constructorul, iar în arhitectura populară toți trei factori sînt reușiți adesea într-o aceeași persoană. Fiind însă în principiu trei factori diferiți, cu puncte de vedere adesea distincte, considerăm necesară o analiză a organizării cooperării lor (dar și a fiecăruia în parte, în măsura necesară), începînd cu cel mai apropiat de realizarea efectivă : constructorul ³.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea se organizează în Transilvania breslele constructorilor : cele de zidari-pietrari, de dulgheri, de tîmplari și pictori fiind de mai mare importanță. Acest moment marchează o schimbare însemnată, cea de înlocuire a lojei (asocierea, în perioada gotică, a pietrarilor, în vederea realizării unui obiectiv mai de seamă, avînd o lungă durată de execuție), cu o nouă formă organizatorică, mai corespunzătoare numărului crescut de obiective care se ridică simultan și avînd durate relativ mai scurte, breasla fiind o asociere a meșteșugarilor, constituită atît cu scopul obținerii unor privilegii comune, cît și al limitării, respectiv al reglementării concurenței dintre membri ei. Spre deosebire de lojă, care-și recruta membri de oriunde, breasla este constituită, în principiu, din meșteșugari localnici, sau statorniciți în localitate, drepturile și datoriile lor fiind limitate la teritoriul de sub jurisdicția localității respective ⁴. Breasla este o formă a diviziunii muncii calificate, corespunzătoare noilor cerințe și tot odată noua formă de organizare a transmiterii cunoștințelor de specialitate, de perfecționare a lor.

Dintre breslele de constructori, cele despre care știm mai multe, sînt cele de zidari-pietrari. Din 1513 datează statutele celor din Sighișoara, 1525 cele din Cluj (reinnoite în 1589), 1539 cele din Mediaș, 1552 din Sibiu. În 1570 se reinnoiesc statutele breslei brașovene, fără să știm data aprobării primelor, iar în 1620 ia ființă breasla de zidari, pietrari și tîmplari de la Făgăraș. Pînă în prezent nu știm nimic de o breaslă a zidarilor-pietrari la Bistrița, cu toate că meseriașii de acolo au desfășurat o amplă activitate, mai ales în secolul al XVI-lea.

Dintre aceste bresle, cea mai însemnată a fost cea de la Cluj, a cărei vastă activitate și-a pus amprenta pe toată arhitectura Renașterii din Transilvania ⁵. O atenție deosebită merită statutele din 1589 ale acestei bresle, întrucît reflectă organizarea și cerințele dintr-un moment culminant al activității ei, situat aproximativ la mijlocul perioadei pe care o analizăm ⁶. Aceste statute prevăd la art. 1 că breasla este formată din meșteri de două categorii, și anume din cioplitori de piatră, care prelucrează și finisează piatra, ridică și întăresc zidurile (probabil ale cetăților, respectiv ale orașelor), și meșteri nepricepuți (!) în prelucrarea pietrei, dar care ridică cladirile, fac bolțile. Primii au — conform art. 12 — ca lucrare de meșter un ancadrament de ușă ⁷, iar ceilalți o boltă încrucișată. Art. 32 precizează componența echipelor de lucru, din care fac parte trei ucenici și trei calfe. La art. 34 se arată mai departe că zidarii trebuie să constru-

iască casa și bolțile, iar pietrari porțile și ferestrele (desigur : ancadramentele lor).

Pare probabil că această diviziune a muncii între zidari și pietrari să nu fi fost practică numai la Cluj și nu numai la finele secolului al XVI-lea : denumirile diferite de „lapidar”, respectiv de „murator” constituie un argument în acest sens. Importanța acestei diviziuni a muncii, inexistență în epoca anterioară, constă în faptul că ne explică pe deplin o caracteristică a clădirilor din perioada Renașterii în Transilvania, casa avînd (nu întotdeauna) înzidite elemente de piatră cioplită. Aceste elemente nefiind condiționate direct și în detaliu de gabaritele și dimensiunile clădirii, rezultă posibilitatea confecționării lor departe de locul construcției, chiar fără cunoașterea clădirii, ceea ce se și practică, în special de către pietrarii clujeni, a căror activitate se întinde de la Medieșu Aurit și Oradea pînă la Biertan și Făgăraș, poate chiar și mai departe.

Istoria acestei bresle — care constituie o componentă fundamentală a evoluției Renașterii în Transilvania — pune, de mult, două întrebări cruciale, la care abia recent s-a încercat un răspuns ⁸.

Prima întrebare, de ce anume tocmai la Cluj s-a dezvoltat această amplă activitate, și-a găsit răspunsul prin existența unor cariere de calcar, bun de cioplit, în imediata apropiere a orașului, la circa 4, respectiv 7 km, ceea ce permitea cioplirea pietrelor chiar în carieră, reducînd astfel cheltuielile de transport, care pentru un metru cub dus la patru kilometri, se ridicau — conform unui deviz din 1584, verificat și prin alte date — la 2,40 florini, cînd cel mai scump ancadrament de fereastră avea prețul de cinci florini (cel mai ieftin fiind doi florini).

Sibiul nu se bucura de o astfel de situație favorabilă. Iată cîteva date în acest sens. În vederea cioplierii unor pietre pentru turnul bisericii, „magister Bernardus” este trimis în 1501 la Aiud ⁹. Că această situație nu s-a îmbunătățit în decursul perioadei de care ne preocupăm, ne-o dovedește faptul că în 1658 sibianul Elias Nicolai aduce piatra pentru mormîntul de la Arnota a lui Matei Basarab tocmai de la Cluj, plătindu-se pentru o parte (circa jumătate) a transportului 15 florini ¹⁰.

La Brașov, situația pare — la prima vedere — diferită, știut fiind că pînă recent două fabrici de ciment foloseau ca materie primă calcarul local. Dar această piatră este un calcar jurastic, dur ¹¹, impropriu cioplitului, deseori chiar greu de exploatat. În consecință, în cheltuielile orașului pentru muncile din cariere apare de regulă spărgătorul de piatră (saxifraga, Steinbrecher) ¹². De alt fel, numărul extrem de redus al ancadramentelor de calcar la numărul mare de case vechi, în paralel cu folosirea gresiei aduse de pe valea Timișului (inclusiv pentru construirea Bisericii Negre) vorbesc de la sine.

Al doilea semn de întrebare îl constituia un fapt ieșit din comun : suspendarea statutelor breslei în 1588. Să vedem întii ce arată protocoalele orașului despre această măsură cu totul neobișnuită, chiar unică.

Sfatul arată ¹³ că, „plictisit de desele plîngeri ale multor nobili mari, de ocările aduse orașului, precum și de pagubele suferite de concetățeni de pe urma nepriceperii zidarilor clujeni”, este hotărît să ia măsuri radicale care să remedieze situația. Zidarii sînt acuzați că „ceea ce zidesc, zidesc fără grijă și cu pagubă, iar la ridicarea edificiului, clădirea se dărîmă...omorînd pe săracii tineri ucenici și citeodată chiar și pe ei înșiși. Alteori clădirile ridicate se dărîmă în timp de 2 — 3 ani”. Magistratul afirmă că „ei nu sînt meșteri buni și nu merită statute prin care meșterii străini,

buni și pricepuți, să fie oprți de a lucra aici” și, pentru ca „nobili din afara orașului să nu înjure orașul din pricina nepriceperii zidarilor”, hotărăște confiscarea statutelor zidarilor și acordă zidarilor străini dreptul de a lucra la Cluj.

Goldenberg consideră că este vorba de o decădere a activității breslei, ceea ce nu ni se pare întemeiat, fiindcă se știu destule dărămări de bolți și turnuri, în urma cărora nu s-a luat nici o măsură și mai ales fiindcă după scurt timp, în 2 februarie 1589, la întrebarea, dacă pot veni cu noi propuneri de statute spre aprobare, sfatul răspunde afirmativ, aprobând noul document în 30 martie 1589. Într-un termen așa scurt nu era posibilă o creștere radicală a calificării zidarilor. „Nepriceperea” pare deci doar invocată drept un pretext, dar nu este motivul real. Dar asta ar însemna că exista un alt motiv, real și puternic, dar neinvocabil. Ce putea fi el?

Reanalizând textul de mai sus al protocoalelor sfatului, apar — cu toată conciziunea lui — două repetări de idei. Prima o constituie reproșurile, ocările din partea unor nobili mari, iar a doua — dreptul unor meșteri străini (adică nelocalnici) de a lucra în oraș (oprit de statutele breslei). Între aceste două probleme există, în momentul respectiv, o singură legătură bine cunoscută : construirea seminarului din Cluj a iezuiților, lucrare patronată de Báthorești.

Proiectul clădirii, întocmit în 1584 de Massimo Milanesi, prevedea realizarea seminarului în patru ani. Înfăptuirea acestui proiect întâmpină însă piedici serioase, după cum se știe, din partea populației protestante a orașului, care nu privea cu plăcere nici aducerea în 1579 a iezuiților la Cluj, în fostele clădiri ale bisericii și celor două mănăstiri alăturate ei (din actuala str. Kogălniceanu), secularizate în 1557 în favoarea principelui.

Lucrările seminarului, conduse de Massimo Milanesi, înaintează greu : localnicii se opuneau, iar statutele breslei opreau folosirea nelocalnicilor la construcțiile din oraș. În 1586 ciurma îi decimează și pe iezuiți, murind și conducătorul șantierului. Pare probabil ca după acest moment presiunile Báthoreștilor asupra orașului să se fi intensificat, vizând măsuri pentru terminarea grabnică a seminarului, ceea ce necesita alți constructori, decât clujenii, care se opuneau. Era deci necesară revocarea „monopolului” lor, suspendarea breslei.

De ce, totuși, îndată după aceea, în 2 februarie 1589, situația este alta? Fiindcă în decembrie 1588, la Mediaș, Dieta cade la învoială cu principele : ea îl recunoaște pe Sigismund Báthori drept major, obținând în schimb expulzarea iezuiților din principat.

În urma acestei hotărâri, suspendarea statutelor breslei nu mai are obiect și reînființarea ei nu întâmpină niciun fel de piedici.

Această ipoteză a presiunii politice, care ar fi dus la evenimentele neobișnuite amintite, ni se pare nu numai plauzibilă, dar chiar verosimilă.

Dacă astfel istoricul breslei clujene pare destul de clar, trebuie să deplîngem însă lipsa acută de date despre cea bistrițeană, desigur a doua ca însemnătate în principat, cu relații strînse cu Moldova vecină.

În ceea ce privește activitatea depusă de aceste bresle, vestigiile rămase, creația sculptorilor a fost și este analizată cu atenție de istoricii de artă și de arhitectură. Nu putem însă afirma același lucru despre munca zidarilor. Tipologia bolților, evoluția ei, precum și tehnica de realizare a bolților sînt practic neabordate. Dintr-un exemplu de la Iernut s-ar putea deduce că bolțile semicilindrice se zideau pe cîntre de lemn ; era oare o practică generală, sau numai a zidarilor iobagi, de calificare mai

redușă? se aplica ea și la bolțile de intersecție? Ce tipuri (forme) de boltire se aplicau în secolul al XVI-lea? dar într-al XVII-lea? ¹⁴ Personal cred că — în urma practicii și a experienței dobândite la clădirile urbane, care constituiau marea masă a lucrărilor efectuate de zidarii breslași — construcția izolată, dispersată a castelelor nu putea constitui un impuls de dezvoltare a tehnicii de boltire, în sensul acoperirii unor deschideri mai mari de 5 — 6 m. În consecință s-ar putea ca bolta „sălii Dietei” de la Făgăraș să aibe doar pornirea renascentistă (picioarele bolților), ea însăși fiind mai tardivă, ceea ce ar explica și traseul ei plat.

Mai puțin anlizată este activitatea dulgherilor, al căror aport la ridicarea cetăților din lemn și pământ, a caselor și castelelor cu schelet din lemn, la refacerea marilor ferme (depășind uneori deschiderea de 20 m) ale bisericilor gotice mistuite de incendii, nu este deloc neglijabil. Cu tot rolul lor însemnat, nu cunoaștem nici o preocupare de cercetare a activității lor : nici relevee de șarpante și ferme, nici monografii despre activitatea acestor meșteșugari deosebit de iscusiți. Ne stau la dispoziție doar puține date.

În 1485 — deci cu mult înaintea primei bresle de zidari-pietrari — ia ființă uniunea breslașă a dulgherilor din Țara Birsei. În 1540 se aprobă statutele celor de la Sighișoara și se înnoiesc (!) ale celor de la Sibiu (turnul acestora din urmă mai poate fi văzut și azi). Statutele din 1572 ale breslei brașovene fixează simbria zilnică a unui meșter la 20 denari (a se compara cu 35 denari, stabiliți de Dietă cu un an în urmă pentru zidari ; se pare însă că solicitarea dulgherilor este în creștere, căci în 1627 Dieta stabilește simbria lor la același nivel cu cel al zidarilor, adică la 38 denari) ; în 1578 se aprobă noi statute la Sighișoara, iar în 1589 cele ale „dulgherilor orașului Meggies (N. N. : Mediaș) și ale întregii țări”. Autorizații de constituire a breslelor s-au emis și pentru Moșna (1564) și Cislădie (1579). Statutele din 1625 (!) ale dulgherilor clujeni stabilesc drept lucrări de meșter „un cadru de ușă în partru colțuri la măsuri exacte” (aito melliek, negy szegre s igaz mértekre) și o dolie acoperită cu șindrilă.

Sensibil mai multe date avem despre timplari, a căror activitate a fost cercetată cu mai multă atenție de istoricii de artă, în special legat de problematica tavanelor casetate, ale căror pictare — ca și a mobilierului — era în atribuțiile lor. Datele cunoscute de înființare a breslelor acestora sînt următoarele : Sibiu (1520), Brașov (1523), Bistrița (1549), Biertan (1574), uniunea breslașă a celor 7 + 2 scaune săsești (1589) ; apoi Mediaș (1601), Alba Iulia (1607), Făgăraș (1620 — comună cu zidarii și pietrarii), Universitatea săsească (1630), Sighișoara (1631).

În afara lipsei Clujului de pe listă, mai rămîne marele semn de întrebare al Sighișoarei : de ce tocmai în acest oraș s-a dezvoltat o breslă de timplari, a cărei însemnătate — în domeniul ei — este comparabilă cu cea a breslei clujene în domeniul pietrării? și de ce statutele lor datează doar din 1631?

Această trecere în revistă a breslelor (ale căror membri lucrează contra plată) trebuie completată cu menționarea meșteșugarilor nebreslași din tîrguri și sate ¹⁵. Printre aceștia se găsesc adesea lemnari iscusiți — dulgheri sau morari — dar și zidari. Ei își desfășoară activitatea de regulă în tîrgurile, respectiv pe domeniile de care aparțin, adesea sub forma prestației iobăgești, dar pot fi chemați — ca și membrii breslelor — și la lucrări ale principelui.

După această prezentare a situației constructorilor¹⁶, trecem la proiectant, la arhitect. Desemnat în documentele epocii de cele mai multe ori ca „fundator”¹⁷, el apare ca persoană distinctă de investor numai la construcții nobiliare (castele, cetăți, în mod excepțional și la biserici ctitorite de principe sau de apropiații lui). El este de cele mai multe ori italian (din nordul peninsulei), chemat la curtea principelui. În secolul al XVI-lea sînt mai mulți, de regulă ingineri militari, dar care — în majoritatea cazurilor — stau puțin în principat. În secolul următor situația se schimbă însă. Sînt mai puțini, dar unii lucrează mult : este perioada ridicării marilor castele, a marilor lucrări inițiate de Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I. Dintre aceștia se remarcă Giacomo Resti din Lombardia (atestat cu certitudine în principat între 1617—1631, poate chiar 1615—1634), Giovanni Landi din Mantova (1628—1632) și Agostino Serena din Veneția (1616—1653).

Ei vin cu aportul lor specific : practica și experiența italiană a epocii respective, din mai multe puncte de vedere diferite de cele autohtone.

Trecînd la problema investorului, trebuie remarcat de la bun început că ea este cea mai complexă, nu numai din cauza diferențierilor sociale (deci a cerințelor și a posibilităților materiale), dar mai ales fiindcă — după cum vom vedea — el este adesea și conceputant, uneori și constructor.

Poate este util ca, pentru a avea măsura efortului investorului, să începem cu problema prețului construcției din epoca în cauză. Acest lucru este posibil, fiindcă — făcînd abstracție de o scurtă perioadă cu tendințe inflaționiste din jurul anului 1625 — prețurile din construcții au rămas relativ constante.

Cercetările lui Niedermaier au arătat că prețul unei clădiri de locuit „medii” era apropiat de cinci florini pe metru pătrat, revenind aproape două sute de florini pe cameră (inclusiv suprafața aferentă ocupată de pereți, scară ș. a.), dar la clădiri mai pretențioase se putea ajunge și la opt florini pe metru pătrat¹⁸.

Dacă astfel efortul material necesar pentru ridicarea unei clădiri sub forma de producție marfă, deci contra plată, este destul de clar, nu avem practic nici un fel de date despre construcțiile ridicate în sistem feudal, deci cu prestație iobăgească preponderentă¹⁹.

Apare însă ca cert — dat fiind prețul destul de ridicat al casei, mai ales dacă se dorea și îmbogățirea ei cu elemente sculptate s. a. costisitoare — că beneficiarul se străduia, oriunde putea, să înlocuiască o parte (cît mai mare) a acestor cheltuieli prin prestații, sau muncă proprie. Astfel, știm că în schimbul livrării materialului lemnos necesar construirii castelului de la Medieșu Aurit, iobagii din Orașu Nou au fost scutiți de orice alte prestări, iar printre obligațiile unor sate de pe domeniul Beiușului și Oradiei figurau cele de ardere a varului, prelucrarea lemnului, a fierului, precum și cărăușia la construcția cetății Oradea²⁰.

Să începem analiza cu situația cea mai clară, cea a clădirilor obștești de la orașe. Pentru conducerea lucrărilor respective, un membru al sfatului (dacă era o investiție a orașului ; în cazul unei clădiri a breslei : un membru de vază al conducerii acesteia) primea sarcina de „diriginte”, cum am spune azi : el tocmea meșterii, la nevoie și zilierii, salahorii (care nu făceau parte din echipele de lucru ale meșterilor), verifica situația lucrărilor.

Situația este sensibil modificată în cazul ridicării zidurilor orașului, lucrare care se bazează în mod iobăgească, pe contribuția

obștească a populației, dar și pe aportul meseriașilor, tot sub îndrumarea și controlul unor membri ai sfatului. Rareori, practic numai între 1551—1556, putem vorbi de intervenția unui fundator italian (trimis de Castaldo pentru întărirea orașelor din sudul principatului, mai expuse repliticii turcești la cedarea Transilvaniei, de către Izabela, lui Ferdinand de Habsburg).

În ceea ce privește clădirile de locuit, situația este mai diferențiată. În localitățile componente ale Universității Săsești exista o organizare obștească pe vecinătăți, cuprinzând cel mult 40—50 de familii și în atribuțiile cărora intra și într-ajutorarea la ridicarea caselor²¹. Acest fapt — cu toate că, desigur, nu se referea la lucrări de specialitate, ca cele de boltire sau sculptură — ușura sarcina materială și ducea — împreună cu forma de proprietate specifică²² — la consecințe arhitecturale: zid comun între două case vecine, după cum se poate constata încă la Bistrița, Brașov și Sibiu.

Desigur, proprietarii mai de văză (în special la Cluj, care nu era organizat pe vecinătăți) recurgeau practic exclusiv la munca salariată a meșteșugarilor (bine înțeles, completată la nevoie cu cea a zilierilor, salarhorilor), iar păturile sărace își construiau singuri casele, după obiceiul strămoșesc, ajutați eventual de rude sau prieteni.

În consecință, cu privire la clădirile orașenești (exceptând fortificațiile) putem vorbi de o omogenitate: cei trei factori de bază (investor, conceptant și constructor) sînt din pături sociale apropiate, dacă nu identice, poate chiar aceeași persoană.

Cu totul alta este situația construcțiilor nobiliare, în primul rînd a celor patronate de principe (fie ele castele sau cetăți), dar și la cea a celorlalți nobili, care se străduiesc — în limitele posibilităților — să-i urmeze exemplul.²³

Aici — mai ales la marile castele — se constată o eterogenitate mare a celor trei factori amintiți: fundatorul cu experiența adusă din Italia, principele — respectiv nobilul — dorind realizări cît mai ample (mai ales în secolul al XVII-lea), dar ale cărui resurse bănești sînt deseori limitate (cu excepția unora dintre principii), fiind astfel obligați să recurgă mai puțin la munca salariată a meșteșugarilor, iar mai mult la cea a iob agilor, mai mult sau mai puțin calificați.

Tot odată, considerentele economice (mai precis: ponderea economiei naturale, respectiv insuficiența frecventă a mijloacelor bănești) accentuează acest caracter eterogen, prin faptul că piesele sculptate se execută de comandă și se aduc la fața locului, unde deseori sînt montate fără cunoașterea intenției pietrarului (care adesea nu cunoaște clădirea pentru care cioplise ancadramele). Același lucru se poate întîmpla și cu sculptorul care a fost chemat pe șantier, a realizat ciopliturile solicitate, dar nu mai așteaptă punerea lor în operă care — fiind vorba de diferite corpuri de clădire sau mai multe etaje — poate dura. Astfel întîlnim la castele mai mari, ca la Virghiș și chiar la Criș, montaje greșite de ancadrame, datorită mai ales lipsei de „fundatori” sau de înlocuitori calificați ai acestora, în special în a doua jumătate a secolului al XVII-lea²³.

Evident, nu aceste greșeli de montaj constituie principala caracteristică a castelilor. Nici nu le găsim la cele patronate de principe. Acolo întîlnim alte aspecte, izvorite din tendința de copiere a unor modele italiene, străine — în sensul că nu sînt adecvate condițiilor noastre. Astfel este cazul că semnalăm www.dacoromanica.ro plat (cu pantă redusă)

a palatului de la Alba Iulia și a castelului din incinta cetății Oradea, încoronînd fațadele nu cu un acoperiș înalt, ci cu un atic. Dar climatul nostru nu este cel al Italiei și — cu toate că s-a utilizat cositor la înveli-toare — s-au produs infiltrații, s-au deteriorat tavane bogate și numai după cîțiva ani aceste acoperișuri au fost înlocuite (inclusiv aticul din fața lor) cu sarpanța înaltă tradițională. Se pare însă că aceste clădiri rămă-seseră în continuare ca străine în amintirea contemporanilor, căci Johan-nes Graffius deplînge în 1658 distrugerea (la Alba Iulia) a frumoaselor clădiri, palate *italienești* ²⁴.

În final ar trebui amintit încă un aspect important — de fapt, nu al condițiilor organizatorice în primul rînd ci al situației economice — al construcțiilor nobilare, cauzat de lipsa relativă a mijloacelor bănești ale beneficiarului (față de volumul mare al resurselor sale totale), conjugat cu prețul mare al transporturilor. De fapt, acest aspect a fost parțial amintit în cele de mai sus, cînd am atins problema montajelor greșite ale unor piese sculptate. Efectul major al acestor condiții constă în recurgerea cu prioritate la resursele locale (materiale, mînă de lucru), care se manifestă sub diferite forme.

Iată două cu titlu exemplificativ.

La un castel construit în bună parte din marmură locală, care însă nu se poate debita în bucăți suficient de mari pentru lucrări cioplite, ci numai pentru zidărie, din piatră brută, mai toate ancadramentele și profilurile sînt din zidărie, cu profile trase de tencuială cu excepția a cinci ancadramente din granit de Ciumani, deci — firește — foarte simple.

La alt castel de lângă Dej, care — pe lângă puține ancadramente din calcar, de proveniență clujeană — are majoritatea pietrelor sculptate din tuf vulcanic verzui, găunos, nu prea potrivit pentru lucrări de acest fel. Dar la ultimul nivel atît o bună parte a ancadramentelor de ferestre, cît și stîlpii care sprijină scara monumentală în patru rampe (tot opera unui morar), sînt din lemn.

Iată deci o multitudine de aspecte variate, care rezultă din condiții diferite organizatorice, din constrîngeri economice, diferențiate și ele după păturile sociale ale investitorilor. Dar chiar și acesată prezentare este simpli-ficată, condiționările fiind mult mai complexe, datorită diferențierilor puternice și existente nu numai între păturile sociale, dar și în sinul fie-căreia din ele, ca urmare a dezvoltării diferite a orașelor și tîrgurilor prin-cipatului, care nu are în această perioadă încă o economie unitară, dife-rite tradiții și obiceiuri ale locuitorilor lui constituind reguli de compor-tare și acționare diferite, cum am arătat că cele de la Cluj diferă de cele ale Universității Săsești și cum am putea arăta și pentru alte localități.

Ceea ce ni se pare esențial din această analiză, este diferențierea — poate neobișnuit de netă — dintre cele arătate cu privire la condiționările la care sînt supuse clădirile urbane pe de o parte, iar castelele, curiile și cetățile, deci construcțiile nobiliare, pe de alta. Ea rezultă nu numai din structura economică amintită mai sus: orașul bazat pe produc-ția precapitalistă de mărfuri, iar nobilimea în principal pe economia feudală, de subrezistență. Ea este accentuată de separația teritorială strictă, existentă în această epocă: nobilimea nu locuiește la orașe, ci în afara lor. Într-adevăr, scutirea de impozitare a nobilimii — unul din privilegiile ei de bază — a generat contradicții cu conducerile orașelor autonome, care-și percepeau sumele necesare de la locuitorii lor. În conse-cință, pînă în secolul al XV-lea, casele nobiliare de la orașe, care au

cauzat numeroase procese, au fost răscumpărate de orășeni (mai ales în perioada când puterea centrală se sprijinea pe orășeni împotriva marii nobilimi). Deci în perioada analizată, nobilimea locuiește în afara orașelor, situație care se va schimba abia cu ocupația habsburgică. Până atunci, nobilimea nu era văzută cu plăcere la oraș, nici ca oaspete temporar. În acest sens sînt concludente condițiile (de 30 de puncte) de-a dreptul umitioare, impuse de Sibiu principelui Gabriel Bethlen pentru a-i permite iernarea în 1613 — 1614 în acest oraș, palatul de la Alba Iulia fiind distrus în urma luptelor cu oștile lui Basta, sau vizita lui Gheorghe Rákóczi I la Brașov, în 1637, cînd orășenii nu permit intrarea suitei principelui.

Iată deci totalitatea condițiilor, care-i fac pe cercetători să separe Renașterea în două : cea de curte, și cea de masă.

Desigur, analiza s-ar mai putea adînci, mai ales dacă am dispune de mai multe date istorice. De asemenea, ea ar merita să fie extinsă și la alte epoci. Dacă rîndurile de față ar stimula cercetătorii noștri în acest sens, ele și-ar îndeplini scopul.

N O T E

* Drept lucrări de referință fundamentale pentru întreaga problematică abordată, indicăm pentru cele referitoare la bresle : Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, iar pentru cele referitoare la arhitectură : Virgil Vătășianu, *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea*; în : *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970; Vasile Drăguț, *Arta românească*, București, 1982; Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982.

¹ Remarcăm că în lucrarea de referință a lui J. J. Wincklemann, considerată ca act de naștere a istoriei artelor (1755), arhitectura încă nu figura printre ele : ea a fost „anexată” ulterior.

² Astfel, ne lipsește cu desăvîrșire analiza evoluției ceremonialului religios, care a influențat desigur evoluția tipologică a bisericilor, determinînd într-un moment dat și diferențierea celor catolice de cele ortodoxe etc.

³ Treceam peste modificarea radicală care a avut loc în domeniul materialelor de construcție : introducerea producției masive de cărămizi.

⁴ Excepții notorii constituie uniunile de bresle (ca cele ale Universității Săsești), ale căror statute erau valabile pe tot „pămîntul crăiesc” al Universității.

⁵ Cu privire la activitatea breslei clujene în secolul al XVI-lea, documentația de bază o constituie : Balogh Jolán, *Későrenaissance kőfaragó műhelyek — Ateliere de pietrari ale Renașterii tirzii* —, în : „Ars Hungarica”, Budapeșt, nr. 1/1974, p. 27—58; 2/1974, p. 249—380; 1/1975, p. 41—56; 2/1975, p. 211—276; 1/1976, p. 39—64; 2/1979, p. 175—208; 1/1980, p. 25—101 și 2/1980, p. 217—279. De notat că în cadrul acestei monografii dedicate pietrarilor clujeni, numai pentru ultimele patru decenii ale secolului al XVI-lea se identifică 52 pietrari și zidari la Cluj, cifră cuprinzînd probabil doar în mică măsură calfe și de loc ucenici.

⁶ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 387—396, republicat de Balogh Jolán, *Későrenaissance kőfaragó műhelyek*, III, în : „Ars Hungarica” nr. 1/1975, Budapeșt, p. 44—54.

⁷ Descrierea acestei lucrări merită atenție : „una janua capitulata ex lapidibus fabricanda, capitallis ornata, cuius columnae sint decenter virgatae, et omnia eius capitella in legitima proportione secundum omnia dimensionum genera recta correspondent”.

⁸ Gheorghe Sebestyén, *Un projet de bâtiment daalent de 1534*, în : „Revue Roumaine d’Histoire de l’Art. Série Beaux-Arts”, 1985, Bucarest.

⁹ *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, I, Hermannstadt, 1880, p. 177—179 : opt poziții de cheltuieli (însușind 45,12 florini), prima anterioară datci de 6 aprilie, iar ultima de după 15 iunie.

¹⁰ Pavel Chihaița, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 351.

¹¹ De studiul carierelor de piatră din zona Brașovului s-a ocupat Paul Binder, de la care dețin aceste informații.

¹² Vezi — cu titlu exemplificativ — *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, I, Kronstadt, 1886, p. 555—563 (11 poziții de cheltuieți în 1524), respectiv p. 671 (în 1526).

¹³ Întregul alineat este reluat, textual, după S. Goldenberg, *Clujul...*, p. 113.

¹⁴ Analizând locuința urbană, am arătat mai de mult că tipul de boltă caracteristic Renașterii în Transilvania apare într-*al doilea sfert al secolului al XVI-lea* și constă în utilizarea bolților semicilindrice cu penetrații și a celor încrucișate cu muchii ieșite (la castele, în special în încăperile din simulacrele de turnuri, apar și alte forme, mai complexe), având de obicei diametrul bolții mai mic, decît deschiderea portantă dintre ziduri. Această diferență, care poate trece de 0,50 m, este rezolvată din punct de vedere arhitectonic prin folosirea unor console puternice, pe care se sprijină (la o cotă de relativ mică înălțime) porțiunile de boltă rămase între penetrații. Această soluție, cu deschiderea bolților mai redusă decît distanța dintre zidurile portante, diferă ca principiu atît de soluțiile gotice, cît și de cele curente Renașterii italiene, ambele avînd de obicei deschiderea bolții egală cu cea dintre ziduri sau sfîrși. Ea se apropie de soluția bizantină, care rezolvă deschiderea mai mică a bolții cu ajutorul unor pînteni de zidărie (soluție aplicată la capela castelului de la Criș). Din această soluție bizantină s-a dezvoltat în secolul al XV-lea sistemul specific al bolților moldovenești (Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1957, p. 275—277), care a înlocuit pîntenii de zidărie cu console și arce, creînd astfel mai de vreme soluții de preluare a împingerilor bolții, similare Renașterii din Transilvania, ce-i drept, folosind alte tipuri de bolți. Este de remarcat că nivelul de naștere al acestor bolți fiind relativ jos, consolele au deranjat mobilarea încăperilor, după apariția dulapurilor. Acest fapt explică sesizarea referitoare la îndepărtarea ulterioară a unor console (Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok* — Studii de istoria artelor —, II, Bukarest, 1982, p. 136), poate și cioplrira, scurtarea picioarelor bolților.

Trebuie arătat însă că nu avem dovezi certe de persistență a acestui sistem de boltire în secolul al XVII-lea, după cum nu avem nici date cu privire la momentul apariției celui alt sistem, utilizat mai ales la castele, de rezolvare — cu sau fără console — prin adoptarea unei deschideri a bolții egală cu distanța dintre ziduri.

Singura constatare mai certă, referitoare la datare, este cea cu privire la penetrații mai scurte în secolul al XVII-lea, decît în cel anterior (Andrei Kovács, *Construcții patronate de Gabriel Bethlen*, teză de doctorat, 1984, Cluj-Napoca).

¹⁵ Vezi în acest sens documentația cuprinzînd meșterii și funcționarii populari: Szabó T. Attila, *Erdélyi népi mesterek és tisztviselők a XVI—XIX. századból* — Funcționari și meșteri populari ardeleni din secolele XVI—XIX — Kolozsvár, 1947.

¹⁶ Am trecut peste cărămidați, mai puțin importanți în contextul obiectivelor urmărite prin analiza de față —, negăsind date despre breasla lor, cu toate că în 1492 se semnalează printre turnurile fortificațiilor Sibiului unul al cărămidaților (turris lateratorum), distinct de cel al zidarilor (turris muratorum): Ludwig Reissenberger, *Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt*, în: „Archiv...”, 1899, p. 321.

¹⁷ S-ar putea ca preponderența termenului de „fundator” față de cel de „arhitector”, cu toate că pe vremuri erau sinonime, să reflecte o realitate. Într-adevăr, pe cînd meșterii breslelor, lucrînd de regulă în continuu într-o aceeași localitate și ridicînd de obicei clădiri cu cel mult un etaj, cunoșteau la perfecție soluțiile fundațiilor pentru aceste cazuri, amplasarea castelului pe terenuri ale căror calități geotehnice nu le cunoșteau și care adesea trebuiau să poarte trei niveluri, uneori și împingeri sporite prin deschideri mai mari sau boltirea etajului, puneau probleme mai complexe în rezolvarea fundațiilor.

¹⁸ Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte*, Bukarest, 1979, p. 167—168 ajunge la 1,01—1,35 galbeni (deci 4,04—5,40 florini) pe metru pătrat. Este însă vorba de clădiri „medii”. Devizul seminarului din Cluj al iezișilor, întocmit în 1584, duce la circa opt florini pe metru pătrat, diferența fiind datorată prevederilor deosebite ale proiectului acestei clădiri mai pretențioase (numeroase ancadrame de piatră, pilaștri de piatră cioplită, zidărie — parțial — de piatră, gard zidit ș.a.).

¹⁹ Haragöntö Aladár, *Érdekes lajstrom a XVI. század közepéről* — Registru interesant de la mijlocul secolului al XVI-lea — în: „Történelmi Társ”, 1902, Budapeșt, p. 461—474 publică lista cheltuielilor efectuate între 1540—1563 de un mic nobil provincial pentru achiziționarea terenului și ridicarea casei cu anexe gospodărești. Lista este însă lacunară, nu cunoaștem dimensiunile clădirii și nu știm nimic despre un eventual aport de muncă iobăgească obligatorie.

²⁰ Lux Géza, *Az aranyosmeggyesi várkastély* — Castelul de la Medieșu Aurit — în: „A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye” nr. 5—6 /1942, Budapeșt, p. 17; Alexandru Avram, *Din contribuția maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetății Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea*, în: „Studii și comunicări”, 1977, Sibiu, p. 66.

²¹ *A magyar törvény hatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai — Culegeri de statute juridice ale autorităților maghiare. Statutele juridice ale autorităților transilvane — összegyűjtötte, felvilágosító, összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátta Kolosvári Sándor és Övári Kelemen, Budapeșt, 1885, p. 573; Carl Göllner,

Siebenbürgische Städte im Mittelalter, Bukarest, 1971, p. 166; Hans-Achim Schubert, *Nachbarschaft und Modernisierung*, Köln, 1980, p. 81.

²² „Ursprüngliche Markgenossenschaft der einzelnen Mitglieder an dem Gemeinde-Territorium, wonach die Gesamtheit als Eigenthümer, der Einzelne als Nutzniesser erscheint” (Friedrich Schuler von Libloy, *Siebenbürgische Rechts-Geschichte. Compendiarisch dargestellt*, II, Hermannstadt, 1858, p. 393).

²³ Desigur, greutățile menționate în domeniul construcțiilor în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, constând în lipsa unor „fundatori” pricepuți, nu pot justifica ele singure greșita montare a unor pietre sculptate: astfel de cazuri s-au putea datora și unor refaceri, la care s-au folosit unele elemente rămase. Pornind însă de la cazurile constatate la Virghiș și Criș, susținem certitudinea unor montări inițiale greșite. K. Sebastyén József a fost primul cercetător care s-a ocupat de Virghiș, publicând un articol bogat ilustrat. El arată că execuția corpului principal datează din primele decenii ale secolului al XVI-lea, bine înțeles exceptând acoperișul mansardat și cele două camere ieșite în afara planului fațadei, încoronate cu pinioane baroce. El atribuie aripa etajată, acoperită cu o învelitoare în două pante, ca și turnul rotund, unei a doua etape de construcție, din secolul al XVII-lea. Balogh Jolán, într-unul din primele ei studii de sinteză asupra Renașterii din Transilvania, datează loggia fațadei răsăritene ca fiind executată în 1723. De asemenea, se mai știe de lucrări de transformare și restaurare din preajma anului 1745, iar apoi 1853 și 1937, fără să mai vorbim de cele recente.

Cele mai valoroase elemente sculptate sînt așezate pe fața răsăriteană, îndreptată spre grădină. Dintre acestea, poate cel mai interesant este un ancadrament de ușă care se află pe fațada corpului etajat, aproape de turnul rotund. Balogh Jolán îl consideră ca operă a celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea. Acest ancadrament prezintă o serie de caracteristici neobișnuite soluțiilor Renașterii în Transilvania. Astfel, se remarcă în primul rînd lipsa cornișei. Se mai constată folosirea unor console clasice deasupra coloanelor, fără să fie însă așezate în axul acestora din urmă. De asemenea se observă lipsa continuității profilului care ar trebui în mod normal să înconjoare golul ușii, acesta existînd numai pe montanții laterali. Aceste caracteristici speciale, precum și factura deosebită a capitulelor, au dat acestui ancadrament, pe care în cele ce urmează îl vom denumi pe scurt ca cel cu coloane angajate, o notă de importanță deosebită.

O analiză atentă a clădirii contribuie însă la înțelegerea în mare măsură a curiozităților acestui ancadrament. Astfel, lingă poarta care, separă curtea gospodărească a clădirii de grădină, în partea stîngă (nordică) a golului, se află (în 1960, cînd am avut ocazia să vizitez castelul) înzidită în poziție verticală o piatră cu inscripție latină greu descifrabilă, fiind tocită de vreme. Această piatră nu este altceva, decît cornișa ancadramentului descris mai sus. Faptul este dovedit atît prin profilatura pietrei, cît și, mai ales, prin dimensiunile ei, care corespund riguros celor ale ancadramentului cu coloane angajate. Este de menționat că inscripția se găsește pe fața inferioară a pietrei astfel, încît în cazul așezării ei la locul destinat acesteia, textul nu ar fi fost vizibil, fața respectivă formînd roștul separator dintre piatra cornișei și cea a frizei. Aceasta înseamnă că inscripția este ulterioară confecționării pietrei și nu se datorește celui care a sculptat ancadramentul. Continuarea cercetărilor ne îndreaptă către o a doua ușă a fațadei răsăritene. Aici găsim o piatră de prag care corespunde exact ancadramentului cu coloane angajate. Astfel se poate reconstitui, cu ajutorul pieselor suplimentare (cornișa și pragul) aspectul originar al ancadramentului analizat. Această așezare dispartă a pieselor aceluiași ancadrament ridică însă următoarea problemă: cînd și de ce au fost separate unele de altele aceste piese care formează un tot? Ne găsim oare în fața unei așezări inițiale greșite a pietrelor, sau în fața unei refaceri ulterioare eronate?

De la bun început trebuie să arătăm că se cunosc exemple de ambele feluri. Astfel, ancadramentele rămase după distrugerea din 1704 a bisericii reformate din Făgăraș au fost montate în 1715 în noua biserică altfel, decît ar fi cerut concepția lor inițială, schimbarea esențială constînd în transformarea ancadramentelor pentru goluri cu închiderea superioară semi-circulară, în dreptunghiulare, îndepărtînd prin cioplire părțile devenite inutile.

Ca montări greșite de la început trebuie să amintim cazurile de la castelul de la Criș. Aici, ancadramentul cu inscripția „M B 1643” are, pe de o parte, deschiderea vădit îngustată față de intenția sculptorului (ceea ce se vede prin lungimea frizei), iar pe de altă parte, acestui ancadrament provine dintr-altă parte, fiind străină celorlalte elemente ale ancadramentului, atît ca dimensiunile, cît și ca tratare. De asemenea, ușa capeli prezintă deficiențe în montarea elementelor componente ale ancadramentului, în primul rînd prin lipsa cornișei. Pentru lămurirea problemei puse cu privire la montarea greșită a pietrelor ancadramentului cu coloane angajate de la Virghiș, trebuie să arătăm că acolo se mai găsesc și alte piese așezate neconform concepției lor originare.

Astfel se găsește la intrarea principală a fațadei răsăritene o piatră așezată peste cei doi stlpi și care provine de la o fereastră împărțită în două printr-un montanț central, piatra fiind așezată invers, adică cu capul în jos. De altfel, acest caz de așezare greșită a fost sesizat și de K. Sebastyén József, care o atribuie unei restaurări.

Un alt exemplu de montare greșită îl constituie piatra cu inscripția „1-6-A-D-5-0/ DEUS PROVIDEBIT”, așezată ca piatră ornamentală la aceleși gol de ușă ca pragul mai sus amintit al ancadramentului cu colcare angajate. Această piatră cu inscripție — amintită și de K. Sebestyén József și reproducă de B. Nagy Margit sub denumirea de buiandrug („ajtészemöldök”) din 1650 — nu este altceva decât cornișa ferestrei cu montant central, de la care o piatră cuprinzând friza și arhitrava) a fost amintită mai sus. Felul de așezare a textului (pe fața inferioară a pietrei, similar textului aflat pe cornișa ancadramentului cu colcare angajate) dovedește că inscripția este săpată cu ocazia așezării greșite a pietrei (sau chiar după aceea) și nu odată cu cioplirea ei inițială, căci, în cazul folosirii ei drept cornișă, textul nu ar fi fost vizibil. Deci montarea greșită a acestei cornișe trebuie să fi avut loc în anul 1650 (dată săpată într-însa), ceea ce coincide cu datele lui K. Sebestyén József privitoare la construcția acestei aripi. Pare deci probabil — la acest element — o montare greșită inițială. Fiind admisibilă ipoteza că pragul ancadramentului cu coloane angajate și cornișa cu inscripția „DEUS PROVIDEBIT” și data 1650, așezate la un același gol de ușă a corpului de construcție realizat la mijlocul secolului al XVII-lea ar fi fost amplasate în aceeași etapă de construcție, ar rezulta că montările greșite ale pieselor ancadramentului cu coloane angajate sînt originare și nu datorite unor montări sau restaurări ulterioare. Această ipoteză fixează data montării ancadramentului în cauză în anul 1650, ceea ce se apropie de data indicată de Balogh Jolán. Caracterul pieselor discutate, felul lor de tratare sculptural-ornamentală ar permite cel mult o datare mai tîrzie (în a doua jumătate a secolului al XVII-lea), dar în niciun caz mai timpurie decît mijlocul secolului. De aici rezultă că montarea pieselor respective, *montarea greșită*, după cum am arătat, s-a efectuat doar puțin timp, sau chiar inedit, după cioplirea lor.

Față de situația acestor elemente, care par a fi inițialmente greșit montate, face excepție o singură piesă: cea amintită la intrarea principală ca provenind de la o fereastră (împreună cu cornișa cu inscripția „DEUS PROVIDEBIT”). Într-adevăr, conform celor expuse mai sus, acest element pare a fi confecționat tot pînă în anul 1650, o dată cu cornișa aferentă lui. Însă intrarea principală, unde este montat acest element, datează — după Balogh Jolán — din 1723, dată probabil și după caracterul stilurilor. De aici rezultă că elementul în cauză a fost folosit prealabil, între 1650 și 1723, într-altă parte, și doar în 1723, deci cu ocazia unor transformări, a ajuns să fie așezat unde se găsește acum. Această folosire separată a cornișei de friză și arhitravă este de altfel analogă situației constatate la ancadramentul cu coloane angajate.

În concluzie putem spune că montările greșite care se pot constata la Virghiș sînt așezări greșite de la început, cu excepția uneia singure, care a fost montată greșit cu ocazia unor transformări. (K. Sebestyén József, *Erdélyi renaissance-emelek. A vargyasi Dánielek kastélyai és cimerez levelei Vargyason és Olasztelekén* — Monumente renescentiste transilvane. Căstelele și scrisorile cu blazoane de la Virghiș și Tălișoara ale Dániel-ilor de Virghiș — în: „Pásztortűz”, nr. 13/1927, Kolozsvár, p. 293—297; Balogh Jolán, *A renaissance építészet és szobárszat Erdélyben* — Arhitectura și sculptura Renașterii în Transilvania — în: „Magyar művészet”, 1934, Budapest, p. 143, 147, 154; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben* — Renaștere și baroc în Transilvania —, București, 1970, fig. 45 și p. 228).

În acest context este de amintit și cazul semnalat în inventarul din 1694 al curiei de la Vurpăr, al unui ancadrament de ușă, cu pragul, buiandrugul și un montant de piatră, al doilea montant fiind însă de lemn. Acesta din urmă înlocuia desigur unul de piatră, poate rătăcit pe șantier, înzidit din greșeală într-altă parte, sau deteriorat.

Singurul caz similar cunoscut la orașe, este la Brașov (Gustav Treiber, *Das Bürgerhaus*, în: Kronstadt, I, Kronstadt, 1929, fig. 83), unde deasupra unui chenar de ușă gotizant este așezată o cornișă renescentistă, avînd *deasupra* ei o friză datată 1587, montată probabil ulterior, întrucît consolele ei nu au niciun corispondent la cornișa de sub ea.

De alt fel, montaje greșite găsim și în zilele noastre. Este cazul semineului de la Medieșu Aurit, montat eronat (cu cornișa sub el) la muzeul din Tirgu Mureș (B. Nagy Margit, *Várad, kastélyok, udvarházak* — Cetăți, castele, conacuri —, Bukarest, 1973, fig. 119, 120).

²⁴ J. Kemény, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, II Klausenburg, 1840, p. 154: „... die schönen, welsche Gebäude, Pallasten zerstört...”

ASPECTS DES CONDITIONS TECHNIQUES ET DE L'ORGANISATION SOCIALE DU TRAVAIL DE CONSTRUCTION DE LA RENAISSANCE EN TRANSYLVANIE

Résumé

Considérant que l'architecture a été toujours influencée par des conditions économiques, techniques et de l'organisation sociale du travail

de construction, on essaie de préciser ces facteurs d'influence pour les XVIe et XVIIe siècles en Transylvanie.

Il en résulte — en principe — deux milieux fondamentaux, comportant, certes, des sous-divisions.

Dans les principales villes, l'employeur bourgeois et les constructeurs proviennent de couches sociales assez proches, ayant donc une conception similaire ; le travail payé des ouvriers qualifiés est d'usage. Au contraire, les constructions nobiliaires et spécialement celles du prince, qui impriment la mode, se caractérisent par une provenance hétérogène des facteurs : le constructeur italien (d'habitude), l'employeur noble qui vit dans son château au milieu de son domaine (loin des villes), le sculpteur auquel il commande les encadrements ou d'autres pièces, et la main d'œuvre des serfs plus ou moins qualifiés. Il en résulte nécessairement un éclectisme, auquele la contribution du travail payé est — comme dans chaque action féodale — de moindre importance. La pénurie monétaire des grands féodaux, même des plus riches, explique parfois non seulement la fréquente utilisation des matériaux locaux mais aussi des ouvriers serfs ayant une qualification inférieure, ce qui justifie aussi certaines curiosités de plusieurs châteaux.

Ces différences fondamentales sont complétées par les effets de l'organisation sociale traditionnelle de différentes villes, confèrent, eux aussi, des traits distinctifs à l'architecture.

TRADIȚII SUD-EST EUROPENE ȘI STRUCTURI URBANISTICE MODERNE ÎN BUCUREȘTIUL ANILOR 1774 — 1829

ILEANA CĂZAN-NEAGU

Reconstituirea istoriei orașului București a adus pînă în prezent, prin studii de o incontestabilă valoare științifică, informații, demult îngropate de trecerea timpului, de la cele mai vechi atestări arheologice de locuire a luncii Dîmboviței și pînă la descifrarea adevărului posibil cuprins în poetica legendă a ciobanului Bucur.

Vatra impunătoarei capitale de azi își are originea, mult îndepărtată în timp, odată cu zorile civilizației între Dunăre și Carpați. Mărturiile străvechi sînt continuate fără întrerupere de așezarea comunităților de păstori și agricultori, din perioada dacică și pînă în epoca formării statelor feudale românești¹. În secolul al XV-lea locul modestelor sate păstorești este luat de „cetatea Bucureștilor”, mai puțin punct de apărare, cît mai ales centru comercial la întretăierea drumurilor dinspre Transilvania și Moldova către Balcani². Legăturile economice și politice tot mai mult orientate spre Imperiul Otoman, pătrunderea masivă a elementelor levantine, au dus, din secolul al XVII-lea și pînă la începutul celui de al XIX-lea, la o „balcanizare” intensă a vieții noii capitale a Țării Românești. Noua epocă istorică, afirmarea necesității imperioase de a înlătura dominația otomană și de a face transformări radicale în toate domeniile de activitate, au cerut și modificarea structurilor urbanistice, în sensul modernizării și integrării Bucureștiului în aria marilor capitale *europene*.

Studiul de față își propune ca pornind de la lucrările valoroase elaborate în decursul vremii, referitoare la diversele aspecte edilitare bucureștene, să releve „europenizarea” orașului, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele trei decenii ale celui de-al XIX-lea, modernizare făcută prin procedee medievale și grefată pe vechi tradiții balcanice. Această particularitate a modernizării rezultă din structura încă puternic feudală a Țării Românești, existentă în pofida noilor relații ce se înfiripau. Înlesnirile economice acordate prin pacea de la Kuciuc—Kainargi (1774)³ au dus, la o dezvoltare economică și socială, însoțită, cum era și firesc de transformarea treptată a Bucureștiului într-un adevărat centru comercial și politic ce tinde să devină o capitală modernă. Un prim simptom în acest sens îl constituie extinderea granițelor, cu mult peste raza vechii reședințe domnești, precum și o impetuasă creștere demografică, ce necesită în vremea lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782, 1796—1797) o nouă organizare administrativă în 67 de mahalale⁴, grupate în cinci plăși (plasa Tîrgului dinlăuntru; a Gorganului; a Broștenilor, a Tîrgului de afară, a Podului Mogoșoaiei)⁵.

În fața afluxului de meșteșugari, mici negustori și de țărani, ce-și părăsesc satele în căutare de noi ocupații, limitele orașului se întind

mult peste perimetrul Tîrgului dinlăuntru și a Podului Mogoșoaiei, cele mai aglomerate cartiere pînă în secolul al XVIII-lea. Din dorința de a nu plăti „embatic” mănăstirilor sau boierilor, pe moșia cărora se întinse deja orașul⁶, apar în S, dincolo de vechiul pod al Beilicului, mahalaua Tabacilor; în E, împrejurul Podului Tîrgului de Afară, mahalalele se întindeau pînă la ulița Vergului, bariera fostului tîrg al Moșilor, în N granița orașului se oprea la biserica Visarion și Sfîntul Nicolae Tabaci, iar limita de V o constituia Dealul Mihai Vodă⁷, foarte dens populat după construirea, începînd cu 1775, a noii Curți domnești. În această zonă luau naștere vechile mahalale Mihai-Vodă, Izvor, Dealul Spirii, Biserica Albă (Postăvari), Sf. Apòstoli, Antim⁸. Catagrafia din 1810 este edificatoare pentru puternicul impuls demografic al capitalei ce număra 81 de mahalale, însumînd 6006 case, cu aproximativ 42.000 de locuitori. Atît ca întindere cit și ca populație, Bucureștiul era la acea dată cea mai mare capitală din S—E Europei⁹ comparabil cu marile orașe rusești, dintre care numai Moscova și Petrogradul îl depășeau, după cum aprecia în 1811 generalul Kutuzov¹⁰ și în 1808 călătorul rus D. N. Bantio-Komenski¹¹.

Afluxul de flotanți crea probleme deosebit de grele legate de aprovizionarea cu alimente, lemne și de întreținerea igienei publice. De aceea în repetate rînduri (1776, 1784, 1800) poruncile domniei interzic „faceri de case afară de hotar, venirea țărănilor la oraș prin spargeri de sate”¹². Alexandru Ipsilanti, în cele două domnii, a mărginit orașul cu cruci de piatră și garduri de lemn¹³, dar această măsură s-a dovedit a fi inutilă, pentru că în 1821 Bucureștiul ocupa lunca Dimboviței, în amonte, către Grozăvești; depășind cu mult mănăstirea Rădu-Vodă, în sud și întinzîndu-se către Herăstrău și Băneasa, în vest.

Deși în aceste condiții aprovizionarea era dificilă, cum era și firesc apariția unor noi necesități, a unor cereri sporite de mărfuri, a impulsivat și diversificat producția. Meșteșugurile, îngrădite încă de cadrul strîmt al breslelor și controlate de domnie încep să înregistreze numeroase abateri de la economia de breaslă¹⁴, în scopul acumulării primitive de capital. Apar manufacturile de postav, basmale, luminări, hîrtie, bumbac etc. și atelierele de cooperăție capitalistă simplă (cărămidării, săpunării, poverne, prese de ulei)¹⁵, care anunțau trecerea la o nouă orînduire, trecere ce se făcea la noi mai tîrziu decît în apusul Europei, determinată de particularitățile dezvoltării istorice a țărilor române, de data tîrzie a apariției statelor feudale românești și care a îmbinat formele moderne cu cele medievale, neperimate încă în totalitatea lor¹⁶. De fapt coexistența între vechi și nou este un proces tipic european, ce marchează geneza și dezvoltarea unor noi forțe de producție¹⁷. Paralel cu aceste schimbări apare o nouă clasă socială, nedesprinsă încă de moravurile și mentalitatea religioasă a epocii feudale, dar cu o poziție economică și cu interese politice net diferențiate de cele ale boierimii. Burghelia în formare începe să aibă proprii reprezentanți în viața intelectuală, ce promovează noi forme de comportament, combătînd luxul, parazitismul, risipa clasei dominante. Aceast este cazul cojocarului Ion Dobrescu, autor al unei valoroase cronici ce relatează evenimentele istorice dintre 1802—1830, al căror martor ocular a fost¹⁸.

Progresul general reclama, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, modernizarea suprastructuri. Alexandru Ipsilanti, domn cu spirit de răspundere, este cel care, fără a răsturna vechile orînduiri feudale, ia măsuri

pentru înlăturarea arbitrajului, nedreptății, și abuzurilor de tot felul¹⁹. „Hrisovul Logofetei de obiceiuri” dat în cea de-a doua domnie, la 20 iulie 1797, consemna odată pentru totdeauna, „toate obiceiurile și orânduialile politicești și... privilegiile pământului acesta”²⁰. Culegerea de porunci domnești amintită o putem considera ca un prolog îndepărtat al „Regulamentului organic”, prima lege ce a stat la bază organizării statului modern.

Dorința de a ridica Bucureștiul la nivelul marilor orașe europene, l-a făcut pe Alexandru Ipsilanti să încredințeze „Epitropiei obștești a Politiei” rezolvarea problemelor edilitare și organizatorice, într-un mod analog obligațiilor oricărei primării sau consiliu comunal din alte țări. Atribuțiile celor patru epitropi, conduși de un vornic și plătiți de către stat, amintesc câteodată de preocupările mai vechi ale conducătorilor orașului medieval, de exemplu: nartul (prețul fix al produselor de breaslă)²¹, aprovizionarea breselor cu materie primă și controlul producției, perceperea vămii și a taxelor pentru marfă, pe întinsul orașului în diferitele târguri și piețe²², păstrarea „cutiei milelor” pentru întreținerea orfanilor și săracilor²³.

Majoritatea îndatoririlor însă anunță preocupări pentru organizarea modernă a capitalei. Astfel în grija aceleiași epitropii intra: construirea și întreținerea podurilor și pavelelor, aprovizionarea cu apă („grija cișmelelor”), „grija pentru nestrimțorarea ori închiderea ulițelor”... „poliția caretelor pe stradele Bucureștilor, prin răspintriași”,²⁴ paza contra incendiilor, igiena publică, iluminatul străzilor (începând cu secolul al XIX-lea).

Apariția unei adevărate birocrății, fenomen tipic al societății moderne, se vedește în ierarhizarea aparatului funcționăresc al epitropiei. „Marele agă”, ajutat de „marele spătar”, administrau centrul și periferia orașului,²⁵ preocupându-se îndeosebi de strângerea fondurilor centralizate în „Casa pavelelor”,²⁶ „a cișmelelor”²⁷ și „paralelele felinarelor”²⁸. „Polcovnicul de poduri” și „polcovnicul de târg” erau unii dintre cei mai importanți slujbași, însărcinați cu supravegherea aspectului general al orașului și păzirea liniștei publice. Obligația era aceea de a priveghea „de să păzești orînduiala narturilor, privește și a nu se întimpla atamii, gîlcevuri, murdalicuri aruncate prin uliți, poduri stricate ca să se dreagă, noroiurile și ghiața să se aridice, cum și să se știe mai întîi ce se mișcă prin târg și ce se vorbește i ce adunări se face prin cafenola și circiumi...”²⁹. Era începutul unui aparat polițienesc, transferat asupra unor dregători al căror nume amintea de instituțiile mai vechi (zapcii, ceaușii, bașibuzucii etc.), de rezonanță grecească sau turcă.

Preocuparea pentru urbanistică și pentru sistematizarea Bucureștiului o dovedește și grija pentru alinierea noilor construcții pe arterele principale, acoperirea lor cu olane sau șindrilă, în locul șovarului, trestiei sau scoarței de copac, (inestetice și neconținute pericole de incendiu).³⁰

Teama de incendii ce s-au dovedit a fi pustiitoare de nenumărate ori, s-a legat de o altă problemă edilitară, rezolvată în mică măsură în perioada 1774-1800, și anume aprovizionarea cu apă. Dimbovița denise prea miloasă și murdară³¹ pentru a asigura apa potabilă și se afla prea departe de noile mahalale ale orașului, ce se întinsese mult peste vechile granițe. Sacalele ce străbăteau ulițele, aducînd apa din vadurile special amenajate ale Dimboviței erau un mijloc sigur pentru un comerț înfloritor, dar foarte păgubos pentru cei săraci.³²

Primele proiecte de canalizare aparțin francezului J.C. Flachet, ce propunea în 1739-1740 domnului Constantin Mavrocordat instalarea unei pompe pentru aducerea apei pe conducte de olane.³³ Dar primul domn ce înființează cișmele în București este tot Alexandru Ipsilanti. Aceste cișmele situate în centrul orașului aduceau apa de la Crețulești sau Crevedia.³⁴ Iată cum suna hrisovul de întemeiere : „am pusu domnia mea de s-au alcătuit aici în orașul București două fântini, una în Tîrgul dinlăuntru, pe ulița ce se zice Boiangii, și alta pe Podul Mogoșoaiei, la mahalaua S-tei mănăstiri Sărindar, însă cu apă din izvoare, adusă din depărtare cu mare cheltuială pentru a se adăpa obștea cu apă curată și limpede”.³⁵

La 12 noiembrie 1786, Nicolae Mavrogheni (1786-1789), întemeia și el la Curtea Veche „prin asârdia și cheltuiala noastră”... „întru po-doaba politii și îndestularea obștei București”, cișmele ce foloseau „apele ot Crețulești... atit înăuntru curții și afară de poartă, cit și în deosebite locuri și părți ale politii, iar mai virtos afară la cîmp de marginea Bucureștilor, în locul ce se numește la căpătaiu Podului Mogoșoi, am ridicat o înfrunusețată zidire... unde pot ajunge și toți locuitorii politii de merg pe jos...”.³⁶

Cu toată silița unor domni de a rezolva într-un mod convenabil problema aprovizionării cu apă, lucrările pentru canalizare mergeau încet, necesitînd fonduri mari pe care un Constantin Hangerli (1797-1799) nu era dispus să le risipească, iar condițiile grele ale anilor războiului ruso-ture (1806-1812) le scoteau din atenția conducătorilor orașului. De aceea în 1811 se găseau în București numai 18 cișmele.³⁷ De abia la 29 octombrie 1827 inginerul Mayer elaborează un proiect pentru alimentarea cu apă prin conducte de fontă, de la izvoarele din afara orașului și pe canale din Dimbovița. Aplicarea acestui plan s-a făcut însă mai tîrziu, în 1835.³⁸

Pentru a da capitalei aspectul unui oraș european modern era nevoie și de o iluminare corespunzătoare pe timp de noapte. În secolul al XVIII-lea încă mai răsuna grav, în liniștea și întunericul profund, glasul vechiului străjar medieval, ce avertiza : „te văd, te văd !”³⁹. În timp de război siguranța publică era asigurată de caraule formate de 10—15 străjeri.⁴⁰

La sfîrșitul secolului în fața caselor boierești, pe cele patru artere principale, ardeau făclii (șomoioage îmbibate cu păcură sau rășină), iar cortegiile boierești ce se înapoiau în toiul nopții de la petreceri erau luminate de robii țigani ce purtau „masalele”, (torțe confecționate din sfori de cinepă, îmbibate în păcură). Adeseori la marile sărbători se simțea nevoia unui iluminat „feric” în grădinile de agrement, prin plasarea unor butoaie cu păcură în diverse locuri.⁴¹

Abia la 6 iulie 1814 se dă pitacul prin care se stabilea că din „Capu podului pină la Curtea Veche și de o margine și de alta, la fiecare șapte case, să se facă un stîlp lung de un stîngen și jumătate și în capul stîlpului să aibă un felinar și pe toată seara să se pună cîte o luminare”⁴². În 1828-1829 se instalează un sistem de iluminat conform epocii, prin „felinarele încrucișate”, plasate la 20 de m și care foloseau untdelemn sau untură de pește.⁴³

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea modernizarea societății românești era vădită și de emanciparea moravurilor, odată cu pătrunderea manierelor, vestimentației și culturii occidentale. Primele forme împrumu-

tate au fost cele de suprafață, mai frapante și care nu presupuneau un subtil rafinament. De data aceasta schimbările nu se datoresc măsurilor luate din inițiativa domniei, ci dorinței celor cu stare de a se emancipa și de a contrazice vechiul. Era în același timp o renegare a tradiției orientale, legată de stăpînirea otomană, și încercarea de apropiere de spiritul european. Astfel locul cafelei tradiționale, unde, pe divane de pluș roșu, patronul în șalvari și cu fes, își servea clientul din filigene⁴⁴, a fost luat de localurile cu serviciu și mobilier european⁴⁵, de sălile de biliard și de casele de joc, unde cei adunați discutau cu aprindere problemele politice. Asemenea adunări stîrneau îngrijorarea lui Alexandru Ipsilanti, care, la 13 martie 1797, dădea un pitac prin care interzicea deschiderea de noi cafenele „fiică înmulțirea cafenelelor nu este politiei acesteia și obștei de nici un folos, ci încă de stricăciune”⁴⁶. Interdicții asemănătoare se refereau la jocurile de cărți și la chefurile din cîrciumi pentru a „nu mai petrece nimeni noaptea”⁴⁷.

Începînd cu ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea, Bucureștiul se deschidea către Europa, la aceasta contribuind stabilirea primelor consulate⁴⁸ în jurul cărora se constată un aflux permanent de vizitatori, ce au lăsat numeroase descrieri ale capitalei Țării Românești⁴⁹. Chiar și cei mai intransigenți sînt impresionați de ospitalitatea boierilor⁵⁰, de costumele bogate, deși cam bizare ale bărbaților, de frumusețea femeilor, îmbrăcate după moda europeană⁵¹. Adesea este apreciată cultura acestor boieri, Salaberry în „*Voyage en Turquie*” spunînd: „am văzut la București un Cantacuzino foarte cultivat, avînd aceleași idei cu filozofii secolului al XVII-lea și care protesta cu vehemență împotriva violării drepturilor țării sale”⁵². În 1812 Lagarde era plăcut impresionat că la curtea domnească se vorbea greaca, germana și franceza⁵³.

Ca întotdeauna formele de viață devansau cu mult noile structuri ce se anunțau. Era o societate îmburghezită înainte de a deveni capitalistă, ca rezultat al unor preluări comode, față de care, în cele din urmă, nici domnii nu putea rămîne străini. Dacă la începutul secolului (1806) soția consulului francez Reinhardt era uimită și nu tocmai plăcut impresionată de ceremonialul oriental de la curte⁵⁴, pînă în 1812 constatăm înflorirea unei vieți moderne apusene la palatul lui Caragea. Aici se juca „faraon” și aveau loc baluri unde se bucurau de succes cadrilurile, contradanțul englez, valsul, mazurea⁵⁵. La nunta domniței Ralu au cîntat două orchestre (una de lăutari, alta italiană) și la masă s-a servit „construcție de zahăr la modă din care, cînd o atinge itaganul Arnăuților, iese păsări călătoare, avînd la gît felicitări în grecește”⁵⁶.

Alături de baluri, biliard și jocul de cărți încă din a II-a jumătate a secolului al XVIII-lea este amintită, ca o distracție ce se bucura de cea mai mare trecere, plimbarea cu trăsura în zonele de agrement: dumbrava de la Băneasa, parcul Colentinei „cu ciute și căprioare” și Herăstrăul, în care în 1820 se întîlneau 600—700 boieri în „butci nemțești”⁵⁷. Măreția pădurilor, ce nu lasă să se vadă orașul, farmecul grădinilor ce împăăștie răcoarea chiar și în cele mai toride zile de vară, l-au impresionat pe elvețianul Recordon⁵⁸.

Luxul echipajelor boierești, ce le întîlneai deopotrivă și pe Podul Mogoșoaiei, era remarcat și de consilierul legației daneze, C. Clausewitz, în 1824: „boierii trăiau în lux european, cu trăsuri elegante, zugrăvite în multe culori sau chiar poleite; numai într-o singură duminică puteai număra vreo 5000—6000 echipaje, plimbîndu-se pe Podul Mogoșoaiei”⁵⁹.

Departa de moravurile medievale cînd nu se ieșea din casă decît pentru stricta deplasare dintr-un loc în altul, strada devine un mediu social; după spusele ofițerului, de origine finlandeză, Frederik Hyberg, la 1830, „fiecare vrea să se înfățișeze cît mai bine”⁶⁰, mai ales că plimbarea în strălucitoarele echipaje era o marcă sigură de noblețe⁶¹, fiind rezervată numai boierilor și domnului.

Intensa circulație a noilor atelaje și uzura lemnului cu care erau podite străzile, construirea principalelor palate de-a lungul arterelor importante sau în jurul ulițelor Curții Vechi, preocuparea pentru estetica orașului impuneau măsuri drastice în ceea ce privește „pavelele” și întreținerea lor.

Podirea principalelor uliți bucureștene data din secolul al XVI-lea, cînd avocatul francez Pierre Lescalopier găsea, în 1574, cinci artere „pavate” cu trunchiuri de stejar: Podul Mogoșoaiei sau drumul Brașovului; Podul Tîrgului de Afară sau calea de Afumați (Calea Moșilor); Podul Calicilor sau Calea Craiovei (Calea Rahovei); Podul Beilicului, la care se adaugă și Podul de Pămînt⁶², (Calea Plevnei); podit se pare în porțiunea dintre actuala str. Brezoianu și Bd. „6 Martie”, după cum apare și două secole mai tîrziu în planurile sublocotenentului austriac Ferdinand Ernst și ale baronului Franz Purcel (1788—1791)⁶³.

Sistemul vechi al podirii s-a păstrat în toată epoca fanariotă fiind mai ieftin și mai comod, dar foarte puțin durabil. Folosirea pietrei de riu implica transportul de la distanțe mari, iar pavarea cu calupi de lemn acoperiți de un strat de gudron, folosită în Italia, presupunea existența unor specialiști în asemenea construcții. Interesant este faptul că tocmai în această perioadă inginerul scoțian Mac Adam (1756—1836) inventa sistemul pavajului din cuburi de granit sau bazalt, aplicat pentru prima oară la Bristol în 1816, apoi introdus la Paris în 1849 și folosit la noi în țară începînd cu cea de-a II-a jumătate a secolului al XIX-lea.

După cum am arătat mai sus, necesitatea podirii străzilor era cerută însăși de modernizarea capitalei și a societății bucureștene. Ea a fost făcută cu mijloace modeste, în mare parte medievale, dar a rezolvat mulțumitor o problemă stridentă pentru ediliile unui oraș european.

Uzura rapidă a lemnului a transformat refacerea „podurilor” într-o preocupare de căpetenie a domniei și organelor administrative din acea vreme. De aceea vedem că prima îndatorire a „Epitropiei obștirii” și a marelui vornic este de a se îngriji de „poduri și pavele”. În acest scop se organizează un serviciu special, condus de un polcovnic, dar și un fond de reparații strîns în „Casa pavelelor”⁶⁴, sau cum îl numea Nicolae Caragea (1782—1783), „venitul vorniciei podurilor”⁶⁵.

Obligațiile epitropiei erau legate mai ales de întreținerea celor patru mari artere, pentru care se foloseau banii strînși și se procura material și forță de muncă. Podurile amintite conduceau spre principalele căi de acces către țările vecine. Iată de ce Alexandru Moruzi (1793—1796; 1799—1801) la 10 aprilie 1793, spunea că „poate să se întîmple venire de *mosafiri* și trebuie podul acesta să fie făcut și isprăvit fără de zăbavă”⁶⁶. Același domn la 29 august 1794, porunca să se repare Podul Beilicului, „ca unul ce este trebuincios atît obștei cît și musafirilor ce vin și se duc”⁶⁷.

Odată cu intensificarea circulației pe toate drumurile ce ieșeau din București, epitropia ia în grija sa și alte artere. Astfel la 8 martie 1797, marele vornic Radu Golescu propunea repararea podului peste riul Colentina, pentru că pe aici „neconținut urdina trebuințele împărătești și domnesci afară de alți neguțători și alți călători”⁶⁸

Convingerea fermă, că aspectul general de capitală modernă este dat în primul rînd de starea și înfățișarea drumurilor, a făcut ca sub imperiul necesității în mijloacele medievale de încasare a fondurilor, de procurare a materialului și a mîinii de lucru să își facă loc, treptat, forme noi.

Veniturile „Casei podurilor” erau realizate, în mare parte, prin vechile taxe vamale percepute la intrarea în oraș, la desfacerea mărfurilor în piețe și la trecerea podurilor peste ape ⁶⁹, dar aceste taxe încep a se lua de la „toți de obște, boieri, mănăstiri, neguțători și alții” ⁷⁰. Singurii scutiți rămîn „sudiții” și slujbași statului.

Într-o epocă în care toate funcțiile erau de vînzare, sume importante se obțineau prin havaetul plătit de boieri la îmbrăcarea caftanelor și de ispravnici la numirea în funcție ⁷¹. Este încă o formă veche ce slujește la rezolvarea unei necesități moderne. La fel se întîmplă și cu amenziile ce sînt vărsate în același fond sau cu dările suplimentare, ocazionale, percepute de la toată populația, fără deosebire socială, după posibilitățile materiale ale fiecăruia ⁷². Este începutul timid al unui *impozit progresiv* pe venit, care-l făcea pe Mihail Suțu să se teamă de împotrivirea boierilor și a înaltului cler. De aceea el preciza „că numai odată să se dea acest ajutor de obște, fără a se face obicei și a se mai cere și altă dată” ⁷³.

Formele de viață mondenă, apărute în București, au furnizat și ele noi venituri „cutiei episcopiei”. În timpul lui Constantin Hangeri se percepea o dare „apaltul cărților de joc” ⁷⁴, de la cei ce aveau tripouri.

Datorită abuzurilor de tot felul, al delapidării anuale a unor mari sume de bani, niciodată epitopia nu avea fonduri suficiente pentru necesitățile întreținerii „cuviniçoase” a străzilor și ulițelor capitalei. În aceste cazuri mult mai comod pentru domnie era să impună pe locuitorii uliței respective, mai ales pe prăvăliași, să achite costul pavării. După vechiul sistem medieval se stabilea cîsla pe cap de om ⁷⁵.

Plata contribuției pentru podire devine din ce în ce mai greu de suportat de populație, odată cu înmulțirea arterelor secundare pavate. Din planurile ofițerilor austrieci apare o adevărată rețea de păianjen ce brăzda capitala, după un traiect sinuos, croită după necesitățile locuitorilor, nu de ingineri sau „arhitectoni” ⁷⁶. Între aceste uliți cele podite sînt menționate separat și numărul lor era destul de mare în perimetrul vechiului centru, cuprins între Curtea-Veche — Tîrgul Cucului și începutul Podului Tîrgului de Afară. Din păcate în prezent numai 20 mai pot fi identificate pe teren, restul fiind complet distruse de refacerea Bucureștiiului, în urma incendiului din 23 martie 1847 ⁷⁷.

Sfirșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea au adus bucureștenilor nenorociri greu de înfruntat. Pustiirea războaielor ruso-turce din 1787—1792 și din 1806—1812, foametea și ciuma din timpul lui Alexandru Moruzi și a lui Constantin Hangeri ⁷⁸, marele cutremur din 1802 cînd „multe sfinte biserici s-au zdrumicat ... case mari cu ziduri întemeiate s-au zdrențuit, iar pămîntul pe alocurea se deschidea cît ar încăpea un om cu calu ...” ⁷⁹, incendiul din 1804 cu ocazia căruia „atîte s-au aprins de groaznec încît tot temeiul tîrgului au ars” ⁸⁰. La toate acestea se adaugă ciuma cumplită din 1812 și seceta din 1813. În aceste condiții era și firesc ca prima grijă a episcopiei și a populației să nu fie întreținerea pavelelor și de aceea englezului Th. Thornton, în 1807 capitala îi apărea cu „poduri murdare” ⁸¹.

O altă problemă căreia domnia îi face față, folosindu-și prerogativele feudale, este procurarea lemnului pentru podini din pădurile jude-

țelor Ilfov și Dimbovița. La sfârșitul secolului al XVIII-lea proprietatea tunciară nu avea un caracter capitalist, iată de ce domnul stabilea cantitatea de lemn pe care boierii trebuiau să o dea în „folosul obștiei”⁸².

Un aspect ce ne relevă clar amestecul de practici feudale și mijloace moderne este cel al mîinii de lucru. Principala forță o constituiau țărani podinari din satele Slobozia, Băleni și Văleni (jud. Dimbovița), Netezești (jud. Ilfov). Aceștia lucrau sub forma unui angajament colectiv, tăind copacii din pădure, făcînd și cîrînd podinile la București, participînd la podire⁸³. Munca efectuată era în contul obligațiilor feudale, dar li se plătea o sumă mică, ce constituia totuși un ajutor în gospodărie, fiind scutiți de orice alte corvezi (cărăușia de exemplu). Din aceste motive, în timpul iernii, cînd muncile cîmpului încetau, țărani veneau singuri la epitropie să se tocmescă podinari : „Si așa vîzînd și auzînd celelalte sate ... că le dă și bani arvună de a se ajuta la trebuințele lor, multe sate vor să năvălească de sineși a veni să facă podurile...”⁸⁴.

O altă categorie de lucrători o formau podarii meșteri, organizați în breaslă și care lucrau după vechiul sistem al cislei⁸⁵. Ei erau plătiți atît de locuitorii uliței cît și de epitropie, dar nu constituiau încă forță de muncă liberă, fiind îngrađiți de sistemul medieval corporatist.

Lucrările de dulgherie erau efectuate de toporășii, iar pentru munca necalificată se foloseau salahorii, recrutați dintre cei fără ocupație, adesea dintre foștii pușcăriși⁸⁶.

Dintre practicile feudale nu lipseau nici munca forțată (corvoada) impusă atît mahalagiilor cît și negustorilor veniți cu marfă în oraș. Toți aceștia aveau adesea obligația să participe la podire sau reparații și la transportul materialului, ca unii căroră le erau necesare niște artere bine întretinute⁸⁷.

Cum am văzut, în cazul pavării, ca și în alte ocazii, încep să apară relații capitaliste în angajarea forței de muncă. Singurii cu adevărat stăpîni pe brațele și persoana lor sînt, însă, numai toporășii și salahorii, care neîngrađiți nici de obligații față de boieri, nici de controlul breslei sau al domniei, pot cere ce preț vor pentru ziua de lucru, iar dacā nu se respecta contractul, „învoiala”, aveau aproape întotdeauna cîștig de cauză în judecată⁸⁸. Nemulțumiți de nerespectarea făgăduielilor făcute erau și podinarii⁸⁹ și meșterii breslași, dar aceștia, oricît s-ar fi plîns domnului și ar fi intentat procese epitropiei, puteau să fie obligați să muncească în condițiile impuse de stăpînire⁹⁰. De aceea, cea mai frecventă formă de nesupunere și de răzvrătire, era fuga din breaslă, fie prin părăsirea orașului fie prin mituirea „polcovnicului de poduri” pentru a-l trece mort în evidența membrilor corporației⁹¹. Mahalagii ce se dovedeau recalcitranți, neplătînd cîsla sau refuzînd să iasă la lucru, erau pedepsiți prin izolarea caselor lor de stradă, prin săparea unui șanț în fața porții ce-l împiedica pe proprietar să mai folosească ulița⁹². Această pedepsă nu se dovedea eficace în cazul în care toți locuitorii unci artere se opuneau reparațiilor ce ajunseseră o adevărată corvoadă. Împotrivirile repetate nu făceau decît să întîrzie pavarea străzilor și așa defectuoasă.

Iată ce spunea Stephan Iganț Raicevich, secretarul lui Alexandru Ipsilanti despre starea drumurilor în țările române, subliniînd că nu sistemul este de vină ci proasta întretinere : „cînd podirea este bine făcută și bine întreținută circulația este lesnicioasă și pentru pedestri și pentru trăsuri, dar cînd podinele s-au dezgrădinat, s-au învechit și au putrezit atunci mergerea pe dinsele este primejdioasă, mai cu seamă pentru bieții cai, care

și frîng pe nemiluite picioarele în găurile podelei. *Din cinci în cinci ani podul trebuie refăcut pe de-a-ntregul*, spre marea pagubă a frumoaselor pături ale țării”⁹³.

Să vedem acum ce însemna o podire „bine făcută” sau „refăcută pe de-a-ntregul”. Despre procedeul de lucru s-a ocupat încă din 1936 Paul Săndulescu, care arăta că pe fundația de pământ ce avea formă albiată cu un canal prin mijloc, lat de 0,50 m. pînă la 0,80 m., îmbrăcat în cărămidă și prevăzut la distanțe de 150 m. cu haznale sau batacuri de 2—3 m pentru colectarea apelor, se așezau grinzii (urși) de stejar, cu diametrul de 0,20 m. grosime și lungimea de 5—7 m, în sens transversal, din 3 în 3 m. Deasupra grinzilor se așezau altele longitudinal, din 2 în 2 m, fixate pe primele cu piroane groase. Peste două rînduri de grinzi se puneau transversal podinele fixate la rîndul lor cu scoabe de fier⁹⁴. Acest fel de podire nu permitea, din economie de material, ca străzile să aibă o lărgime mai mare de 6—7 m⁹⁵. Ele erau întotdeauna pline de trăsuri, căruțe, minate în grabă și de trecători, de aceea nu odată se întîmplau accidente. Domnia, deci, trebuia să vegheze și la buna desfășurare a circulației. Hrisovul din 1797 cerea să nu se mai „îmble tare nici cu carete, nici cu butci, nici cu căruțe fiindu aceasta și de stricăciunea podurilor și de vreo întîmplare la vreo hata”⁹⁶.

Dorința de a schimba înfățișarea orașului se manifesta, încă din timpul lui Alexandru Ipsilanti, prin impunerea, adeseori cu forța, a menținerii curățeniei, ce aducea îndepărtarea unor neajunsuri grave: putrezirea podinelor, răspîndirea unor focare de infecție și a marilor epidemii de ciumă, ce bîntuiseră cu furie la cumpăna dintre cele două secole. Strîngerea noroiului, inundarea podinelor cu apa de ploaie, scurgerea lăturilor din bucătării și gunoiul făcut de caretele ce umblau și staționau pe poduri îl făceau pe Alexandru Moruzi să spună că „este și o deosebire defăimare și fără nici o cuviință înăuntru unei politii domnești de a se trece cu vederea un lucru ca acesta de necurătenie”⁹⁷. Pentru a evita asemenea stări de lucruri toți cetățenii erau obligați să iasă în fiecare sîmbătă „la măturat”, sub controlul unui pristav plătit de epitropie⁹⁸.

Toamna și primăvara noroiul se depunea în straturi atît de groase încît era nevoie ca toți negustorii, ce veneau cu marfă în București, să încarce la plecare un car de noroi⁹⁹. De abia în perioada ocupației ruse (1806—1812) s-a organizat în capitală primul serviciu de salubritate¹⁰⁰, care nu a reușit însă să rezolve decît parțial problema.

O circulație cu adevărat lesnicioasă, în condițiile diversificării mijloacelor de transport, menținerea unei stări corespunzătoare a drumurilor publice s-a obținut odată cu introducerea pavării cu piatră. Altfel curățenia se făcea periodic și aspectul capitalei varia în funcție de data la care era vizitat. De aceea unor călători le apare orașul „întins și murdar” (englezului Wilkinson în 1820), iar altora cu poduri „bine întreținute” (elvețianului Recordon în 1821)¹⁰¹.

În anul 1822 trimisul rus, Ignatov Iacovenco, găsea Podul Mogoșoaiei pavat cu piatră¹⁰². Doi ani mai tîrziu, în 1824, inginerii Friewald și Hartler propun domnitorului Grigore Dimitrie Ghica pavarea Bucureștiului, după modelul Brașovului, arătînd avantajele aduse de rezistența îndelungată și posibilitatea asigurării scurgerii apelor către Dimbovița¹⁰³. Într-adevăr între 1830—1831 primele străzi din centrul capitalei își schimbaseră complet înfățișarea. La fel pe cele patru mari artere, locul tradiționalelor podini de lemn era luat de rezistenții bolovani de rîu, care mai pot fi văzuți și astăzi pe unele străzi bucurestene.

Fără teamă de a greși putem conchide că Bucureștiul, în perioada 1774—1829, păstrase încă un „amestec de european și asiatic” ceea ce îi crea „un caracter specific”¹⁰⁴. Orașul nu mai „era legat de Orient... fără să aparțină Europei”¹⁰⁵, tot așa după cum societatea românească se modernizase sub multiple aspecte, fără a se desprinde întru totul de vechile forme medievale, balcanice. Se anunțau astfel prefaceri adânci ce aveau să reclame structuri politice corespunzătoare.

NOTE

- ¹ București, *Monografie, București*, 1985, p. 46—57.
- ² G. Potra, *Istoricul hanurilor bucureștene*, București, 1985, p. 7—9.
- ³ N. Iorga, *Istoria comerțului român, epoca mai nouă*, București, 1925, p. 60
- ⁴ Col. Popescu-Lumină, *Bucureștii din trecut și de astăzi*, București, 1935, p. 100.
- ⁵ St. Ionescu, *București în vremea fanarioșilor*, Cluj, 1974, p. 9.
- ⁶ *Ibidem*, pp. 6—8.
- ⁷ *Istoria orașului București, cap. Orașul București în timpul regimului turco-fanariot (1716—1821)* de C. Șerban, București, p. 158.
- ⁸ *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, sub redacția prof. univ. I. Ionașcu, București, 1959, p. 99.
- ⁹ Atena, Sofia, Belgradul numărau între 19.000 și 22.000 locuitori.
- ¹⁰ St. Ionescu, *op. cit.*, p. 10.
- ¹¹ C. Șerban, *Op. cit.*, p. 159.
- ¹² *Ibidem*, p. 150.
- ¹³ *Ibidem*, p. 151.
- ¹⁴ C. Șerban, *Breslele bucureștene în secolul al XVIII-lea*, „Studii” 1959—1960, pp. 57—76.
- ¹⁵ D. Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1459—1862)*, București, 1963, pp. 103—106.
- ¹⁶ Sistemul organizării breslelor data din secolul al XVI-lea și nu deveniseră încă un obstacol de netrecut în calea progresului economic, pînă tîrziu, în secolul al XIX-lea el a mai dăinuit.
- ¹⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere alese*, vol. II, Buc., 1955, p. 483.
- ¹⁸ *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu (1802—1830)* editată de Ilie Corfus, extras din culegerea „Studii și articole de istorie”, vol. VIII, Buc., 1966, p. 317.
- ¹⁹ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, tomul al VII-lea al seriei 1774—1800, al V-lea al seriei 1786—1800, Buc., 1894, pp. 48—95.
- ²⁰ *Ibidem*, p. 55.
- ²¹ Fl. Căzan, *Prețul fix al produselor din Țara Românească, la sf. sec. al XVIII-lea și încep. sec. al XIX-lea (contribuție la studiul apariției relațiilor capitaliste în Țara Românească)* în „Analele Univ. C. I. Parhon”, 1951, pp. 51—63.
- ²² Dan Berindei, *Op. cit.*, pp. 112, 115.
- ²³ V. A. Urechia, *Op. cit.*, vol. VII(V), pp. 59—60.
- ²⁴ *Ibidem*, p. 62.
- ²⁵ C. Șerban, *Op. cit.*, p. 160.
- ²⁶ V. A. Urechia, *Op. cit.* vol. I. (seria 1800—1821), vol. VIII (s. 1774—1821), București, 1897, p. 111.
- ²⁷ G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București, (1634—1800)*, Buc., 1982, p. 331.
- ²⁸ St. Ionescu, *op. cit.*, p. 34.
- ²⁹ Ilie Corfus, *Însemnările cronicarului Grigore Andronescu despre vechea gospodărire a Bucureștilor*, „București VI — materiale de istorie și muzeologie”, extras, f.a., p. 133.
- ³⁰ Al. Cebuc, *Din istoria transportului de călători în București*, Buc. 1964, p. 20.
- ³¹ St. Ionescu, *op. cit.*, p. 28.
- ³² Fl. Georgescu, Al. Cebuc, P. Daiche, *Probleme edilitare bucureștene: 1 Alimentarea cu apă; 2 Canalizarea Dimboviței; 3 Asanarea lacurilor din N. capitalei*, Buc., 1966, p. 15.
- ³³ C. Șerban, *op. cit.*, p. 163.
- ³⁴ G. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, Buc., 1899, p. 426 și N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, Buc., 1939, p. 155.
- ³⁵ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 120.
- ³⁶ G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634—1800)*, p. 331..
- ³⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. IV, p. 885, *Ist. orașului București*, p. 164.

- ³⁸ Fl. Georgescu, Al. Cebug, P. Daiche, *op. cit.*, p. 22.
- ³⁹ G. Potra, *Din Bucureștii de altădată*, Buc., 1981, p. 106.
- ⁴⁰ *Ibidem*.
- ⁴¹ *Ibidem* — la 6 iulie 1812 în grădina Herestrău s-a dat o asemenea serbare în cinstea generalului-maior Engelhardt.
- ⁴² V. A. Urechia, *op. cit.*, Vol. X, pp. 710—711.
- ⁴³ G. Potra, *Din Bucureștii...*, p. 107.
- ⁴⁴ G. Potra, *Din Bucureștii...*, pp. 219—222 și Șt. Ionescu, *op. cit.*, p. 143.
- ⁴⁵ Fr. Recordon, *Lettres sur la Valachie ou observation sur cette province*, Paris, 1822, pp. 23—28.
- ⁴⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 143.
- ⁴⁷ *Ibidem*, p. 144.
- ⁴⁸ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. VII, p. 236.
- ⁴⁹ P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, sec. XVII—XVIII, Buc., 1973, pp. 216—218 și *Reprezentanțele diplomatice ale României*, Buc., 1967, vol. I, pp. 134—136; 187—189, 155—157.
- ⁵⁰ G. Potra, *Din Bucureștii de altădată*, p. 94.
- ⁵¹ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. III, ediția II-a, Buc., 1929, pp. 39, 54—55.
- ⁵² N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient europeen*, Paris, 1928, pp. 108—109.
- ⁵³ *Idem*, *Istoria românilor...*, pp. 69—71.
- ⁵⁴ *Ibidem*, p. 55.
- ⁵⁵ D. Bodin, *Lume veche și lume nouă în București la începutul secolului XIX*, Buc., 1946, p. 5.
- ⁵⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 3.
- ⁵⁷ D. Bodin, *op. cit.*, p. 4.
- ⁵⁸ *Ibidem*, și N. Iorga, *Istoria românilor...*, p. 123. Recordon a stat în Valachia din 1815 până în 1851.
- ⁵⁹ Al. Cebug, *op. cit.*, p. 60. Cifra echipajelor este vădit exagerată, dar ea arată faptul că trimisul danez a fost impresionat de un număr foarte mare de trăsuri.
- ⁶⁰ *Ibidem*.
- ⁶¹ G. Potra, *Din Bucureștii...*, p. 275. Grigore Dim. Gica avea butcă poleită cu argint, construită pe arcuri din lame subțiri, iar Ion Ghica povestea despre Nicolae Mavrogheni că își făcea plimbarea până la Chioșcul de vară („Çișmeaua lui Mavrogheni” la capătul Podului Mogoșoaia), răsturnat într-o caleașcă poleită, trasă de patru cerbi cu coarnele de aur”.
- ⁶² Grigore Ionescu, *București — orașul și monumentele sale*, Buc., 1956, p. 11.
- ⁶³ George D. Florescu, *Din vechiul București, Biserici, Curți domnești și hanuri între anii 1790—1791, după două planuri inedite*, Buc., 1935, p. 144. După cum o dovedește cazul „Podului de pământ” numele nu vine de la pavarea cu lemn, ci de la faptul că aceste artere erau ridicare față de nivelul drumului, permițând scurgerea apei (Șt. Ionescu, *op. cit.*, p. 30).
- ⁶⁴ V. A. Urechia, *op. cit.*, Vol. VII, p. 129, vol. VIII, p. 228.
- ⁶⁵ Șt. Ionescu, *op. cit.*, 32.
- ⁶⁶ *Pitacul domnesc din 10 aprilie 1793* în V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. VI, p. 382.
- ⁶⁷ *Doc. din 29 august 1794*, vol. IV, p. 382.
- ⁶⁸ *Doc. din 8 martie 1797*, vol. VII, p. 130.
- ⁶⁹ *Doc.*, vol. V, pp. 385—386.
- ⁷⁰ *Doc.*, vol. IV, pp. 366—367.
- ⁷¹ *Doc.*, vol. V, p. 410.
- ⁷² *Doc.*, vol. V, p. 357.
- ⁷³ *Ibidem*.
- ⁷⁴ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. IX, scria 1800—1830, București, 1896, p. 560.
- ⁷⁵ *Anaforaua domnească — 3 mai 1793*, vol. V, p. 384 și *Documentul din 7 martie 1793*, vol. V, p. 384 și din 17 noiembrie 1793, vol. VI, p. 785.
- ⁷⁶ G. Florescu, *op. cit.*, p. 147.
- ⁷⁷ *Ibidem*, pp. 143—147. Uliți podite: ulița până la podul poște Dinbovița, către Mihai Vodă; Podul spre Mihai-Vodă (între C.E.C. și Curtea Arsă), actuala str. Doamnei; ulița de la Biserica Grecilor (str. Stavropoleos); Podul spre hanul Șerban-Vodă (str. Smirdan), Ulița Mare (str. 30 Decembrie); str. Șelari și Lipscani; ulița Colței (Bd. 1848;) ulița Boiangiilor (str. Bărăției) Podul Vergului (Calea Călărași pînă la Bis. Lucaci), Ulița Sfinților; Podul Văcărești (pînă la Bis. Sf. Nicolae din sirbi); actualul Bd. Hristo-Botev; actuala str. Bibescu Vodă etc.
- ⁷⁸ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, București, 1929, vol. IX, pp. 170—285; vol. X pp. 1—73.
- ⁷⁹ I. Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu*, p. 320.
- ⁸⁰ *Ibidem*, p. 321.

- ⁸¹ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. III, p. 64.
- ⁸² *Doc. din 2 oct. 1791*, vol. IV, p. 360; *doc. din 19 ian. 1792*, vol. IV p. 358—359, în V. A. Urechia, *op. cit.*, vezi și *doc. din 5 oct. 1791*, *13 mai 1793*, vol. IV, p. 350, VI, p. 779.
- ⁸³ *Doc. din 3 sept. 1792 și 12 febr. 1792*, vol. IV, p. 363
- ⁸⁴ *Doc. din 9 noiembrie 1793*, vol. IV, p. 783—784.
- ⁸⁵ St. Ionescu, *op. cit.*, p. 33.
- ⁸⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. V, pp. 383—384.
- ⁸⁷ *Doc. din 11 decembrie 1791*, vol. IV, p. 362, vol. V, p. 414.
- ⁸⁸ *Doc. din 2 mai 1793*, vol. V, pp. 383—384; *Doc. din 27 aprilie 1793*, vol. V, p. 384.
- ⁸⁹ *Doc. din 8 aprilie 1793*, vol. VI, pp. 776—777; *Doc. din 5 martie 1800* vol. VIII, pp. 112—114.
- ⁹⁰ *Doc. din 1 martie 1794*, vol. VI, pp. 786—787.
- ⁹¹ *Doc. din 17 mai 1793*, pp. 780—781.
- ⁹² Al. Cebuc, *op. cit.*, p. 33 și *Doc. din 30 sept. 1809*, în V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. IX, p. 600.
- ⁹³ St. Ignaz Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, Paris, 1812, p. 18.
- ⁹⁴ Paul I. Sândulescu: *Istoricul pavajelor bucureștene*, în „Urbanismul” XIII (1936), nr. 1—2, pp. 49—73.
- ⁹⁵ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. VII, pp. 96—108.
- ⁹⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. VII S.V., p. 144, la fel *hrisovul din 1808*.
- ⁹⁷ *Doc. din 14 martie 1795*, în V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. V. pp. 408—409.
- ⁹⁸ *Ibidem*, p. 413.
- ⁹⁹ *Doc. din 5 sept. 1801*, vol. IX, p. 111; *Doc. din 15 oct. 1810*, vol. IX, p. 602.
- ¹⁰⁰ Fl. Georgescu, *Pagini din trecutul Bucureștiului*, București, 1959, p. 81.
- ¹⁰¹ N. Iorga, *Ist. românilor prin călători*, pp. 105, 122—123.
- ¹⁰² *Ibidem*, p. 139.
- ¹⁰³ Al. Cebuc, *op. cit.*, pp. 15—16.
- ¹⁰⁴ A. Lagarde, *Voyage de Moscou à Vienne*, Paris, 1824, p. 322.
- ¹⁰⁵ Marcellus, *Souvenirs d'Orient*, Paris, 1861, p. 598.

TRADITIONS SUD-EST EUROPÉENNES ET STRUCTURES URBAINES MODERNES À BUCAREST 1774—1829

Résumé

La présente étude se propose, en partant des ouvrages marquants élaborés au long des temps, de relever „l'eupénéisation” de la ville de Bucarest à la fin du XVIII-e siècle et pendant les trois premières décennies du XIX-e. La particularité de la modernisation des structures urbaines est conférée par le maintien de procédés médiévaux, greffés sur des vieilles traditions balkaniques, mais qui se proposent d'apporter des changements essentiels dans la vie économique et sociale de la capitale valaque.

Au cours du XVIII-e siècle on voit Bucarest pénétrer dans le circuit des grands agglomérations urbaines par l'extension continue de ses limites qui, en 1797, comptaient 67 „faubourgs”, groupés par cinq arrondissements, comprenant 42.000 habitants.

„Epitropia obștească a Politiei” („L'administration publique de la Ville”), „Casa pavelelor”, „a cișmelelor” et „paralele felinarelor” („La Maison des pavés”, „des fontaines” et des „spus des réverbères”) étaient des institutions de résonance balkanique, traditionnelle mais qui se proposaient de satisfaire aux nécessités auxquelles est confrontée toute capitale européenne: l'urbanisation, le maintien de l'ordre public et de la sécurité intérieure, l'alimentation en eau, l'éclairage public et surtout le pavage des rues. La présence de tous ces éléments venaient donner l'image d'une ville prospère et „civilisée” ou, au contraire, leur ignorance, l'image du marbre et du pavé.

L'alimentation en eau par des conduits en terre cuite et fontaines publiques commence en 1739 et continue jusqu'aux années de la guerre russo-turque de 1806—1812, pour qu'en 1835 soit appliqué le flou de canalisations par des conduits en fonte dû à l'ingénieur Mayer. En 1814 était solutionné un autre problème important, à savoir celui de l'éclairage public par réverbères à bougies.

L'„europénisation” de la capitale entraînait également la nécessité du changement de l'habillement, des moeurs et des amusements. La mentalité médiévale est remplacée par de nouvelles manières de comportement. La rue devient un milieu social où „chacun veut se présenter le mieux possible”. L'existence des nombreux et riches équipages réclamait l'amélioration sensible de l'état des routes. Le pavage des principales rues de Bucharest marque de façon pregnante le fait que les vieilles méthodes médiévales de recrutement de la force de travail et d'obtention des fonds sont employées pour répondre aux nécessités modernes. D'ailleurs, dans un court laps de temps, dans la capitale de Valachie aussi seront appliquées les nouvelles techniques de pavage : entre 1828—1830 par de grosses pierres de rivière ; après cette date, l'on introduit le système de l'ingénieur Mac Adam, soit du pavage à cubes de granit ou basalte.

Tout ceci nous autorise à considérer que la ville de Bucarest avait conservé encore un „mélange d'euro péen et d'asiatique”, cessant d'être reliée à l'Orient, et s'engageant dans la voie d'une modernisation rapide, par de nouvelles structures urbaines à même de la situer parmi les capitales européennes.

ORAȘELE ÎN EUROPA APUSEANĂ ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU

RADU MANOLESCU

Continuitate antică și geneză medievală timpurie. În secolele IV—V, criza complexă din Imperiul roman de apus, manifestată prin regresul economiei, declinul vieții urbane și accentuarea ruralizării, depopulare, intensificarea frământărilor sociale și politice, a fost însoțită de îndesirea incursiunilor, iar apoi de migrația triburilor germanice, care au înfrînt rezistența romană de pe Rin și de pe cursul superior și mijlociu al Dunării și au pătruns tot mai adînc în interiorul imperiului. În condițiile destrămării Imperiului roman de apus și ale constituirii pe teritoriul său a regatelor romano-germanice ale vizigoților, burgunzilor, ostrogoților, francilor, longobarzilor, anglo-saxonilor, evoluția orașelor din Europa apuseană în secolele V—VI s-a caracterizat, pe de o parte, prin continuitatea vieții urbane romane, iar pe de altă parte, prin declinul ei față de antichitate. Declinului vieții urbane, accentuat în secolele VII—IX, i-a urmat o epocă de redresare și de renaștere a orașelor în secolele X—XI. Totodată, în secolele VII—X, în unele regiuni periferice ale fostului Imperiu roman de apus, în care viața urbană fusese mai slab dezvoltată, a avut loc un proces de înviorare parțială sau de naștere a orașelor, iar în unele zone din Europa apuseană, centrală și nordică, în care în antichitate nu luaseră încă ființă orașe, a apărut viața orășenească. De aceea, pentru a cunoaște nu numai caracterele generale ale vieții urbane în secolele V—X în cele două mari arii ale evoluției sale—aria de continuitate urbană romană și aria de geneză urbană medievală—, ci și trăsăturile ei specifice, este necesară o înfățișare zonală-tipologică a procesului ¹.

Italia. Dintre toate provinciile fostului Imperiu roman de apus, continuitatea urbană romană s-a păstrat în formele cele mai persistente în Italia, unde marea majoritate a orașelor din evul mediu au o origine antică ².

Domnia regelui ostrogot Teodoric (493—526) a reprezentat o epocă de refacere economică, inclusiv de redresare a vieții urbane, lui Teodoric fiindu-i atribuită aprecierea că „este o laudă a vremurilor reclădirea vechilor orașe” ³. Eforturile de refacere a orașelor, inclusiv noi construcții, au fost mai intense în regiunile nordice ale Italiei, care formau baza teritorială a regatului ostrogot, ca la Ravenna, capitală imperială în secolul al V-lea și reședință a regalității ostrogote, la Pavia, la Verona.

Războaiele purtate pentru stăpînirea Italiei între Imperiul roman de răsărit și ostrogoți (535—554) și cucerirea longobardă din ultima treime a secolului al VI-lea au dat, în schimb, grele lovituri vieții urbane din peninsulă. Deplîngînd starea Italiei ca urmare a cuceririi longobarde, papa Grigore cel Mare relatea, spre sfîrșitul secolului al VI-lea, că pretutindeni erau „orașe năruite, țiruri pustii” ⁴.

Ulterior, în regiunile stăpînite de longobarzi, a căror bază teritorială o constituiau Italia nordică și o parte din cea centrală, viața urbană a început treptat să se redreseze. Din secolul al VIII-lea, sînt menționați meșteșugari la Pavia, unde se afla reședința regală, la Milano, iar „meșterii din Comacchio” (*magistri commacini*) erau constructorii vestiți, care și-au adus contribuția la ridicarea a numeroase construcții în Italia nordică și centrală. Oglindind învierea comerțului intern și extern, legile regilor longobarzi Liutprand din anul 720 și Aistolf din anul 750 menționează ca o categorie socială distinctă pe „negustori” (*negotiatores*), care proveneau, cu precădere, din orașele Italiei nordice și centrale. Sub denumirea de „negustori din Lombardia” (*negotiatores de Lom bardia*) ei sînt menționați în prima jumătate a secolului al VIII-lea și la bilciul de la Saint Denis din Galia⁵.

În regiunile rămase sub stăpînirea sau sub influența Bizanțului — Liguria, Veneția, Ravenna, Roma, Italia meridională — viața urbană a fost stimulată de contactele economice cu lumea bizantină, desfășurate în secolele VIII—X îndeosebi prin mijlocirea unor orașe portuare ca Veneția, Gaeta, Napoli, Amalfi, Salerno, Bari.

Veneția, rămasă sub o dominație bizantină nominală, a profitat de poziția sa politică față de Bizanț pentru a-și lărgi legăturile comerciale atît în Italia, în provinciile bizantine și longobarde, cît mai ales în Imperiul bizantin. Disponind de o flotă însemnată, Veneția și-a intensificat în secolele IX—X activitatea comercială în Marea Adriatică și în bazinul oriental al Mării Mediterane, stabilindu-și contoare în Constantinopol și în alte porturi și insule din Marea Egee.

Continuitatea formelor de viață urbană, cu precădere de origine romană, în Italia din primele secole ale evului mediu, oglindită în dănuirea populației romanice și în persistența unor funcții economice (meșteșuguri, comerț), politice-administrative (reședințe ale regilor ostrogoți și longobarzi, ale ducilor longobarzi, instituții municipale) și religioase (reședințe episcopale) este atestată și de rezultatele cercetărilor arheologice. Ele au relevat existența, întreținerea, adaptarea și folosirea în evul mediu timpuriu și chiar mai tîrziu a unor construcții romane — ziduri de incintă, poduri, apeducte, rețea stradală, băi, amfiteatre, palate imperiale și edificii administrative, reședințe episcopale, bazine, clădiri particulare, cimitire — la Roma, Ravenna, Pavia, Milano, Verona, Florența, Lucca, Napoli etc.⁶.

Peninsula iberică. În Peninsula iberică, care pînă la începutul secolului al VIII-lea a constituit baza teritorială a regatului vizigot, a existat de asemenea o puternică continuitate a vieții urbane. Orașele de aici au continuat să desfășoare o intensă activitate meșteșugărească și comercială, orașele portuare de pe litoralul mediteranean fiind strîns legate de negoțul oriental, iar unele centre urbane și de activitatea minieră. Totodată, după pierderea Galiei meridionale și restrîngerea regatului vizigot la Peninsula iberică, reședința regilor vizigoți a fost strămutată de la Toulouse la Toledo.

Din primele decenii ale secolului al VIII-lea, continuitatea orașenească din Peninsula iberică a avut loc în condițiile instaurării stăpînirii arabe, datorită căreia viața economică a peninsulei s-a desfășurat în strînsă legătură cu cea a califatului și îndeosebi cu cea a bazinului occidental al Mării Mediterane, aflat în zona dominației comerciale și politice arabe. Totodată, după cucerirea în orașele din peninsula a imigrat o nu-

meroasă populație de limbă arabă din tot cuprinsul califatului, îndeosebi meșteșugari și negustori, care a contribuit la modificarea structurii etnice a orașelor iberice și la stringerea legăturilor lor economice cu lumea arabă. În condițiile integrării lor în economia arabă, aflată la apogeul dezvoltării, orașelor iberice din secolele IX—X erau înfloritoare centre meșteșugărești în ramurile producției metalurgice, îndeosebi arme, a țesăturilor, pielăriei etc. și comerciale.

Galia. În cursul secolului al V-lea, Galia a intrat în stăpînirea mai multor triburi germanice, care s-au statornicit în cuprinsul său. Vizigoții s-au așezat în prima jumătate a secolului al V-lea în Galia de la sud de Loara, regii vizigoți stabilindu-și reședința la Bordeaux, iar apoi la Toulouse. Burgunzii au ocupat la mijlocul secolului al V-lea Burgundia și Savoia, regii lor așezîndu-se la Geneva. La rîndul lor, francii au luat în stăpînire în a doua jumătate a secolului al V-lea nordul Galiei, cea mai veche reședință a regilor merovingieni fiind la Tournai, unde s-a descoperit mormîntul, cu un bogat inventar, al regelui Childeric (cca 481). La sfîrșitul secolului al V-lea și la începutul secolului al VI-lea, francii și-au extins stăpînirea în întreaga Galie și în regiunile apusene ale Germaniei, reședințele regilor merovingieni fiind grupate în nordul Galiei, unde se afla centrul puterii lor, în orașele Paris, Orléans, Soissons și Reims.

Formarea unui stat franc unitar a creat condiții prielnice continuității și chiar redresării vieții urbane. În condițiile continuității vieții urbane din Galia în ansamblul său, ea a fost mai intensă în regiunile meridionale și centrale, unde influența romană s-a păstrat mai puternică decît în cele nordice ⁷.

În secolul al VI-lea, orașele din Galia au continuat activitatea meșteșugărească și comercială, negoțul fiind mai intens în orașele din centrul și mai ales din sudul țării, legate de zona comercială încă activă a Mării Mediterane. Existența unor reședințe regale la Paris, Soissons, Reims și Orléans și episcopale în numeroase alte orașe, care purtau titlul de *civitates*, a stimulat activitatea meșteșugărească și comercială, destinată cerințelor curților regale și episcopale.

În *Istoria francilor*, scrisă de Grigore, episcop de Tours, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, sînt consemnate știri care reflectă o viață urbană încă activă: „prăvăliile negustorilor” din Paris, activitatea negustorilor din Verdun, comerțul cu mărfuri aduse din Spania și Orient (mirodenii, ulei, țesături, podoabe, papirus) prin portul Marsilia, existența unor colonii de negustori sirieni și evrei la Marsilia, Bordeaux, Tours, Orléans, Paris, prin mijlocirea cărora se realiza comerțul mediteranean al Galiei cu Orientul ⁸.

Persistența activității comerciale și a circulației bănești în statul franc merovingian în secolele VI—VII se reflectă și în menținerea unor taxe vamale, percepute fie în produse, fie în bani, ca *rotaticum* (pentru transportul mărfurilor cu carele), *ripaticum* (pentru acostarea navelor), *portaticum* (pentru intrarea într-un port sau pentru trecerea porții unui oraș), *pontaticum* (pentru trecerea unui pod) etc.

Din secolul al VII-lea s-a produs o treptată deplasare a centrului de greutate economică al Galiei din regiunile sale sudice spre cele nordice și nord-estice. În comerțul Occidentului cu Bizanțul și cu lumea arabă, valoarea importului www.dacoromanica.ro a exportului, ducînd

la o balanță comercială deficitară și la o scurgere de metale prețioase, îndeosebi aur, din Occident spre Orient. Totodată, ca urmare a cuceririlor arabe, comerțul din bazinul occidental al Mării Mediterane era deținut aproape numai de negustori din califat. Această evoluție a comerțului Occidentului cu Orientul a contribuit la declinul orașelor din Galia meridională, legate de negoțul din Marea Mediterană. În același timp, a avut loc o înviorare a comerțului din zona Mării Nordului, făcut cu produse locale: cereale, vinuri, pește, postavuri, de către negustori autohtoni, care a contribuit la creșterea însemnătății economice a orașelor din nordul și estul Galiei, din Țările de Jos, din regiunile renană și nord-vestică ale Germaniei.

Producția în creștere a economiei agrare și așezarea geografică favorabilă, slujită de larga rețea de căi navigabile a fluviilor Sena, Schelde, Meusa, Rin și a afluenților lor, ca și de deschiderea la Marea Nordului, au stimulat înviorarea economică a unor orașe mai vechi și mai ales nașterea și dezvoltarea altora, înființarea unor bîlciuri periodice și activitatea unor centre de acostare a navelor și de depozitare sau tranzitare a mărfurilor, cunoscute sub numele de *portus*, *poort*, *vicus*, *vik*.

Dintre bîlciurile vremii, un rol însemnat deținea cel de la Saint, Denis, în apropiere de Paris, înființat prin privilegiu regal în anul 631, la care veneau negustori din întreg regatul franc, mai ales din regiunile sale nordice, precum și din Britania, Italia, Spania.

În secolele VII—VIII, printre cele mai active centre comerciale din regiunile nordice și estice ale statului franc erau porturile Quentovic, la gura riului Canche, la sud de Boulogne, Dorestad, la confluența riului Lek cu Rinul, în apropiere de actualul oraș Vijk-bij-Duurstede, Dinant, Namur, Huy, Maastricht, înșiruite de-a lungul Meusei etc. Izvoarele narative și cercetările arheologice atestă că Dorestad era centru meșteșugăresc și comercial activ, port frecventat de corăbii localnice și străine, printre care și corăbii din Britania anglo-saxonă—*Viața sfîntului Bonifaciu (Winfrith)* menționînd că în anul 716 acesta „s-a imbarcat la Londra pentru Dorestad”⁹—și țările scandinave, punct vamal și avea atelier monetar propriu. Tezaurile monetare și variate obiecte, descoperite datorită cercetărilor arheologice, atestă circulația comercială activă desfășurată în secolele VII—VIII între regiunile nordice și centrale ale Galiei franceze, Țările de Jos, regiunile apusene și nordice ale Germaniei și Britania anglo-saxonă. Astfel, tezaurul de la Escharren (Frizia) (cca 600) cuprinde monede emise în atelierele monetare din Țările de Jos, regiunea renană și Galia, iar tezaurul de la Sutton Hoo (Suffolk) (posterior anului 625) conține monede emise în Bizanț, Galia francă și Țările de Jos. La rîndul lor, monedele anglo-saxone de tipul *sceattas* circulau frecvent în Galia, Țările de Jos, Germania.

Din deceniile 4 și 5 ale secolului al IX-lea, orașele din statul franc carolingian au intrat într-o nouă dar mai scurtă perioadă de declin, datorată unor condiții istorice neprielnice. Adîncirea procesului de feudalizare a dus la slăbirea autorității centrale, însoțită de frămîntări și războaie interne, care au culminat cu dezmembrarea imperiului carolingian prin tratatul de la Verdun (843). Slăbirea autorității centrale și frămîntările interne au ușurat, la rîndul lor, incursiunile de pradă ale arabilor, ale scandinavilor sau normanzilor și ale ungarilor. Starea de nesiguranță a silit pe or

alte noi și să părăsească cartierele din afara zidurilor, ceea ce a dus din nou la restrângerea suprafeței orașelor și la reducerea populației. Alte orașe au fost prădate sau pustiite și și-au pierdut însemnătatea economică anterioară, ca în cazul porturilor Quentovic și Dorestad. Altele au fost părăsite temporar de o parte din locuitori. În ansamblu, deși orașele au dăinuit ca centre ale meșteșugurilor și comerțului intern și extern, rolul lor economic s-a restrâns. În același timp, rolul economic al unor orașe care au avut mai mult de suferit de pe urma incursiunilor a fost preluat de altele, situate în locuri mai apărate sau mai prielnice; astfel funcția comercială a orașului Dorestad, greu încercat de ultima prădare normandă din 863, a fost preluată în secolul al X-lea de porturile Stavoren, de pe coasta apuseană a Friziei, Emden, la gura fluviului Ems și Tiel, pe cursul inferior al Rinului.

Germania. În Germania, evoluția vieții urbane în evul mediu timpuriu a cuprins două zone distincte. În regiunile de pe valea Rinului și de pe cursul superior și mijlociu al Dunării, unde erau orașe de origine romană, a existat o continuitate între orașul antic și cel medieval. În regiunile de la est de Rin și de la nord de Dunăre, orașele sînt de origine medievală.

Orașele romane de pe țărmul stîng al Rinului: Köln, Bonn, Mainz, Worms, Speyer, de pe valea Moselei, Trier și de pe cursul Dunării: Augsburg, Regensburg, Viena, au dăinuit și în primele secole ale evului mediu, existență medievală timpurie oglindită atît în izvoarele scrise cît și în rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele decenii. Astfel, la Trier s-au păstrat din epoca romană zidul de incintă, în cuprinsul căreia se aflau biserica catedrală și reședința episcopală, iar în exteriorul ei—cimitirul, biserici (Sf. Matei, Sf. Maximin, Sf. Paulin) și piața din fața porții de mijloc (*forum ante portam mediam*), care a fost mutată în secolul al VIII-lea în apropierea podului de peste Mosela, fiind cunoscută ulterior sub numele de „Piața veche” (*forum vetus*)¹⁰.

La Viena, continuitatea de viață din secolele V—VI este atestată de urmele de locuire în castrul roman, de mormintele din cimitirul din exteriorul său și de monedele bizantine descoperite, iar cea din secolele VIII—X de construcțiile cu caracter militar și religios din colțul de N. E. al castrului roman, cum sînt burgul carolingian și biserica Sf. Ruprecht¹¹.

În regiunile de la est de Rin și de la nord de cursul superior și mijlociu al Dunării, începuturile vieții urbane au fost stimulate în secolele VII—IX de progresul economic, inclusiv activizarea schimburilor interne și externe și de construirea unor centre militare-administrative merovingiene și carolingiene (burguri) și religioase, îndeosebi episcopate, în jurul cărora au luat naștere așezări cu caracter meșteșugăresc și comercial, care au constituit nucleele viitoarelor orașe medievale, ca la Frankfurt -am-Main, Emden, Erfurt, Würzburg, Hamburg, Magdeburg etc. Cercetările arheologice, efectuate îndeosebi după al doilea război mondial, au scos la iveală noi materiale care oglindesc continuitatea între așezările din secolele VIII—X și orașele medievale care le-au succedat. La Emden, situat la vărsarea râului Ems în Marea Nordului, cel mai însemnat centru al comerțului din nord-vestul Germaniei și nordul Țărilor de Jos în vremea carolingiană și postcarolingiană, nucleul așezării din secolele IX—X îl www.dacoromanica.ro ală, cu ateliere și lo-

cuințe ale meșteșugarilor și negustorilor și cu o biserică de lemn, în vecinătatea căreia, pe o înălțime, se ridica o fortificație de lemn. Traseul vechii străzi se regăsește în cel al străzii medievale și actuale, cunoscută sub numele de Pelzstrasse¹². La Hamburg, cercetările arheologice din centrul istoric al orașului au relevat continuitatea între vechiul Hamburg carolingian și orașul medieval Hamburg. Au fost date la iveală ceramică slavă, rămasă de la slavii așezați în vecinătate la începutul secolului al IX-lea și urme ale portului și cartierului meșteșugăresc și comercial. Oraș portuar și centru al comerțului german la Marea Nordului, ridicat la rang de arhiepiscopat în 832, Hamburgul a fost atacat, prădat și ars de normanzi, urmele incendiilor fiind constatate arheologic. Refăcut după atacurile normande, Hamburgul și-a reluat de la sfârșitul secolului al IX-lea—începutul secolului al X-lea dezvoltarea, apărat de fortificații de lemn și pământ construite în secolul al X-lea, atestate de asemenea arheologic¹³.

La hotarele răsăritene ale statului carolingian, pe actualul teritoriu al Republicii Democrate Germane, a luat naștere un șir de așezări cu funcții comerciale locale și regionale, militare și religioase. Magdeburg, al cărui nucleu îl constituia actualul Domplatz, era la cumpăna secolelor VIII și IX un centru de negoț periodic local și cu triburile slave, care, către mijlocul secolului al X-lea, s-a dezvoltat, avind o suburbie, piață, biserică, catedrală și curte episcopală fortificată¹⁴. Pe țărmul Mării Baltice, între Elba și Oder, a luat naștere în secolele VIII — X un șir de așezări ale slavilor polabo-baltici, cu caracter mixt agricol, meșteșugăresc și de negoț periodic, ca Liubice, Arkona pe insula Rügen, Wolgast, Wolin, Szczecin, Kamién, Kolobrzeg, care în secolele XI — XII s-au dezvoltat ca orașe.

Britania. În Britania, unde procesul de romanizare și de urbanizare s-a desfășurat pe o suprafață relativ restrânsă, în regiunile de sud-est ale insulei¹⁵, cucerirea anglo-saxonă din secolele V — VI, a cărei direcție iar apoi principală bază teritorială le-au constituit aceste regiuni, a avut ca urmare un pronunțat declin sau chiar dispariția vieții urbane. Marea majoritate a orașelor celto-romane au fost prădate, depopulate sau părăsite, în locul celto-romanilor sau alături de ei așezându-se, în interiorul sau mai ales în apropierea orașelor, și populație anglo-saxonă, legată, în ansamblu, de ocupații agrare. Declinul urban a fost însoțit de un intens proces de ruralizare, de regresul meșteșugurilor și comerțului și de dispariția emisiunilor monetare între mijlocul secolului al V-lea și începutul secolului al VII-lea.

Încheierea cuceririi, spre sfârșitul secolului al VI-lea, treptata redresare a vieții economice, reluarea schimburilor comerciale cu Europa continentală apuseană și cu Scandinavia și a emisiunilor monetare de la începutul secolului al VII-lea, creștinarea anglo-saxonilor în cursul aceluiași secol și înființarea unor episcopate, îndeosebi în centre urbane de origine romană, au constituit condiții prielnice pentru reluarea vieții orașenești. Viața urbană din primele secole ale evului mediu se reflectă atît în păstrarea sufixului *chester* sau *cester* — transmis din latinul *castrum* prin forma anglo-saxonă de *ceaster* — din numele unor orașe, folosit paralel cu sufixul anglo-saxon de *burh*, cît și în izvoarele scrise și arheologice. În *Istoria ecleziastică a poporului angliilor* (primele decenii ale secolului al VIII-lea), Londra era considerată

de cronicarul Beda ca o "piață" (*emporium*), în care sosea mulțime de oameni de pe uscat și de pe mare. În piața sa se desfășura un negoț activ, iar corăbiile care soseau și plecau din portul său îi asigurau din primele decenii ale secolului al VIII-lea legătura maritimă directă cu marile centre comerciale Quentovic și Dorestad. Alte porturi de pe țărmul sudic, ca Dorchester și Hamwih și estic al Angliei, ca Rochester, Colchester, Ipswich, Caister-by-Yarmouth, asigurau legăturile comerciale ale regatelor anglo-saxone cu statul franc și cu Scandinavia. La Hamwih, cuprins în actualul port Southampton, cercetări arheologice efectuate în ultimii ani au dat la iveală amenajări portuare, trasee de străzi, structuri ale unor clădiri de lemn, care oglindesc o vie activitate portuară și comercială. Legăturile comerciale cu statul franc sînt atestate de asemenea atît de tezaurele de monede merovingiene din Anglia, ca acela de la Sutton Hoo, sau de emisiunile monetare anglo-saxone de la începutul secolului al VII-lea care imitau monedele merovingiene de tipul *tremissis* și erau cunoscute în Northumbria sub numele de *thrymsas*, cit și de monedele anglo-saxone de tipul *sceattas*, care circulau în statul franc de la sfîrșitul secolului al VII-lea. Totodată, înființarea, din secolul al VII-lea, a unui sediu arhiepiscopal la Canterbury și a unor sedii episcopale la Londra, Rochester, Winchester, Dorchester și York a contribuit la reluarea tradiției vieții urbane și la activizarea ei. Conștiința originii romane a vieții urbane se oglindește și în *Viața sfîntului Cuthbert*, în care se relatează că la venirea sa în orașul Carlisle, în 685, i-au fost arătate zidurile de incintă și o fîntînă datînd din epoca romană¹⁶.

De la mijlocul secolului al IX-lea, incursiunile scandinavilor, care începuseră de la sfîrșitul veacului precedent, s-au intensificat și s-au transformat în campanii de cucerire, care au avut ca urmare ocuparea regiunilor de răsărit ale Angliei. Cucerirea a fost însoțită de o intensă așezare a scandinavilor, indeosebi a danezilor, în Anglia răsăriteană, care, datorită introducerii instituțiilor social-politice și juridice cutumiare daneze, a primit numele de ținutul „legii daneze” (*Danelow*). Cucerirea și colonizarea daneză au avut ca urmare strîngerea legăturilor economice anglo-scandinave și activizarea vieții comerciale a orașelor din Anglia răsăriteană. Pe de altă parte, presiunea scandinavă asupra centrului și sudului Angliei a impus regilor din Wessex, îndeosebi lui Alfred cel Mare (871—899) și fiului său Eduard cel Bătrîn (899—925), ca și altor stăpînitori locali anglo-saxoni, să ia măsuri de fortificare a unor orașe sau de înființare a unor centre întărite și unele și altele cunoscute sub denumirea anglo-saxonă de *burh*. *Burghal Hidage*, izvor cuprinzînd o listă de astfel de centre întărite și prevăzute cu dotații funciare (*hides*) (911—919), enumeră în regatul Wessex 30 de *burhs*¹⁷. O diplomă emisă în 899 de *ealdorman*-ul¹⁸ Ethelred și de soția sa Aethelflaed, fiica lui Alfred cel Mare, la cererea episcopului de Worcester, referitoare la construirea unui *burh* de apărare în acest oraș, prevede împărțirea între rege, *ealdorman* și episcop a veniturilor percepute în oraș și provenite de la piață, vămi, rente funciare și amenzi¹⁹, venituri care oglindesc funcțiile atît economice cît și militare ale orașului și *burh*-ului de apărare. Cercetări recente efectuate într-un șir de orașe și *burh*-uri din secolul al X-lea au îngăduit mai buna cunoaștere a construcțiilor: rețea stradală, piețe, biserici, case, cimitire. Unele orașe și *burh*-uri aveau în secolele VIII—XI și ateliere monetare, cu funcții locale, înființate și controlate de regalitate. Prin funcțiile lor militare de apărare

IX — X și economice proprii sau îmbinate cu cele economice — ateliere meșteșugărești, piețe, ateliere monetare — ale orașelor de care erau legate, *burgh*-urile au creat condiții prielnice renașterii și dezvoltării orașelor; de aceea ele au fost considerate că "marchează renașterea vieții urbane în Anglia" ²⁰.

După eliberarea ținutului "legii daneze" și unificarea Angliei în cursul secolului al X-lea, dezvoltarea orașelor a marcat un lent dar necontenit progres. Paralel cu negoțul intern, cel extern, realizat pe cale maritimă, cu Franța, Țările de Jos, Germania și Scandinavia, ocupa o pondere importantă, astfel încît, în *Viața sfîntului Oswald* se menționa, spre sfîrșitul secolului al X-lea, că bogăția orașului York se datora "negusturilor care vin din toate părțile, mai ales celor de neam danez" ²¹.

Țările scandinave. Din ultimele secole ale mileniului I, a început să crească rolul centrelor comerciale din peninsula Iutlanda și din Peninsula scandinavă, ai căror locuitori făceau un negoț activ în Marea Nordului, în Marea Baltică, iar de aici, de-a lungul "drumului de la varegi la greci", pînă în Marea Neagră și în Marea Caspică.

În peninsula Iutlanda, la capetele istmului Schleswig, care, la hotarul dintre secolele VIII și IX, despărțea stăpînirile daneze de cele carolingiene și slave, s-au ridicat două așezări portuare care asigurau comunicația între Marea Nordului și Marea Baltică în circulația comercială din zonă: în vest, Hollingstedt, pe cursul mijlociu al riului Treene și în est Haithabu, azi Haddeby, la capătul brațului de mare Schlei. Corăbiile de mic tonaj ale epocii intrau din Marea Nordului pe riul Treene și urcau pînă la Hollingstedt, de unde mărfurile erau transportate pe uscat pînă la Haithabu, unde erau imbarcate pe vasele care navigau apoi pe brațul de mare Schlei pînă în Marea Baltică. Un procedeu asemănător era folosit, în sens invers, la trecerea din Marea Baltică în Marea Nordului.

În Peninsula scandinavă au înflorit cîteva așezări portuare, ca Skiringsal pe coasta de sud a Norvegiei și Helgö (sec. VIII — IX), Birka (sec. IX — X) și Sigtuna (din sec. XI), situate în insulele lacului Mälär, în vecinătatea Stockholmului.

Centre ale negoțului scandinav la Marea Nordului și la Marea Baltică, Hollingstedt, Haithabu, Skiringsal, Helgö, Birka și Sigtuna mijloceau, în același timp, prin negustorii proprii sau prin negustorii străini care le frecventau, legături comerciale îndepărtate, care se întindeau din Britania anglo-saxonă și Frizia în apus pînă în Bizanț și Asia Centrală în răsărit.

Negustorii din aceste așezări portuare exportau minereu de fier și fier de proveniență suedeză, blănuri scumpe, sclavi capturați în incursiunile vikinge și importau sau tranzitau obiecte meșteșugărești occidentale (arme franceze, postavuri frizone, ceramică) și mărfuri orientale (mirodenii, țesături, podoabe).

Izvoarelor scrise s-au adăugat în ultimele decenii rezultatele cercetărilor arheologice, completînd imaginea de ansamblu asupra acestor așezări portuare. Menționat la începutul secolului al IX-lea, Haithabu este definit drept "oraș de frunte" (*oppidum capitale*) pentru negoțul maritim din zonă în secolul al X-lea ²². În *Viața lui Ansgar*, scrisă de Rimbart, este menționat, către mijlocul secolului al IX-lea, "vestitul port Birka", unde "erau mulți negustorii bogați, mărfuri de toate felurile din belșug, mulți bani și tezaure", iar în *Faptele episcopilor bisericii din Hamburga* se relatează că în secolul al IX-

lea la Birka "se întâlneau de obicei corăbiile danezilor sau normanzilor, de asemenea ale slavilor, ale pruşilor şi ale celorlalte popoare ale Scitiei"²³, pentru a face negoţ cu cele trebuitoare"²⁴. În secolul al X-lea, Haithabu avea o incintă întărită cu palisadă de pământ şi lemn de 24 ha, iar Birka o incintă asemănătoare de 12 ha. Ambele aveau amenajări portuare, magazine de mărfuri, prăvălii şi locuinţe de lemn. În epoca sa de înflorire, în secolul al X-lea, Birka avea probabil 1 000 de locuitori. Tezaurile monetare de provenienţă francă, anglo-saxonă, bizantină sau arabă descoperite în cuprinsul acestor aşezări atestă direcţiile şi intensitatea activităţii lor comerciale. Aceste elemente de natură economică, demografică-socială şi topografică îndreptăţesc afirmaţia că porturile menţionate şi îndeosebi Haithabu şi Birka erau în secolul al X-lea aşezări cu "caracter urban"²⁵.

Din secolul al XI-lea, creşterea tonajului corăbiilor a îngreunat accesul lor în aceste porturi situate pe cursuri de fluvii, braţe de mare sau insule din lacuri interioare, unde nivelul apelor este scăzut. Totodată, activitatea unor mari oraşe portuare germane la Marea Nordului sau la Marea Baltică, ca Hamburg şi Lübeck, le-a făcut o concurenţă comercială tot mai puternică. Pe de altă parte, comerţul scandinav spre est, de-a lungul "drumului de la varegi la greci" a fost tot mai mult stînjinit iar apoi împiedicat de incursiunile şi de dominaţia pecenegilor în stepele din nordul Mării Negre. Datorită acestor cauze, oraşele portuare scandinave menţionate s-au transformat, începînd cu secolul al XI-lea, din centre ale negoţului internaţional în centre de interes comercial regional.

În concluzie, evoluţia vieţii urbane în primele secole ale evului mediu în provinciile fostului Imperiu roman de apus atestă că, în ansamblu, a existat o continuitate între oraşul antic şi cel medieval, mai pronunţată în Italia, Peninsula iberică, Galia, mai atenuată în Germania renană şi dunăreană şi mai ales în Britania anglo-saxonă, astfel încît „putem vorbi mai degrabă de o epocă de tranziţie decît de o întrerupere"²⁶. În procesul de continuitate, un rol însemnat a revenit populaţiei romanizate, mai strîns legată decît cea migratoare de activităţi şi forme de viaţă specific urbane — meşteşuguri, comerţ, minuire de bani, organe de conducere municipale şi instituţii religioase, îndeosebi episcopatul. În schimb, pe teritoriul Germaniei de la est de Rin şi de la nord de Dunăre şi în ţările scandinave, procesul de geneză urbană datează din evul mediu timpuriu.

Populaţia. Într-o epocă în care economia agrară şi populaţia rurală erau net precumpănitoare, meşteşugurile, comerţul şi circulaţia bănească din oraşe şi populaţia urbană deţineau o pondere încă modestă în viaţa economică şi socială a Europei apusene în secolele VI — X. Cu excepţia unor oraşe din Spania arabă, populaţia celor mai mari oraşe depăşea arareori cîteva mii de locuitori. Rarele menţiuni documentare şi mai ales rezultatele muncii meşteşugarilor — clădiri eclesiastice şi laice, ziduri de incintă, instalaţii portuare şi construcţii navale, ateliere de fierărie, olărie şi ţesătorie, unelte, arme, podoabe — le atestă existenţa şi activitatea. Izvoarele scrise menţionează, de asemenea, activitatea unor „negustori” (*negotiatores*), indicaţi ca o pătură socială distinctă, în statul franc, Italia bizantină şi longobardă, Britania anglo-saxonă, ţările scandinave. Totodată, într-o epocă în care în oraşe meşteşugurile şi negoţul se împleteau încă puternic cu economia agrară, o parte însemnată a populaţiei urbane, inclusiv meşteşugarii şi negustorii, era legată de agricultură şi creşterea animalelor. În oraşe şi în

și episcopale sau care îndeplineau funcții militare, populației legate de activitatea productivă și se adăugau feudali, clerici, slujbași, ostași etc.

În orașele care erau reședințe regale sau episcopale sau se aflau pe domenii aparținând unor mari feudali laici sau eclesiastici, orașenii din secolele VI — X erau considerați oameni dependenți de rege, de episcop sau de alt stăpîn domeniial și supuși sarcinilor feudale în muncă, produse și bani impuse oamenilor dependenți precum și jurisdicției, administrației și fiscalității regale sau senioriale.

Administrația urbană. După prăbușirea Imperiului roman de apus și constituirea regatelor romano-germanice, orașele s-au transformat din centre ale unei administrații imperiale unitare în centre politice-administrative și militare ale noilor state feudale timpurii în curs de formare, în care coexistau instituții municipale romane și instituții germanice.

Reședințele regilor germanici au fost stabilite în orașe, care dispuneau de instituțiile administrative romane necesare noilor stăpînitori politici pentru exercitarea conducerii pe plan central și local. Regii vizigoți și-au stabilit reședința la Toulouse, iar apoi la Toledo, cei burgunzi la Geneva, cei ostrogoți la Ravenna, regii franci merovingieni la Tournai, iar apoi la Paris, Orléans, Soissons și Reims, cei longobarzi la Pavia și la Milano etc.

Regii germanici care au luat în stăpînire provinciile în calitate de aliași (*foederati*) ai Imperiului roman de apus, ca regii vizigoți, burgunzi sau franci sau ai Imperiului roman de răsărit, ca regii ostrogoți, s-au considerat delegați ai puterii imperiale, prevalîndu-se adesea și de gradul de comandanți (*magistri militum*) în ierarhia militară romană. În această calitate, ei s-au stabilit în orașe fie în palatul imperial (*palatium*), fie în pretoriu (*praetorium*). Cercetări arheologice efectuate la Geneva au demonstrat continuitatea între pretoriul roman și reședința regală burgundă din secolele V — VI. În condițiile transformării regilor germanici în șefi de state, distincția între „palat” și „pretoriu” s-a atenuat, iar apoi a dispărut, reședințele regale fiind cunoscute în secolele VI — VIII îndeosebi sub numele generalizat de „palat”.

De la mijlocul secolului al VIII-lea, ca urmare a declinului orașelor, a accentuării economiei naturale și a creșterii însemnătății domeniilor, „palatele” suveranilor carolingieni au fost treptat strămutate din orașe pe domenii, transformîndu-se din reședințe urbane în reședința rurale²⁷.

Ca reprezentant al său în orașe, regele numea un alt înalt slujbaş, care exercita atribuții cumulative, dar cu precădere militare, ca, de pildă, „comitele ostrogoților” (*comes gothorum*) în Italia ostrogotă sau contele în Galia francă merovingiană și carolingiană. După cucerirea longobardă, în orașele din nordul și centrul Italiei puterea a fost preluată de ducii longobarzi, conducători ai comunităților gentilice (*fare*) (573—584). După unificarea Italiei longobarde de către regalitate, la sfîrșitul secolului al VI-lea, conducerea în orașe era exercitată de duci și gastalzi, ca reprezentanți ai autorității regale.

Paralel cu reprezentanții locali ai autorității regale, în orașele din Italia ostrogotă și longobardă, din Spania vizigotă sau din Galia francă s-au menținut și instituții municipale romane, alese de populația romană, care exercitau atribuții cumulative, îndeosebi de natură administrativă, judiciară, fiscală, legate fie de conducerea comunității romanice, fie de îndeplinirea unor sarcini față de stat. În Italia ostrogotă funcționau instituții municipale de origine romană alese de populația romană și con-

firmate de rege : un consiliu (*curia*) condus de doi sau patru magistrați (*duoviri, quattuorviri*), un „apărător al (drepturilor) orașului” (*defensor urbis*) etc.

Funcționau și organe de conducere colective, sub forma unor adunări ale orașenilor. În Italia longobardă și carolingiană ele apar sub denumirile de „adunarea orașenilor” (*conventus civium*) sau de „adunarea din fața bisericii” (*conventus ante ecclesiam*), ultima denumire arătând că aceasta era convocată în fața bisericii catedrale din oraș. Convocată și prezidată de reprezentantul puterii centrale (duce, conte) sau de episcop, adunarea era alcătuită din toți locuitorii orașului (*cives*), în rîndul cărora un rol mai însemnat dețineau „oamenii de vază” (*boni homines*). Adunarea dezbătea variate probleme ale comunității orașenești : administrarea bunurilor orașului și ale bisericii, economia urbană, apărarea orașului, repartizarea și îndeplinirea obligațiilor față de stat sau față de senior, alegerea episcopului, edilitate etc.²⁸.

Din a doua jumătate a secolului al IX-lea, ca urmare a adîncirii procesului de feudalizare, a desagregării puterii centrale și a sporirii autorității locale a marilor feudali imuniști, orașele din Europa apuseană au intrat în dependență față de marea feudalitate laică sau ecleziastică locală. Adesea un oraș depindea de mai mulți seniori, asupra sa exercitindu-se autorități senioriale teritorializate sau suprapuse, aparținînd regelui, episcopului sau abatelui din oraș, unui principe teritorial, conte sau altui senior local, fiecare dintre ei avînd propriile organe administrative, judiciare și militare.

În țările în care, datorită păstrării unei ponderi încă însemnate a populației libere și a procesului mai lent de feudalizare și de formare a statului, atît puterea centrală cît și autoritatea feudalilor laici și ecleziastici erau încă restrînse, ca în țările scandinave, orașele și-au menținut vreme mai îndelungată autonomia și instituțiile proprii de conducere, ca adunarea populară urbană, numită aici *thing*. Referindu-se la Birka de la mijlocul secolului al IX-lea, Rimbart afirma în *Viața lui Ansgar* că în oraș „orice treabă obștească se hotărăște mai curînd prin voința unanimă a populației decît prin puterea regală”²⁹.

Cultura orașenească. În feudalismul timpuriu, pe teritoriul fostului Imperiu roman de apus, declinul orașelor, petrecut în condițiile continuității vieții urbane, a dus la involuția, în ansamblu, a culturii în mediul orașenesc. Ea a păstrat însă, îndeosebi la începutul evului mediu, o parte din realizările, din mijloacele de exprimare și din formele de organizare și de transmitere ale culturii antice. În afară de orașele de origine antică care au continuat și în evul mediu, centre de cultură erau și orașele de origine medievală, atît de pe teritoriul fostului Imperiu roman de apus, cît și din afara sa. Totodată, paralel cu elementele transmise din cultura antică, în evul mediu timpuriu s-a născut și o cultură de origine medievală, care, în condițiile supremației spirituale deținută de clerul bisericii catolice, a căpătat o puternică amprentă ecleziastică.

Cultura a avut condiții mai prielnice de manifestare îndeosebi în orașele în care se aflau reședințe regale sau sedii episcopale, ale căror necesități de ordin politic, administrativ, judiciar, religios impuneau păstrarea, adaptarea sau crearea unor instituții și a unui personal corespunzător, ca școli cu caracter laic și ecleziastic, cancelarii, tribunale etc.

Instituțiile romane de cultură din orașe au fost mai persistente îndeosebi în zonele în care structurile economico-sociale și instituționale ale

lumii antice au dăinuit vreme mai îndelungată, ca în Italia, Spania, Galia meridională, în Galia sud-estică existau în a doua jumătate a secolului al V-lea școli municipale, ca acelea din Lyon sau Vienne, menționate către 474. În Italia, în timpul stăpînirii ostrogote, au continuat să funcționeze școli municipale la Roma, Ravenna, Pavia, Milano. Regele Teodoric, îndemnat de sfetnicii săi în domeniul culturii, Cassiodor și Boethius, ca și urmașul său, Atalaric, au asigurat salariile profesorilor școlilor din Roma, considerată de Ennodius din Pavia ca „orașul prieten al artelor liberale”³⁰, orașul în care viețuiește știința literară, patria limbajului cultivat”³¹. La Roma și la Ravenna funcționau în aceeași epocă și școli juridice în care se preda dreptul roman și erau pregătiți juriști și notari. După restaurarea autorității Imperiului roman de răsărit în Italia, școlile municipale din Roma și Ravenna și-au reluat activitatea, împăratul Justinian asigurînd, prin Pragmatica Sanctiune (554), plata profesorilor de gramatică, retorică, drept, medicină³². În Spania vizigotă, orașele, îndeosebi Toledo și Sevilla, au continuat să dețină rolul de centre de cultură clasică pînă în ajunul cuceririi arabe de la începutul secolului al VIII-lea. Curțile regale din orașele de reședință ale regatelor romano-germanice din secolele VI – VIII concentrau, de asemenea, instituții necesare conducerii statului care, ca în cazul cancelariilor sau adunărilor judiciare, implicau un personal specializat, înzestrat cu un anumit nivel de pregătire : cancelar, notari, scribi, juriști. La curțile regale se aflau, de asemenea, și alți oameni de cultură : cronicari, poeți, arhitecți, medici, ca la curtea din Pavia a regelui longobard Liutprand, în deceniile 4 și 5 ale secolului al VIII-lea³³. În ultimele decenii ale secolului al VIII-lea și în primele decenii ale secolului al IX-lea, „palatul” lui Carol cel Mare de la Aachen era un centru al renașterii culturale carolingiene. El cuprindea, în ceea ce privește instituțiile cu funcții culturale, cancelaria, „școala palatului”, unde erau pregătiți notari, scribi și alți slujbași pentru nevoile cancelariei și curții și „Academia palatină”, constînd dintr-un cerc de literați, încurajați și sprijiniți de Carol cel Mare sau de alți demnitari și înalți prelați iubitori de cultură³⁴.

Din secolul al VI-lea, pe de o parte, s-a adîncit declinul culturii antice și al învățămîntului municipal laic, bazat pe predarea celor șapte arte liberale, pe de altă parte s-a intensificat influența bisericii creștine și a clerului asupra culturii și învățămîntului, transformîndu-se treptat într-o supremație asupra acestora. Principalele centre de cultură au ajuns mănăstirile mai însemnate și sediile episcopale din orașele mai mari, în care funcționau și aproape singurele școli ale vremii. Conduse de personal ecleziastic și avînd ca principal obiectiv pregătirea viitorilor clerici, ele erau însă frecventate și de copii și tineri care, după absolvirea lor, rămîneau în rîndul laicilor. În orașele în care se aflau și sedii episcopale, școlile erau organizate pe lângă biserica catedrală și aveau ca magiștri clerici. La Lucca, la mijlocul secolului al VIII-lea, este menționat „preotul Deusdeditus, magistrul școlii”, iar în 767 se amintește de „porticul... bisericii, unde se află școala”³⁵. La Reims, spre sfîrșitul secolului al IX-lea, funcționau pe lângă catedrala arhiepiscopală două școli, una pentru canonici, alta pentru preoți de țară, iar la Köln și Trier existau din secolul al X-lea școli clericale pe lângă catedrala arhiepiscopală și cea episcopală. Astfel, pînă spre sfîrșitul evului mediu timpuriu, cu excepția, probabil, a școlii medicale din Salerno, ale cărei începuturi datează din a doua jumătate a secolului al X-lea, „singurele școli urbane despre care avem știri sînt școli bisericesti”³⁶.

Deși școlile episcopale puneau la baza învățămîntului studiul Bibliiei și al altor opere religioase, însușirea unor cunoștințe esențiale, legate de învățarea limbii latine și a redactării în această limbă, a calculului sau a cîntului, implica și studierea, în parte sau în întregime, a celor șapte arte liberale. La școala de pe lângă catedrala episcopală din Bergamo funcționa în 973 un magistru de gramatică și de cînt. La școala de pe lângă catedrala arhiepiscopală din Reims, călugărul Gerbert, ajuns papă sub numele de Silvestru al II-lea, care cunoștea bine știința antică și arabă, a predat, în ultimul sfert al secolului al X-lea, artele liberale, îndeosebi *quadrivium*. Pentru a ușura elevilor însușirea cunoștințelor, el a alcătuit tabele pentru învățarea retoricii, a construit un abac pentru calcul și un sistem de sfere pentru înțelegerea mișcării corpurilor cerești etc. De aceea, în bibliotecile unor școli de pe lângă catedrale existau, alături de opere teologice, și lucrări ale științei și culturii clasice, ca în bibliotecile școlilor din Reims, Cremona, Chartres, unde se studia și medicina; la școala de medicină din Salerno circulau, din a doua jumătate a secolului al X-lea traduceri în limba latină ale unor opere medicale eline, bizantine, arabe și ebraice.

Funcționarea unor școli bisericesti urbane și cerințele legate de practica carea anumitor activități au creat condiții pentru folosirea scrisului și de către unii locuitori laici din orașe, ca negustori, medici, meșteșugari; de exemplu, un act emis la Monza în 769 poartă semnătura autografă a unui medic și a unui aurar³⁷.

Din secolul al VIII-lea, în unele orașe italiene au apărut și opere literare cu specific urban, ca *Poem despre orașul Milano (Carmen de Mediolano civitate)* (736-744), sau *Descriere în versuri a Veronei (Veronae rythmica descriptio)* (796-805)³⁸, ai căror autori reflectă temeinice cunoștințe de cultură clasică. Independent de orginea eclesiastică sau laică a anonimilor care le-au scris, aceste poeme oglindesc, prin dragostea și mîndria autorilor față de trecutul și de prezentul acestor orașe, "ambianța orașenească" în care au fost create³⁹.

NOTE

¹ *European towns. Their archaeology and early history*, edited by M. W. Barley, London, New York, San Francisco, 1977, XXVII + 523 p.

² T. Mannoni, E. Poleggi, *The condition and study of historic town centres in North Italy*, în *European towns*, p. 219-241.

³ G. Fasoli, *Dalla „civitas” al comune*, Bologna, 1961, p. 26.

⁴ G. Pepe, *Il Medio Evo barbarico d'Italia*, Torino, 1963, p. 99.

⁵ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 61-62.

⁶ P. A. Février, *Towns in the Western Mediterranean*, în *European towns*, p. 315-342.

⁷ P. A. Février, *op. cit.*, p. 325; E. Wightman, *The towns of Gaul with special reference to the North-East*, în *European towns*, p. 303-314; M. Amand, *Urban sites of roman origin in Belgium*, *ibidem*, p. 159-167.

⁸ R. Manolescu, *La structure sociale de la Gaule mérovingienne reflétée dans l'oeuvre historique de Grégoire de Tours*, în „Analele Universității București, Istorie”, anul XXXI, 1982, p. 27-28.

⁹ E. Oxenstierna, *Les Vikings*, Paris, 1962, p. 25.

¹⁰ K. Böhner, *Urban and rural settlement in the Frankish kingdom*, în *European towns*, p. 194-195.

¹¹ H. Ladenbauer-Orel, *Archaeological research in the City Centre of Vienna*, *ibidem*, p. 344-347.

¹² E. Ennen, *The medieval town*, Amsterdam, New York, Oxford, 1979, p. 43-44.

¹³ U. Lobbedey, *Northern Germany*, în *European towns*, p. 131-134.

¹⁴ J. Hermann, *Research into the early history of the town in the territory of the German Democratic Republic*, *ibidem*, p. 174-175.

- ¹⁵ Gh. V. Nistor, *Urbanizare și romanizare în Britannia: cadru, probleme, limite*, în „Re-vista de istorie”, 1981, nr. 5, p. 919—927.
- ¹⁶ H. R. Loyn, *Anglo-saxon England and the Norman Conquest*, London, 1970, p. 80—81, 131, 137; T. G. Hassall, *Urban archaeology in England, 1975*, în *European towns*, p. 10; D. H. Hill, *Continuity from Roman to medieval Britain*, *ibidem*, p. 293—302; G. H. Martin, *New beginnings in North-Western Europe*, *ibidem*, p. 407—410.
- ¹⁷ T. G. Hassall, *op. cit.*, p. 11.
- ¹⁸ Termen anglo-saxon pentru mare feudal.
- ¹⁹ H. R. Loyn, *op. cit.*, p. 140.
- ²⁰ T. G. Hassall, *op. cit.*, p. 10.
- ²¹ R. Manolescu (coordonator), M. Guboglu, Fl. Căzan, S. Brezeanu, M. Maxim, Gh. Zbucnea, *Orașul medieval. Culegere de texte*, București, 1976, p. 145 (text îngrijit de Fl. Căzan).
- ²² H. Jankuhn, *New beginnings in Northern Europe and Scandinavia*, în *European towns*, p. 366.
- ²³ Rusia și zona din nordul Mării Negre.
- ²⁴ R. Manolescu (coordonator), *Orașul medieval*, p. 24—25 (texte îngrijite de Fl. Căzan).
- ²⁵ B. Ambrosiani (în colaborare cu H. Andersson), *Urban archaeology in Sweden*, în *European towns*, p. 103—126; H. Jankuhn, *op. cit.*, p. 355—371.
- ²⁶ E. Ennen, *op. cit.*, p. 33.
- ²⁷ C. R. Brühl, *The towns as a political centre: general survey*, în *European towns*, p. 421—426.
- ²⁸ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 45—47; P. Brezzi, *I comuni medioevali nella storia d'Italia*, Torino, 1970, p. 12—13.
- ²⁹ E. Ennen, *op. cit.*, p. 42.
- ³⁰ Cele șapte arte liberale, sumă a cunoștințelor umane, erau grupate în cele „trei căi” (*trivium*): gramatica, dialectica, retorica și cele „patru căi” (*quadrivium*) ale cunoașterii: aritmetica, geometria, astronomia, muzica.
- ³¹ P. Riché, *Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle*, Paris, 1979, p. 15.
- ³² *Ibidem*, p. 16—17.
- ³³ *Ibidem*, p. 51—52.
- ³⁴ *Ibidem*, p. 74.
- ³⁵ P. Riché, *Education et culture dans l'Occident barbare (VIe—VIIIe siècles)*, Paris, 1962, p. 457, n. 315.
- ³⁶ *Ibidem*, p. 459.
- ³⁷ *Ibidem*, p. 455—456, n. 303.
- ³⁸ G. Fasoli, *Dalla „civitas” al comune*, p. 50, 55.
- ³⁹ *Ibidem*, p. 81.

LES VILLES EN EUROPE OCCIDENTALE PENDANT LE HAUT MOYEN-ÂGE

Résumé

S'appuyant sur les témoignages des sources écrites, les résultats des recherches archéologiques et les ouvrages de spécialité de récente date, l'auteur de la présente étude se penche sur la vie urbaine aux VIe — Xe siècles en Europe occidentale, le centre et le nord du continent, où l'on constate deux zones d'évolutions de la ville pendant le haut moyen âge. Sur le territoire de l'ancien Empire romain il a existé, dans l'ensemble, une continuité entre la ville antique et celle médiévale, plus marquée en Italie, dans la Péninsule ibérique et en Gaule, plus atténuée en Angleterre et dans les régions rhénane et danubienne de l'Allemagne. En outre, dans cette zone, aux villes d'origine antique sont venues s'ajouter des villes du haut moyen-âge. En échange, dans le reste de l'Allemagne ainsi que dans la majeure partie du territoire des pays de l'Europe centrale ainsi que dans les pays scandinaves, la vie urbaine a commencé à partir des premiers siècles du moyen âge.

CREȘTERI DE POPULAȚIE ÎN PERIOADA PREVIKINGĂ ȘI VIKINGĂ ATESTATE DE ACTIVITATEA ECONOMICĂ A CENTRELOR URBANE ÎN NORDUL EUROPEI

FLORENTINA CĂZAN

Perioada secolelor V-X în Europa occidentală, când se produc deplasări continue de populații în căutarea unei măști definitive, când se conturează noi instituții și forme politice pentru a se asigura o ordine precară, a fost privită, în general, de istorici ca o epocă de regres, sub toate aspectele, economic, social, cultural și implicit demografic. Mai stăruie și astăzi imaginea de „dark ages” când cruzimea, instituită ca mod de viață, presăra moarte peste tot, când schimbul aproape încetase, orașele ca centre economice dispărind¹.

Suportul documentar în fixarea acestei imagini nu lipsește. Știrile unui Prosper Aquitanul, Pseudo Prosper, Claudianus sau Orientius ne înfățișează un tablou sumbru privind Galia, întregit mai târziu, de Grigore din Tours sau de Beda Venerabilul, până la care ajunsese ecoul acestor fărâdelegi. Impresia ce se desprinde este că migratorii fie goți, vandali, suevi, franci, saxoni, nu lăsau nimic în viață. Cuvinte de genul clădirile „au rămas nelocuite după această epocă...”² „în sate, pe domenii, pe câmpii, la răscruci, în cătune peste tot, de-a lungul drumurilor, nu se vede decît moarte”³, „cătunele așezate pe coasta munților aproape inaccesibili n-au putut apăra pe locuitori de turbarea barbarilor aceștia, ei nu au cruțat nimic”⁴ revin mereu. Dacă imperiul carolingian promitea Europei occidentale o anumită stabilitate, ea s-a dovedit a fi înșelătoare. Nici nu se stinsese bine din viață marele împărat, că noi valuri migratoare se abat spre vest. Timp de două sute de ani, oamenii au avut sentimentul că re trăiesc perioada de sfârșit a Imperiului roman, că lucrurile se repetă, chiar într-o formă mai crincenă, odată cu venirea normanzilor. Izvoarele reiau limbajul zugrăvind jalea : „pe toate drumurile zac morți ; preoți și laici, femei și copii”⁵. Orașul Nyon pe Sena a fost atacat în timpul nopții, păgînii...au devastat orașul, au luat prizonieri și i-au ucis pe drum”⁶. « Despre vikingii care refuzau să străpungă copiii cu lancea se spunea de către ai lor, în deridare, că sînt „oameni copii”⁷.

Judecînd după aceste informații, fiecare atac germanic pare să fi fost însoțit de pierderi enorme de vieți omenești, de o adevărată depopulare a unor zone și, în consecință, numărul locuitorilor Europei în vest și nord-vest să fi scăzut simțitor.

Este greu să stabilim statistici pentru evul mediu timpuriu, izvoarele nu ne-o permit, tot ce se poate spune sînt considerații generale, cu un anumit coeficient de aproximație. În analiza ce urmează a fi făcută, trebuie să se stabilească obiectivitatea izvoarelor, iar datele obținute să fie coroborate și cu alte relații istorice, precum și cu rezultatul descoperirilor arheologice.

www.dacoromanica.ro

Războiul totdeauna, în orice perioadă s-ar purta, presupune pierderi de vieți omenеști și acte de cruzime. Dar de aici și pînă la distrugerea totală a unor așezări, dispariția oricărei vietăți, fie om, fie animal, a tuturor culturilor ca și cum oceanul însuși s-ar fi revărsat — pentru a folosi și noi metafora lui Prosper Aquitanul — este o mare diferență. După părerea lui E. Oxenstierna setea de sînge, dorința de a nimici sînt fenomene secundare, care pot să apară în timpul luptei, dar nu pot fi componenta psihologică și principală a unui popor⁸. Odată cu cucerirea făcută, germanicii doreau să beneficieze de roadele civilizației romane să producă și să creeze pentru îndestularea propriilor familii. Cu o țară transformată în pustiu nu aveam ce face. De altfel, unele izvoare, ca de pildă Panegiricul lui Constantinus Chlorus, Probius, retorul Pacatus din Galia, Orozius, vorbesc de colaborarea dintre cuceritori și cuceriiți. Dacă contemporanii lor sînt de cu totul altă părere aceasta se explică prin cel puțin două motive: mai întii, niciodată un popor nu a scris ceva bun despre un agresor; în al doilea rînd, cei ce scriau aparțineau celor ce se simțeau amenințați cu pierderea averilor agonisite, sau răniți în mîndria lor de neam. În plus ei erau apărătorii noii religii creștine, ce abia se impunea, majoritatea scriitorilor fiind călugări. Ei vedeau în agresorii păgîni pe distrugătorii bisericii, iar în cazul atacurilor vikingе, călugării au și fost primele victime.

Săpăturile arheologice, însă, atestă continuitatea așezărilor, inclusiv a centrelor urbane, nu dispariția lor. La Mucking (sudul Angliei), după venirea anglo-saxonilor atelierele își continuă activitatea de parcă noii veniți pur și simplu au luat locul romanilor⁹, la fel Yorkul. Același lucru se poate spune despre centrele din Galia, Belgia, vestul Germaniei. Orașele vechi se refac și de la o epocă la alta își sporesc teritoriul. O dovadă este creșterea populației, în timp ce așezări noi se întemeiază după formarea „statelor barbare”¹⁰. Nu trebuie neglijat faptul că germanicii s-au răspîndit în Galia, Britania, Elveția, Burgundia fără să fi lăsat un gol în locul de unde au plecat. La aceasta a ajutat probabil poligamia, practică încă de germanici în secolul VI. Se estimează că în fostele teritorii ale Imperiului roman de apus, după așezarea germanicilor s-a produs un spor de populație de 5%¹¹, dar oricum, important este că populația nu a scăzut numeric după cucerire. În secolele V-VII, în ștatul franc erau aproximativ 7,55 milioane locuitori¹². Se pare că fosta Galie romană concentra aproape jumătate din întreaga populație a Europei occidentale care în jurul anului 600 număra cca 14,7 milioane locuitori¹³, exact teritoriul despre care izvoarele amintite ne informau că fusese total devastat și lipsit de viață. Creșterea populației în vestul Europei, și implicit și pe teritoriul statului franc, este indicată și de schimbarea înfățișării cimitirelor. După secolul V, pe continent, se răspîndește tipul *Reihengraber* (morminte aliniate)¹⁴, ce nu ține de forma de ritual germanic și cu atît mai puțin de dogma creștină, ci de necesitate; pe un spațiu restrîns să încapă cît mai multe morminte, dat fiind că înmormintările succesive în aceeași groapă nu erau admise. Acest tip de cimitire se înmulțește în sec. VI-VII. Un spor demografic se constată și la nord de Galia cu ajutorul unor cimitire de genul celui de la Dunum (Frizia), cu o durată de două secole (VII-IX)¹⁵. Aici s-au dezvelit 750 morminte, un număr aproape dublu față de cimitirele din zonă datînd din secolele anterioare și avînd o existență continuă. Aglomeratiile însă, nu sînt peste tot aceleași. La Mahndorf (Bremen) pe toată durata

cimitirului, adică din sec. III pînă în sec. IX, abia se înregistrează un număr de morminte egal cu cel de la Dunum¹⁶. Diferența — credem — provine din condițiile economice neomogene uneori chiar pentru regiuni învecinate. Despre regiunea frizonă se știe că din secolul VII și-a intensificat activitatea comercială în nord, determinînd ridicarea unor centre ca St. Quentin și Durstad. Pentru istoricul de astăzi renașterea Carolingiană a fost nu numai culturală, ci și economică¹⁷, chiar dacă nu s-a înfăptuit în mod egal în regiunile imperiului.

Desigur indicele demografic nu merge numai în sus. Vor fi fost și momente de regres datorate războaielor sau altor factori. Nu se poate spune exact cîți morți au lăsat în urmă campaniile lui Carol cel Mare, dar se știe că în una din expedițiile de pedepsire a saxonilor au fost uciși 4.500 de revoltați — bărbați și femei —¹⁸. Relatarea aparține lui Eginhard, unul din apropiații împăratului care-i dedică o operă panegirică și nu credem că ar fi avut vreun motiv să îngroașe realitatea, fapta nefiind nici pe departe spre gloria suveranului său, iar Eginhard o mărturisește aproape constrins și trece repede peste ea. Cel mult cifra nu este exactă din lipsă de cunoaștere, oricum indică masacre de proporții mari. Cu ocazia incursiunii lui Ragnar Lodbrok asupra Parisului (845) orașenii au privit îngroziți de pe malul Senei, cum vikingii au jertfit, zeului Odin, pe insula din apropiere, 111 prizonieri, în semn de mulțumire pentru izbînda obținută¹⁹, victime ce se socotesc în afara celor pieriți în luptă sau flăcări (orașului i se dăduse foc). Și de data aceasta cifra pare reală, fiind vorba de un număr sacru la normanzi. De ce ar fi reținut cronicarul numărul acesta nefiresc — 111? Noțiunea de mulțime era exprimată, de obicei, prin cifre rotunde (cum o face Eginhard). Masacre de genul celui de la Climashogue (919) au intrat în legendă (peste o mie de morți).

Au fost date aceste exemple pentru a se vedea de ce proporții puteau fi pierderile în vieți omenești, în timp de război, într-o vreme cînd armatele însumau cîteva sute de luptători. Desigur nu toate campaniile se soldau cu aceeași mortalitate. În luptele interne morții se numărau cu zecile. Dar războaiele nu erau singurul factor al scăderii populației sau stagnării indicelui demografic. Curentul monastic înfloritor în secolele VI — VIII a produs și el unele perturbații de ordin social și demografic, călugării și călugărițele neavînd dreptul la familie. Un număr mare de copii, sub trei ani, erau depuși la porțile mînaștirilor de către părinții amenințați cu mizeria, încît după expresia lui P. Riché, mînaștirile amenințau să se transforme în adevărate creșe²⁰. Alteori părinți cu copii de mînă intrau la mînaștire, întrerupînd astfel cursul firesc al unei vieți de familie. Cu toate acestea o descreștere a populației, pe o perioadă mai lungă, nu s-a înregistrat și, în ansamblu, curba este ascendentă. De la 14,7 milioane locuitori cît înregistra Europa occidentală la începutul secolului VII, se ajunge la mijlocul secolului X după atacurile normande — la 22,6 milioane locuitori²¹.

În toată această perioadă a evului mediu timpuriu regiunea Balticeii a constituit un rezervor uman nesecat, de neașteptat, pentru o regiune cu o climă aspră, și totuși este o realitate pe care încercăm să o demonstrăm.

Printre factorii ce stau la baza creșterii demografice se numără dezvoltarea forțelor de producție, după cum o dezvoltare adevărată a forțelor de producție, în condițiile unei tehnici rudimentare, nu este

posibilă fără un spor de populație. Or în regiunea Balticei, în evul mediu timpuriu, dezvoltarea forțelor de producție este atestată prin apariția a numeroase așezări cu caracter meșteșugăresc și comercial, în secolele VI-VII deschizându-se a doua mare arteră comercială europeană — Marea Baltică — și nu după secolul VIII, de care, de acum înainte, va depinde, în mare măsură, evoluția istorică a Europei ²². Săpăturile arheologice au scos la iveală tehnici noi, ce se înmulțesc și se impun după secolul VIII, în prelucrarea metalelor, în combinarea aliajelor, tehnici ce țin de prelucrarea lemnului ²³, iar în ce privește navigația, procedeele viking-e de construcție a navelor, cunoștințele în materie de curenți și mijloace de orientare pe mare sînt net superioare și dovedesc experiența mai veche a popoarelor nordice.

Dacă pe continent dezvoltarea forțelor de producție, cauzată de creșterea populației, s-a produs în agricultură ²⁴, în țările scandinave, dat fiind condițiile neprietenoase de climă, natura puțin generoasă a canalizat energiile umane spre o activitate maritimă care nu putea fi decît de schimb. Așa s-a dezvoltat de timpuriu un comerț regulat, nu întîmplător, cu produse meșteșugărești, provenind din prăzile de război, dar și dintr-o producție autohtonă. Este confirmarea unei teze vechi privind capacitatea individului în procesul muncii, a stabilității unor obiceiuri și ocupații care depind de climă, a interdependenței dintre factorul climatic și cel demografic ²⁵.

Printre centrele economice noi ce se impun, de o necontestată importanță este Helgö (Suedia) a cărui existență de un mileniu (sec. I. en. — sec. XI) este o dovadă grăitoare a unor diferențieri în sinul populației scandinave privind ocupațiile și care nu ar fi fost posibilă decît în condițiile unei creșteri a populației.

În toată perioada migrației, Helgö a fost centrul contactelor și schimburilor dintre popoarele germanice ²⁶. Mineră de săbii provenind din atelierele de la Helgö s-au descoperit la Väsby (Uppland), Vallstenarum (Gotland) Hog Edsten, Sturkö (Blekinge), Krefeld, Sutton Hoo. În ce privește relațiile cu Orientul în perioada previkingă, ele sînt atestate de produsele de factură orientală găsite în morminte, printre care frumoasa statueta a lui Budha (sec. VI-VII), precum și de foarte numeroasa monedă arabă anterioară anului 800 ²⁷.

Caracterul de oraș al așezării, de centru exclusiv meșteșugăresc și comercial a fost demonstrat convingător de W. Holmquist și nu ne vom opri asupra lui. Vom căuta să punctăm cîteva probleme referitor la aglomerația de aici. De-a lungul unui mileniu populația orașului nu a încetat să crească, fapt ce face ca în afara locuințelor așezate pe terase (10 terase descoperite) să apară, în decursul secolelor, construcții în cîmp deschis și în vecinătatea cimitirului, acestea din urmă fiind foarte dense. Cel mai izbitor lucru este numărul mare de ateliere de prelucrare a metalelor. În zona de nord și vest cuptoarele de topit sînt atît de numeroase, încît aproape se ating unele de altele, atît sînt de aproape. Din păcate orașul nu a fost dezvelit în întregime, nu se cunoaște suprafața lui și nici numărul locuitorilor. Dar cele 2.500 de tocile și pietre de ascuțit metalul găsite, precum și cele 300 kg creuzete, ne permit să ne facem o imagine cît de cît despre forța de muncă existentă. Pentru a se face față aglomerației casele erau mari aproape 43 m lungime ²⁸. Există și o populație fluctuantă, dovadă cele cîteva case de dormit, băile publice, tip sauna și ospătării foarte modeste ce este drept.

Helgö nu a fost un caz izolat de dezvoltare economică timpurie. Existența lui milenară impunea contacte nu izolare. El aparține regiunii Mălar care se încadra într-un context mai larg de schimburi europene, cu antecedente în perioada romană. Două mari drumuri comerciale se încrucișau la Helgö. Unul din sud—*via Sodertäljebeden—Uppsala*. Al doilea din răsărit—*via Saltsjön—Uppsala*. Presărate pe aceste drumuri apar centre contemporane cu Helgö ca Dankirke, Ribe, Lejrö (Danemarca)²⁹. Paralel se constituie și o instituție de stat, atestată din sec. VI în Țările Scandinave, pentru a proteja și menține aceste drumuri. Din sec. VI se stabilesc baze în Ostrobothnia, Finlanda, Gotland. Începe odată cu aceasta și un proces de colonizare. Din sec. VII datează primele colonii în Kurlanda: Grobin, Apuole, Elbing, după ce cu un secol înainte danezii încercaseră să se stabilească pe coastele Galiei fără rezultat. Acest început de colonizare coincide cu primele expediții militare normande cu caracter comercial, dar și cu o creștere a populației. Este greu de spus cam cât de mare putea fi o colonie scandinavă, creiată pe pământ străin. Despre Grobin se crede că ar fi acel Seeburg cu cei 7000 de luptători din relatarea lui Ansgar³⁰. Cifra pare a avea un caracter mitic. Dar cele 3 cimitire, dintre care numai cel gotlandez numără peste 1000 de morminte de bărbați și femei, îndreptățesc concluzia că așezarea era mare, colonizarea presupunând aducerea familiilor, nu numai stabilirea războinicilor. Judecând după procesul de colonizare, care se extinde considerabil după anul 800 și după dezvoltarea economică în regiunile nordice³¹, putem spune că tot secolul IX a fost o revărsare continuă demografică scandinavă spre alte ținuturi.

Sporul demografic în nordul Europei a fost important între secolele X—XI și coincide cu apariția unui microclimat cald. Unii istorici încearcă să demonstreze că, dimpotrivă, prin unele practici sociale și religioase ca: monogamia, căsătoriile târzii, expunerea noului născut în frig sau în calea animalului mitic, de obicei a lupului, se urmărea stagnarea creșterii populației³². Faptele dovedesc, însă, contrariul. Clanul, ca formă de organizare socială, era încă foarte puternic, iar forța sa rezida, în primul rând, în numărul mare al membrilor și aceasta în condițiile în care războiul făcea parte din viața fiecărei familii. Societatea vikingă era o societate a oamenilor liberi, dar practic, o valoare umană nu avea decât cel ce era înconjurat de rude numeroase, în stare să-l apere la nevoie, și de urmași, ei singuri având calitatea să revendice wergheldul sau să-l războve pe cel lovit³³. Numărul mare de fortificații, ridicate în Norvegia între anii 400—600³⁴, atestă nu numai necesități de ordin militar, ci și densitatea unei populații care reclama, dar și permitea, o apărare de tip superior. La această creștere demografică a contribuit comerțul și bogăția pe care el o aducea scandinavilor, de aceea incursiunile vikinge au avut ca principal scop nu jaful și pustiirea, ci dimpotrivă dorința de a menține și stabili schimburile în pace³⁵. Vikingii au putut distruge mănăstirile, au putut să atace și prăda de mai multe ori orașe ca Parisul pentru a exercita presiuni, dar nici o așezare de talia Dorstadului nu a fost incendiată și nici jefuită succesiv. Aici voiau să se așeze pentru a controla gurile Rinului. Din secolul IX triumfiul format de sud-estul Angliei, Jutlanda și regiunea Aachen capătă întințitate economică, de aceea toate războaiele purtate în nord, începând cu Carol Martel, se înscriu în același imperativ economic—stăpânirea Balticei³⁶. Este perioada în care populația din zona frizonă se înmulțește ca urmare a po-

sibilităților economice ce apar (ex. Dunum). Așezările noi de tip urban sînt presărate pe țărmurile de nord ale Europei, Kaupang, Hedemark, Vingulmark, Tunsberg (Norvegia) Holvingstedt, Hedeby (Danemarca) Hamburg, Bremen, Soedt (Westfalia) Kolberg, Wolin, Menzlin, Ralewick, antrenînd și o dezvoltare în zonele rurale din interior. Pe fluvii vicurile se înmulțesc; sînt așezări mici avînd debarcader și loc de depozitare, ca de pildă Vic-sur-Aisne. În noul context Helgö, ca port, devine neîncăpător și demodat față de mărfurile multiple ce reclamau acum loc de depozitare. În jurul micului vic Kugghan ia naștere o altă așezare, Birka, mai conformă cu spiritul vremii, o adevărată placă turnantă a comerțului nordic. Ea beneficia de o incintă de piatră, lată de 7m, avea 6 turnuri de apărare, 2 porți, o fortăreață³⁷ și, ca o confirmare a prestigiuului ei, necropola regală s-a mutat din Uppssala aici.

Pentru prima dată istoricul danez Johannes Steenstrup a sugerat ipoteza unei suprapopulări a Scandinaviei în secolul IX, bazîndu-se pe relatări din Saga. Acum sîntem în măsură să o demonstrăm și arheologic. După părerea arheologului Gräslund, la apariția Birkăi, populația din Uppland s-a deplasat spre noul centru în care primii veniți fuseseră locuitorii din Helgö. De remarcat, însă, că în Uppland nu se înregistrează nici o scădere demografică³⁸, în timp ce populația Birkăi timp de 200 de ani crește neconținut. Cimitirul orașului conține 3.000 de morminte (cele de copii nu s-au păstrat decît prin excepție), ceea ce înseamnă că cifra locuitorilor depășea 2000 de indivizi, după părerea lui Almgren. Avînd în vedere întinderea așezării—12ha—densitatea populației apare foarte mare —1 locuitor pe 15 m². Dacă suprafața așezării este exact stabilită (arheologia ne oferă mereu surprize), orașul pare să fi fost suprapopulat. Gräslund avansează ipoteza unei mortalități mari în condițiile unei colectivități atît de dense, fapt ce și explică numărul mare de morminte. După părerea sa numărul locuitorilor ar fi variat între 1000 și 1500³⁹. În sprijinul acestei afirmații vine și faptul că Hedeby, celălalt centru economic din zona Balticeii, de pe coasta daneză mai mare ca Birka—cu o suprafață de 24 ha—avea o populație de cca 1000 locuitori, adică 40 locuitori pe ha⁴⁰. Dar Hedeby ca importanță economică nu se confundă cu Birka. În portul suedez se întîlneau negustorii frizoni, slavi, arabi, greci. Cele 200 kg monedă descoperită în zonă sînt concludente în ce privește activitatea comercială, Hedeby aflat mai interior era mai puțin în drumul arabilor. De aceea credem, mai degrabă, în ipoteza suprapopulării Birkăi, fapt ce a făcut ca negustorii în deplasările lor, să caute nu numai debușee, ci și locuri unde să se așeze. Sî nu se uite că din Birka au pornit în sec. IX, în etape, caravane de varegi în ținuturile slavilor de răsărit. La Staraia Ladoga se înfiripă o așezare, la Gnezdo alta, pentru ca apoi varegii să se stabilească la Novgorod. De aici, pe cele două artere fluviale, Volga și Nipru, s-au îndreptat, fie spre Orient pentru a întîlni negustorii arabi sau persani, fie spre Constantinopol. Peste tot în drumul lor caută să-și creeze puncte de sprijin, baze sigure care să le permită să domine comerțul într-o țară străină. Astfel, îi găsim în număr mare la Kiev—devenit în secolul IX centrul comercial al lumii slave—la Isborsk, Beloie-Ozero, Pötolok. Punctul de întîlnire al oamenilor lui Rurik cu arabii era Bolgar și Itil, ambele orașe hazare. În descrierea lui Masudis se spune că varegii aveau în Itil un cartier propriu. Caravanele de negustori organizați de www.dacoromanica.ro—cuprindeau 50 de

persoane fiecare. Anual se deplasau în jur de 5—6 asemenea hanse și po-
poseau în factoriile dinainte stabilite, care grupau câteva zeci de fami-
lii, sau în wolocurile (corespunzătoare vicurilor) unde ca populație sta-
bilă nu erau mai mult de 10—20 persoane. Adăugăm numărul varegilor,
intrați în drujinele cnejilor, și se pare că a fost destul de mare. După
părerea lui Paulsen cuvântul slav *viteaz*, asimilat celui de luptător, în
general, este un derivat al lui „viking”⁴¹. Vikingii suedezi puteau fi
înțilniți pretutindeni. De la Bagdad-Constantinopol pînă la Praga și
York. Un comerț atît de întins nu putea să aibă ca urmare decît îmbogă-
țirea populației din Birka. Bunăstarea este cauza principală a densi-
tății populației. Inventarul deosebit de bogat al tuturor mormintelor,
morminte mari în formă de cameră, neîntîlnit în perioada previkingă,
poate fi un argument în acest sens. Aner a sugerat că mormintele ar fi
aparținut șefilor militari. Aceștia nu puteau fi prezenți cu miile la Birka,
iar explicația dată de Lecievici și Gråslund privind existența unor fami-
lii de negustori bogați este mai convingătoare, și poate fi asociată
cu informația dată de Ibn Fadlan, un bun cunoscător al varegilor. El
spunea : cînd un ros cîștiga 10.000 dirhemi (sumă foarte mare) obișnuia
să cumpere soției sale un colier și el văzuse multe femei cu mai multe
coliere. Cînd Birka a fost distrusă în secolul XI, în urma unui război,
cît de mare va fi fost numărul victimelor, ce au pierit în flăcări nu se
știe. Cert este că supraviețuitorii, cărora li s-au adăugat forțe proaspete,
s-au refugiat mai în interior, ridicînd o altă așezare Sigtuna *. Deplasarea
unui centru economic de felul Helgo-Birka-Sigtuna—deplasare pe o rază
nu mai mare de 25 km, de fiecare dată orașul fiind mai mare, cu mai
multe ateliere și depozite de mărfuri, este dovada activității neîntre-
rupte în zonă, începînd cu secolul I, și a creșterii populației ce dobîndește
experiență comercială și politică, de la un secol la altul, fapt ce face să
caute portului o poziție strategică superioară, nu numai spațiu. Același
proces se poate urmări în mutarea centrului economic de la Hedeby la
Schleswig.

Colonizarea în vest, făcută de vikingi, a fost mai spectaculoasă.
Au fost populate /—din nevoi strategice—insulele Man, Adelsö (Wisby),
Vendsyssel, Töhr, Amrum, Bornholm, Västergam, Loland, Alsen,
Islanda, Groenlanda, ca să nu mai vorbim de cetele așezate în Irlanda,
Scoția, Britania, Normandia. Izvoarele vorbesc de vikingi ca avînd
o flotă de 2000 corăbii, într-o corabie intrînd în medie 70 luptători⁴², în
total 140.000 oameni distribuiți în diferite expediții. O încercare de reîn-
stituire a numărului coloniștilor din Islanda, făcută după *Njala* indică
cifra ridicată de peste 40.000 locuitori⁴³, în jurul anului 1000, în timp
ce la debarcare (930) fuseseră doar 10.000. Creșterea atît de rapidă, în
decurs de numai 70 de ani, a permis colonizarea Groenlandei și un co-
merț regulat se stabilește între Groenlanda, Islanda și Norvegia, punctul
de plecare al coloniștilor. Și în Islanda vikingii norvegieni, cărora li s-au
alăturat curînd danezii, au debarcat cu miile, judecînd după cronică
de la Ulster. În colonia de est a Groenlandei la sfîrșitul secolului X erau
190 ferme, o fermă avînd în medie 30 persoane. Cealaltă colonie nu putea
fi mai mică. Dintre ei 160 oameni, bărbați și femei, au plecat spre Vinland⁴⁴.

În tot acest timp Norvegia nu pare să fi suferit o depopulare, de
vreme ce statul continuă să se întărească, indiciu de creștere nu de scă-
dere a populației, căci po

posibilitatea existenței sale ⁴⁵. Dimpotrivă, așezările se consolidează prin gospodării de tip Edsviken, ferme mari lucrate cu o populație aservită, și se înmulțesc în secolul XI. (Oslo apare în 1048) ⁴⁶. Dacă un cataclism de genul celui de la Aalborg șterge o așezare de pe fața pământului, ea renaște, în decurs de un secol, încă mai puternică, mai bine consolidată, pentru a putea rezista în viitor vântului și oceanului.

Schimburile permanente cu alimente, au dus la o dezvoltare corespunzătoare și în mediul rural. O atenție deosebită credem că se da creșterii vitelor, ușor de realizat, dat fiind condițiile de relief, prin metoda *seter*. În afara animalelor ce asigurau hrana și îmbrăcămintea, un loc aparte trebuie că l-a avut hergheliile de cai. Numărul mare de cai prezenți în morminte, câte 3 într-un mormint de bărbat în perioada previkingă, 2 în perioada vikingă, câte 12 sau 15 în mormintele princiare, ne obligă la concluzia creșterii lor, căci nu puteau fi aduși în număr atât de mare, de vreme ce își puteau permite sacrificarea lor la o vîrstă tină, 3-5 ani cifră sacră (vezi Müller-Wille).

Alături de creșterea vitelor numărul mare de obiecte de factură autohtonă, ce existau în inventarele celor decedați, ne duc cu gîndul la volumul de muncă depus în ateliere sau șantiere pentru producerea unor bunuri ce ieșeau din circuitul obișnuit, pentru a fi încredințate pămîntului (de pildă corăbiile de tip Karw). Erau, deci, brațe de muncă destule în patrie, cu toate depalșările făcute.

Creșterea populației în nord este atestată și de unele schimbări ce se remarcă pe plan spiritual. Mai întii, ceea ce surprinde sînt modificările produse în ritualul de înmormintare la o populație ce-și păstrează încă vechile credințe. Este vorba de înhumarea în coseiug necunoscută în Țările Scandinave în perioada previkingă — Vendel — cînd se foloseau ca merele mortuare ca practică generală. Obiceiul este creștin, venit de pe continent. Întrebarea se pune : de ce a fost preluat de o populație păgînă cînd știut este că în domeniul practicilor de înmormintare oamenii s-au dovedit dintotdeauna mai conservatori ? Ca și în cazul cimitirelor de tip Reihengraber schimbarea poate fi pusă pe seama creșterii populației, și implicit a mortalității, ceea ce obliga ca pe un spațiu relativ mic să aibă loc cît mai multe morminte. Și nu întimplător, credem, din secolul IX se introduc și în nord cimitirele Reihengraber. Pe de altă parte, influența continentală lăsînd loc unor interpenetrări pe plan spiritual poate fi pusă și pe seama unor schimburi culturale, cu atât mai mult cu cît coșciugele țîn de tehnica continentală, (cuie) și se evită incineratul. Opinia arheologului Weideman este că în afara migrației popoarelor, și independent de ea, s-a produs o mișcare culturală în secolele VII-IX, fapt ce face ca practica de înmormintare din nord să pătrundă în sud și invers. Dar și acest contact adăugam noi presupune nu întilniri sporadice ci permanente și de proporții ceea ce nu se putea face decît în condițiile unei evoluții sociale dar și demografice. Un număr mare de indivizi trebuiau să se depalseze periodic fără să afecteze bunul mers al treburilor din colectivitate. Așa probabil au circulat și legendele. Cele de pe continent le găsim redade pe pietrele funerare vikinge, cele vikinge în Britania. Cui, decît acestor pribegi, nu odată morți departe de țara lor, li se închină mormintele triumphiulare cu funcție de cenotaf ? Numai la Birka sînt 70. În număr apreciabil se întilnesc la Liusdal, Skeptunna, Mellösa, Närke. Prinsă în www.dacoromanica.ro dezvoltare sudul prin Medi-

terană, nordul prin Baltică—Europa nu a avut decât de câștigat. Secolul X a însemnat o creștere a populației nu numai în nord ci pe tot continentul. Factori economici și politici au contribuit, în egală măsură la ea, astfel încît, în decurs numai de un secol, cifra aproape s-a dublat, de la 22,6 milioane locuitori, la 42 milioane locuitori ⁴⁸.

Din cele prezentate pînă acum, rezultă că dacă pentru evul mediu timpuriu o cercetare demografică nu ne permite să stabilim o curbă exactă, statistici privind creșterea și descreșterea numerică a populației pe zone și așezări, în schimb, ne îngăduie să facem unele considerații generale care conduc spre modificarea unor teze privind gradul de dezvoltare al unei societăți în evul mediu timpuriu, caracterul economiei naturale, tehnica, ce putea să însemne un oraș și, în ultimă instanță, aportul maselor în istorie. Văzută dintr-o altă perspectivă epoca nu ne mai apare exclusiv singeroasă, ci ca o vreme în care un nou orizont de civilizație se figurează. O epocă în care se fac acumulări, între formele sociale economice ale evului mediu timpuriu și cele ale evului mediu dezvoltat fiind o continuitate, nu un zid despărțitor.

NOTE

¹ Jacques le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, București, 1970, p. 83, H. Focillon, *Anul o mie*, București, 1971, p. 16.

² Text în P. Courcelle, *Histoire littéraire des grands invasions germaniques*, Paris, 1948, p. 74.

³ Text în J. Palanque..., *Le Christianisme et la fin du monde antique*, Lyon, 1943, p. 186—187.

⁴ Text în E. Salin, *La civilisation mérovingienne. D'après les textes, les sépulture et le laboratoire*, vol. I, Paris 1950, p. 226.

⁵ Text în E. Oxenstierna, *Les Vikings*, Paris, 1962, p. 7

⁶ *Ibidem*.

⁷ M. Bloch, *La société féodale, la formation des liens de dépendance*, Paris, 1939, p. 34.

⁸ E. Oxenstierna, *op. cit.*, p. 9.

⁹ W. Holmquist, *Swedish Vikings on Helgöland and Birka*, Stockholm, 1979, p. 52.

¹⁰ Blois (384), Dijon, Liège, tirgul St. Denis, Oxford, (sec. VI) St. Quentin, Mainz, Köln (refăcute în sec. VII). Yorkul în *Viața Sfintului Oswald*, este descris în jurul anului 1000 ca avînd o populație numeroasă atîngînd cifra incredibilă de 30 000 locuitori.

¹¹ J. Elulle, *Histoire des institutions de l'époque franque à la révolution*, Paris, 1967, p.30.

¹² *Ibidem*.

¹³ J. C. Russel, *Late Ancient Medieval Population*, Philadelphia, 1958, p. 27.

¹⁴ A. S. Gräslund, *Birka IV; The Burialcustoms*, Uppsala, 1980, p. 44, c. 2.

¹⁵ *Ibidem*, p. 44 c. 1.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Jacques le Goff, *op. cit.*, p. 83.

¹⁸ Eginhard, *Vita Caroli Magni Imperatoris*, Paris, p. 63.

¹⁹ E. Oxenstierna, *op. cit.*, p. 63.

²⁰ P. Riché, *Education et culture dans l'Occident barbare*, Paris, 1962, p. 502—503.

²¹ J. C. Russel, *op. cit.*; vezi și J. le Goff, *op. cit.*, p. 331.

²² E. Hering, *Die deutsche Hanse*, p. 6, Vezi și Fl. Căzan, *Activitatea comercială în Baltică, Hansa germană și importanța ei*, „Studii și articole de istorie” XLI—XLII, p. 51—53.

²³ H. Arbman, *The Vikings*, London, 1965, p. 181 și urm.

²⁴ Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpăna de milenii*, București, 1983, p. 27.

²⁵ H. T. Buckle, *Civilisation in England*, London, p. 38.

²⁶ W. Holmquist, *op. cit.*, p. 31.

²⁷ *Ibidem*, p. 31—32.

²⁸ *Ibidem*, p. 15—18.

²⁹ *Ibidem*, p. 54.

³⁰ C. Belcin, A. Alexandrescu, *Vikingii*, București, 1973, p. 29.

³¹ Gwyn Jones, *A history of Vikings*, Oxford. 1968, p. 157 și urm.

³² F. Durand, *Les Vikings*, București, 1970, p. 100.

³³ G. Jones, *op. cit.*, p. 150.

³⁴ *Ibidem*, p. 83.

³⁵ P. Paulsen, *Der Stand der Forschung über die Kultur der Wikingerzeit*, Bericht über die Tätigkeit der Romanisch — Germanischen Kommission von 1 April 1932 bis 31 März, 1933, Frankfurt/Main, 1933, p. 202, vezi și W. Holmquist, *op. cit.*, p. 7.

³⁶ F. Durand, *op. cit.*, p. 14.

³⁷ *Quellen des 9 und 11 Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und Reiches*, Berlin, 1961, p. 58—60. p. 474.

³⁸ A. S. Gräslund, *op. cit.*, p. 82 c 1.

³⁹ *Ibidem*, p. 82 c 2.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 82 C 1.

⁴¹ P. Paulsen, *op. cit.*, p. 208.

* Continuatorul orașului Sigtuna este Stockholm (1260).

⁴² F. Durand, *op. cit.*, p. 59.

⁴³ *Saga despre Njal*, București, 1963, prefața p. VIII, vezi și Jan de Vries, „Latomus” (1960) nr. 45 p. 90 și urm.

⁴⁴ F. Durand, *op. cit.*, p. 29 și urm.

⁴⁵ F. Engels *Anti-Dühring*, București, 1966, p. 178—180.

⁴⁶ H. Arhman, *op. cit.*, p. 29 și urm.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 27.

CROISSANCES DU TAUX DE LA POPULATION PENDANT LA PÉRIODE PRÉNORMANDE ET NORMANDE ATTESTÉS PAR L'ACTIVITÉ ÉCONOMIQUE DES CENTRES URBAINS DU NORD DE L'EUROPE

Résumé

La période comprise entre les Ve et Xe siècles en Europe occidentale, lorsque l'on enregistre des déplacements de populations et on jette les bases des institutions de l'Europe médiévale a été et continue d'être considérée à travers le prisme du regrès économique, de la décadence totale des villes, du dépeuplement de celles-ci ainsi que des régions environnantes. Les sources dépeignent ce tableau et l'historien a été maintes fois tenté de leur faire foi, en omettant le degré de partialité de l'information.

La présente étude se propose, à part la comparaison naturelle des sources, la corroboration des faits et résultats des fouilles archéologiques, ces dernières surtout offrant des données particulièrement importantes en ce qui concerne le peuplement d'un habitat.

Sans nier les destructions inhérentes de biens et vies humaines par suite des nombreuses guerres de la période des migrations, les perturbations d'ordre social et démographique dûes au courant monastique, on estime que la vie économique a poursuivi son cours ininterrompu, même si traversée de crises, marquant des progrès d'ordre technique aussi dans la véhiculation de biens et que la courbe démographique a été ascendante.

La preuve de l'ouverture de la IIe grande artère commerciale — la mer Baltique — au cours des VIe — VIIe siècles est constituée par l'activité de la ville de Helgö qui a entraîné dans les échanges commerciaux, attestés du point de vue archéologique, des centres comme Dankirke, Ribe, Lejrë, Suttan-Hoo, Oxford, la région frise avec Durstade, Gotland, Fin-

lande. La région baltique a constitué un réservoir humain inépuisable surtout après le VIIIe siècle pendant la période normande, lorsque le commerce acquiert une grande ampleur dans la zone. C'est la période où l'on voit apparaître des centres tels Birka, Helsingstedt, Hedeby Kaupang, Hedemark, Vikulmark, Tunsberg, Hambourg, Soest, Kolberg, Wolin, Menzlin, Ralswick.

Les découvertes archéologiques de Birka, l'accroissement du nombre des fortifications en Scandinavie, le maintien des structures de clan, le changement du rituel funéraire attestent un surpeuplement de la zone du nord d'où est partie une colonisation aux IXe — Xe siècles tant en Europe qu'en Groenlande. Au long de cette période, la région scandinave demeurait tant aussi peuplée, marquant des accumulations d'ordre social, économique et politique qui déterminera la constitution des Etats.

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

O SINTEZĂ FUNDAMENTALĂ A VECHII CIVILIZAȚII GRECEȘTI

Cartea lui François Chamoux *, despre care am privilegiul să scriu acum, este una din acele opere realizate cu prețul unei munci dăruite timp de decenii. Despre o astfel de carte nu poți vorbi decât cu sfîcuiune — fie că îți exprimi entuziasmul în fața textului inspirat, dar precis, respectul în fața autorului care își afirmă nu o dată explicit grija pentru rigoarea științifică a informației, fie că te simți obligat să formulezi unele nedumeriri sau cutezi să dai glas unui dezacord.

Autorul consideră necesar să sublinieze caracterul temerar al elaborării sintezei privind un mileniu și jumătate de istorie greacă: „Neindoielnic (...) amploarea studiului uimește pe profan” și „poate pe drept cuvînt să-l faci să dea înapoi chiar pe elenistul de profesie, conștient de precaritatea științei lui...” (p. 12). Rezerva savantului, justificată doar de extrema exigență pe care munca onestă și fără preget o imprimă omului de știință, ne face să ne întrebăm, îndepărtîndu-ne de aforismul lui Heraclit: înțelepciunea poate ea fi desprinsă de mulțimea cunoștințelor?

François Chamoux respinge ca ridicolă pretenția (dar cine ar fi cutezat-o?!) de a oferi cititorului suma informațiilor privitoare la Grecia antică „dobîndite prin munca eleniștilor, arheologilor, filologilor și istoricilor”. El își propune și reușește în chip magistral — să ne înfățișeze, „sub o formă accesibilă și antrenantă un fel de meditație asupra principalelor aspecte ale elenismului arhaic și clasic”, urmărind să ne sădească „încrederea în vigoarea și perenitatea unei civilizații” (p. 13) căreia îi datorăm atât de mult.

Cartea este scrisă sistematic și inspirat totodată, de parcă un poet îndrăgostit de genul poporului grec ar fi condus pana cercetătorului îngreunată de povara informației. Savanții englezi Michaël Ventris și John Chadwick ajung în 1953 la concluzia că tăblițele de argilă purtătoare ale unei scrieri necunoscute, scoase la lumină de-a lungul unei jumătăți de secol la Cnosos în Creta, la Pylos în Mesenia și, în sfîrșit, la Micene, cuprînd însemnări făcute în limba greacă. Descoperirea, cu adevărat epocală, împinge istoria elenismului cu cel puțin șase sute de ani înapoi. Textele descifrate — în număr de citeva mii, dar extrem de sumare — au fost cuprinse de cercetători, datorită unor caracteristici anume, sub denumirea de linear B.

Fr. Chamoux schițează, atît cît îi permit informațiile sigure cît și genul lucrării la care s-a angajat, cadrele Greciei miceniene, evocă aspecte ale organizării sociale, credințele, originalitatea creației artistice — în operele monumentale (palate, morminte), ca și în ceramică, în sculptură și pictură. Originalitate cu atît mai prețioasă cu cît ea mărturisea contactul nemijlocit cu civilizații mai vechi, înflorite în Creta, Asia Mică, Egipt. Aflăm astfel că arhitecții micenieni au ridicat fortărețe și palate din blocuri gigantice de piatră, care păstrează pînă astăzi vestigiile atestînd o anume simetrie necunoscută în patria lui Minos; după cum necunoscută acolo este și sala cea mare, *mégaron*, în jurul căreia gravitează numeroase încăperi, constituind toate locuința regală. La palatul din Tirint apare pentru prima dată acea intrare monumentală destinată să înfrunte mileniile, *propyleele*. Decorația rafinată a palatelor, cu dale de ghips și fresce; ornarea, uneori stingace a vaselor — dar vîdînd „un admirabil simț al eleganței și ritmului” — toate acestea ne ajută „să pătrundem direct în universul istoriei, ca celebrul vas al războinicilor de la Micene, sau al legendei, precum craterul de la Enkomi, în Cipru” (pp. 32—33).

Decăderea societății miceniene, considerată multă vreme drept o urmare nemijlocită a invaziei doriene, pare să fi survenit treptat în cadrul unui proces premergător coborîrii din nordul peninsulei a acelei seminții „rătăcitoare prin multe locuri” — cum îi numește Herodot pe dorienei¹. Amintita decădere nu poate fi străină de migrațiile foarte complexe ale *popoarelor mării*, care au zdruncinat în decursul sec. XIII—XII întregul bazinul oriental al Mediteranei. Din acele vremi îndepărtate datează apariția fierului în Elada și ritul funerar al incinerării care a înlocuit treptat inhumarea, pînă și în Attica — unde dorieneii n-au pătruns niciodată. „Sintem așadar siliți — scrie Fr. Chamoux — să diminuăm importanța venirii dorienilor drept cauză a unui fenomen ce a început a se manifesta înaintea ei” (p. 37). Lucrurile sînt însă mult mai complicate — ne-am permite să adăugăm — din moment ce, după cum afirmă Pierre Vidal-Naquet, urmîndu-l pe John Chadwick („*Dorians*”), „prezența dialectului dorian în tabletele miceniene pare dovedită”².

Oricum, în „secolele întunecate” ale declinului civilizației ridicate în jurul palatelor ciclopice (cca. 1200—900), mari mișcări de populații elenice transformă Marea Egee într-un lac grecesc. În căutarea unor zone

urmă două seminții, după ce se înstăpîniseră asupra Eladei continentale, la capătul unui proces extrem de complex — ocupă „franța” vestică a Anatolici începînd din dreptul insulei Lesbos, Cieladele, marile insule din vecinătatea continentului, extinzîndu-și apoi dominația pînă în Rodos și Creta. În secolul IX „grosul acestor migrații a luat sfîrșit” (p. 40). Zonele ocupate de cele trei populații — asupra delimitărilor nu este locul să ne oprim acum — se disting net prin dialect, printr-un anume specific cultural, dar se apropie pînă la identificare în fața pericolului comun venit din afară, deși luptele între comunitățile grecești, de la hărțuicli pînă la războiul fără cruțare, nu vor înceta nicicînd. Pe acest teren mișcător va înflori totuși, în decursul secolilor, civilizației greacă.

Pentru perioada amintitelor migrații nici o dată istorică certă nu-l poate ajuta pe cercetător. Numinai arheologia oferă puncte de reper în conturarea unei cronologii relative. Construcții mai mari, case, întărituri, nu s-au putut păstra. Documentele cruțate de urgia vremurilor au fost doar stelele mortuare și vasele aflate pe teritoriul măruntelor așezări umane sau ceramica păstrată ca ofrande în morminte; mai bine au rezistat însă frînturile de vase. Ceea ce smulge autorului cutremurătoarea sentință: „ciobul singur e nemuritor”.

Datorită decorului folosit, vasele care au putut fi datate ca aparținînd secolilor IX—VIII au fost studiate în literatura de specialitate sub denumirea de *ceramică geometrică*. Menționatele vase fiind principalul martor privitor la civilizația materială a timpului, denumirea a fost extinsă apoi asupra întregii epoci, în care olari fără nume și-au immortalizat seminția prin creații originale — fruste la început, magnifice în *geometricul matur* (jumătatea sec. VIII) și în cel *tîrziu* (sfîrșitul sec. VIII) (p. 45).

Fr. Chamoux consideră că epoca lui Homer aparține civilizației geometrice, deși opera marelui ionian³ transmite în mare măsură tradiția miceniană. Este adevărat însă că Poetul „datorcăză tot atît de mult și vrenii sale” (p. 51) pe care a cunoscut-o îndeaproape. Poemele, evocînd expediția aheană împotriva Troiei sau minunatele — uneori infricoșatele — prîpeții ale întoarcerii lui Odiseu, împărtășeau realități revoluate, fapte ale timpului sau construcții ale inchipuirii artistului. Totul era însă în așa măsură însuflețit de măiestria creatorului, înet înțîmplările și sentimentele oamenilor se impuneau ca adevăruri simple, păstrînd o veșnică tinerce (p. 51). Afinitățile dintre opera homerică — situată de majoritatea savanților în sec. VIII (p. 49)⁴ — și ceramica geometrică (autorul are în vedere, în primul rînd, splendidele amfore și cratere attice ale sec. VIII) aceste afinități deci se vădesc în „simțul compoziției” care permite „elaborarea marilor ansambluri”, în „intervenția permanentă a unei inteligențe lucide care interpretează lumea în funcție de om” (p. 51—52).

Dațul de valoare universală adus umanității de Elada epocii geometrice este fără îndoială alfabetul. Semnele fonetice preluate de la fenicienii, probabil în sec. IX, au fost acum îmbogățite — „inovație capitală” — prin „notarea vocalelor, pe care semiții nu o practicau” (p. 48—49). Privitor la introducerea notațiilor pentru vocale, Fr. Chamoux crede că un rol se poate să-l fi avut „amintirea vechiului silabar micenian, care făcea deosebire netă între silabele cu vocalism diferit” (p. 49). În pagina următoare autorul își exprimă însă îndoiala că (în furtuna „secolelor întunecate” — n.n.) silabăruil micenian ar fi rămas în uz — faptul nefiînd „cîtuși de puțin sigur”. În sprijinul acestei din urmă considerații am putea aduce relatarea lui Plutarh (din *Despre Demonul lui Socrate*, 577 e f) după care Agesilaos, regele Spartei (urcat pe tron în jurul anului 401 i.e.n.), cere ajutorul preoților egipteni pentru a descifra o tăbliță de bronz, găsită într-un străvechi mormint grec și purtînd semnele unei scrieri din cale afară de ciudate⁵.

Pentru studierea sec. VIII—VI, între care poate fi situată perioada arhaică, cercetătorul dispune de o serie de documente de arhivă — liste de nume aparținînd unor magistrați, liste de învingători la Jocuri, mențiuni cu privire la consultarea oracolelor, texte de legi, decrete și tratate. Totuși, fenomenul istoric nu poate fi decît rareori conturat în detaliu (p. 54), nu doar pentru că aspectele complexe ale problemelor locale „descurajează analiza” (p. 55), ci și pentru că faptele oamenilor apar, mai ales în zorii vremurilor arhaice, contopite cu elemente legendare (p. 54). Deși, urmîndu-l pe M. Grant, putem spune că — pentru vechime — într-un anume sens, legenda „este mai adevărată decît istoria”⁶; în aceeași direcție se îndreaptă și meditația lui M. I. Finley cînd formulează: „Mult timp înainte ca cineva să fi visat la istorie, mitul dădea un răspuns asupra trecutului”⁷.

Lunea aspră evocată de Hesiod aruncă o lumină asupra societății sec. VIII, dar Fr. Chamoux socotește mărturia poetului boctian valabilă doar pentru o singură regiune și pentru o perioadă restrînsă (p. 55). Cîteva puncte timide de orientare pentru un început de istoriografie oferă, printre altele, poemul lui Eumelos (sfîrșitul sec. VIII) privitor la Corint, *Intemeierea Colofonului*, poem epic „cu preocupări de ordin istoric” datorat lui Xenofan (sec. VI), sau istorisirile poetului Panyasis (începutul sec. V) asupra întemeierii, în timpuri străvechi, a primelor cetăți din Ionia (pp. 337—338). Abia *Genealogiile* și *Periegeza* lui Hecateu (sec. VI), de care Herodot s-a folosit din plin (p. 338), importanta operă o acestuia din urmă, ca și a celuiial mare istoric al veacului V, Tucidide, coroborate cu rezultatele dobîndite de arheologie, îndreptătesc pe cercetător să scrie — doar în linii mari — o istorie a secolelor arhaice.

O dată cu sedentarizarea populațiilor elene — autorul nu ne-o spune, dar faptul trebuie menționat, credem — o dată cu ostioarea învaziilor și instalarea unei stabilități relative în zonele ferite de invazie, rolul conducătorului unic, regele, prezența imperios necesară pe cimpul de bătălie, acest rol deci, decade. În măruntele comunități umane pe care natura și istoria acelor vremuri le îngăduie pe pământul Eladei, magistratura regală continuă să existe, pierzându-și însă importante prerogative de odinioară și păstrând doar o funcție de ordin religios (p. 56). Stăpână asupra pământurilor proaspăt cucerite sau apărute de invazie, aristocrația gentilică ține acum singură în mâinile ei friele puterii. Dar puținătatea solurilor prielnice agriculturii (doar 18 % din teritoriu — p. 18) face ca, drept urmare a sporului demografic natural și în cadrul regimului succesoral existent acum — instituit și el ca urmare a sedentarizării, n.n. — o bună parte a populației să sărăcească. Proprietatea funciară devine tot mai mult apasul celor puțini (p. 56). Dat fiind lacunele de informație de care istoricul se lovește la tot pasul, Fr. Chamoux emite foarte rar — și pe bună dreptate! — considerații generalizatoare. Generalizarea poate fi uneori un reflex ideologic, mai curând decît o judecată istorică. De aceea, respectăm întru totul avertismentul formulat de autor în încheierea lucrării: „Să ne ferim a proiecta în trecutul îndepărtat prejudecățile și himerele noastre!” (p. 368). Uneori însă, tocmai respectînd informațiile de care dispunem, anumite sistematizări devin nu numai posibile, dar și necesare, întrucît faptele oamenilor, oricît de disparate, se ordonează oricum pe anumite făgașe la care le obligă devenirea istorică. Sintem de aceea îndreptății, credem, să amintim aici că acea criză fundamentală, pricinuită de „lipsa de pămînturi” care se deschide în Elada din zorii perioadei arhaice și care va marca timp de secole întreaga ei istorie, se manifestă diferit și dă naștere la urmări diferite și ele — după zonă și moment istoric. Cu toate acestea, se pot distinge două direcții net deosebite ale acestor urmări: în zonele în care a avut loc ocupația doriană, populația cucerită a intrat, sub un statut sau altul, sub ascultarea noilor veniți. Cei subjugăți, de același neam cu cuceritorii, dar așezați înainte vreme pe aceste meleaguri, ori aparținînd unor vechi populații mediteraneene, vor deveni în cursul timpului — la capătul unor mișcări sociale de mici proporții, unor răscoale sau al unor adevărate războaie — hiloții spartanilor, penesții tesalicienilor sau cleroții doricilor pătrunși în Creta. Toate aceste populații subjugate vor continua să fie considerate „popor al țării”⁸ — ele neputînd fi, după unele mărturii⁹, nici alungate, nici reduse la sclavie, dar fiind obligate să lucreze pămîntul în beneficiul purtătorilor de lance. În zonele ferite de invazia doriană, criza socială, datorată în primul rînd lipsei de pămînt, va cunoaște cu totul alte urmări: loturile fărîmițate din generație în generație, ca urmare a moștenirilor, nu vor mai putea asigura nici hrana mizeră a unei familii modeste. În condițiile date, jocul datoriiilor și al sclaviei pentru datorii (p. 56) va arunca o pată neagră asupra istoriei acestor regiuni; exemplul Atticii presoloniene constituie o dovadă cutremurătoare.

Unul dintre fenomenele esențiale ale perioadei arhaice afirmat pe tot cuprinsul Eladei este apariția și dezvoltarea cetății (*polis*), „creație originală și trainică a poporului grec”, care „a dominat întreaga lui istorie și gândire” (p. 276). Cetatea este în același timp o creație a naturii¹⁰ și a istoriei, din ambele direcții oamenii fiind obligați și indemnțați să se adune în colectivități bine încheiate spre a putea supraviețui. Spre în afară, legea cetății „este independența absolută” (p. 144); în interior, criza socială pricinuită de „lipsa de pămînturi” (semnificativ, în grecește *stenohoria*, figurativ, se poate traduce prin *spaimă, deznădejde*), această criză deci va fi agravată prin rivalități între familiile avute, prin modificări în sistemul de apărare al cetății — impuse de hărțuicli și lupte purtate fără istov — modificări care vor aduce, în decursul vremii, noi forțe sociale — din rîndurile populației mai puțin avute — pe prima scenă politică a cetății (p. 73).

Viața în *polis* va cunoaște în timp atîtea schimbări, încît Aristotel o va putea asemui, după secole de istorie politică, cu drumul izvoarelor și al fluviilor — care reinnoindu-și neîncetat apele își păstrează în esență entitatea¹¹. Hotărîrile numitei *polis*, ale patriei, trebuie urmate cu sfințenie — alit în viața de fiecare zi, în practicile religioase, ca si pe cimpul de luptă¹², căci „în ochii grecului totul există prin prisma cetății” (p. 348). De aceea, cînd „lipsa de pămînturi” devine tot mai apăsătoare, la hotărîrea cetății, grupe mai mari sau mai puțin numeroase de cetățeni își părăsesc căminul plecînd în necunoscut, în căutarea altor meleaguri care să poată hrăni un surplus de populație sufocat de cadrele strîmte ale patriei name. Este vorba de *marea colonizare*, acțiune pornită în primele decenii ale sec. VIII, care va duce la stăvilirea parțială a crizei ce frămînta *Elada*. Timp de trei secole, împins de nevoie, dar fiind nu mai puțin un purtător al hărniciei, perseverenței și al geniului civilizator, poporul grec a întemeiat pe țărmurile Mediteranei și ale Mării Negre zeci de colonii — dintre care unele au devenit cetăți înfloritoare, altele au rămas așezări mărunte, dar importante prin comerț, și prin schimbul de valori spirituale pe care îl mijlocuau.

„Nu putem înțelege istoria grecilor” — ne avertizează Fr. Chamoux — fără a ține seama de particularismul exagerbat, „de fărîmițarea politică extremă” (pp. 71—72) la care a fost condamnată Elada acelor secole. Cu toate acestea însă, conștiința unității grecești întemeiată pe originea etnică comună, păstrată prin tradiție în amintirea unui șir de generații, unitatea de limbă, de religie, de structură socială, de obiceiuri și de etică, nu s-a lăsat netăgăduit. În fața tavalugur-

lui persan, chiar dacă au existat unele fisuri, se poate spune că întreaga grexitate a făcut zid în apărarea libertății. Ideea de libertate era desigur concepută diferit în Sparta, silită de împrejurări istorice concrete să devină un stat prin excelență războinic, de felul în care era înțeleasă libertatea în cadrul tinerei democrații ateniene, de pildă — născută după profunde transformări sociale asupra cărora nu este locul să stăruim aici. Important este că istoria a păstrat atât amintirea eroilor îngropați în tumulul comun „care domină încă și astăzi, din mijlocul măslinilor, cîmpia litorală de la Maraton” (p. 95), ca și a acelor căzuți pînă la unul la Termopile, nemuriți de versul lui Simonide, săpat pe mormîntul — și acesta — comun : „Trecătorule, du-te și spune Spartei că am murit aici, supunîndu-ne legilor ei” (p. 100)¹³. „Era vorba nu numai de viața și independența unui popor — scrie Fr. Chamoux —, ci de viitorul unei civilizații”, căci în imperiul ahenenid trăiau „nu cetățeni, ci supuși, gloată fără nume, în care individul se sufocă. Acesta era destinul” pe care eroii Eladei au refuzat să-l accepte (p. 97).

După parcurgerea unor pagini de o atare frumusețe îți vine greu să formulezi rezervele pe care altele ți le ridică. Și totuși. Autorul se referă succint, în repetate rînduri, la democrația atenană subliniîndu-i măreția, dar și neajunsurile, limitele ei — inerente în epocă, ne permitem să adăugăm. Afîăm de asemenea că regimurile care se revendicau de la popor erau adesea alungate de la putere, locul lor luîndu-l protagoniștii ai aristocrației — moderați ori extremiști — sau tirani, unii luminați, care aduceau „avantaje considerabile” poporului (pp. 77—78), alții de-a dreptul sclerați. Dar, întorcîndu-ne la democrația atenană, Fr. Chamoux, repetăm, îi subliniază clar limitele. Ni se arată că împotriva „celor ce s-ar putea crede, în practică, o cetate « democratică », precum era Atena, n-avea mai multă considerație pentru munca manuală decît cele aristocrate” (p. 288). În cazul procedurii de ostracizare, „6000 de voturi trebuiau exprimate (...) (dintr-un total aproximativ de 40 000 de mii de cetățeni). De obicei însă, asistența era mult mai puțin numeroasă” (p. 306). Iar „conducerea statului era lăsată, citim mai departe, în seama unei minorități de trîndavi din cetate, cetățenii nefiînd atrași nici de grija binelui public, nici de prestigiul unui orator, nici de ispita unei indemnizații. Respectiva minoritate însă, „oricît de puțin reprezentativă era, nu se vădea mai puțin mîndră de prerogativele pe care constituția democratică le acorda poporului”. A fost altfel în secolul lui Pericle, dar ... acesta — se știe — n-a durat decît treizeci de ani! Sentimentul general al democrațiilor se exprima cel mai bine în adunare „prin strigătele mulțimii” (p. 307); interpretarea „intensității” strigătelor însă nu oferea, este limpede, nici un criteriu obiectiv de judecată. Și Atena a plătit scump „sistemul” în cazul tragediei de la Arginuse, pe care autorul o evocă. De aceea, credem, textul trebuia să fie mai nuanțat atunci cînd se apreciază : „Rolul tribunalelor democratice nu era mai puțin însemnat decît al adunării : stăpîn al votului său în tribunal, poporul era prin însuși acest fapt stăpînul întregii vicți politice din cetate”. Iar autoritatea lui Aristotel (*Constituția Ateniensilor*, IX, 1) nu trebuie invocată în sprijinul celor de mai sus, pentru că în *Politica* (VI, III, 2), luînd în considerare și alte forme de conducere a treburilor cetății, stagiritul ne spune textual : „În sfîrșit, democrația este cea mai tolerabilă dintre toate aceste guvernări degenerate”; și aceasta cu atât mai mult cu cît, fiînd seama de slaba reprezentare a cetățenilor în adunare, ca și de repetata manipulare a voturilor, însuși Fr. Chamoux afirmă puțin mai înainte : „Din cele de mai sus se vede o dată mai mult că « democrația » antică este o ficțiune” (p. 306). În cuprinsul cărții, Fr. Chamoux revine în repetate rînduri asupra aserțiunii „războiul, mamă a tuturor lucrurilor” — atribuită lui Heraclit. Iar la p. 143, filosoful din *Efes* este citat explicit : „Polemos (...) a zămislit lumea, Polemos domnește asupra ei”. Este adevărat că Heraclit a fost supranumit „obscurul”, considerîndu-se că „el însuși, prin spusele sale, nu a vrut să fie înțeles”¹⁴. Ne permitem să cităm însă *Fragmentul* 80 (Origines, *Contra Celsum* VI, 42) care ni se pare și clar și neîngăduind, grava sentință privitoare la destinul care ar lega într-un singur tot Lumea și Războiul. Căci iată ce citim în pasajul indicat : „Trebuie să se știe că războiul este comun (adică universal, ne lămurește la nota 61 ediția consultată¹⁵), că dreptatea este luptă și că toate se nasc din luptă și necesitate”. Pe de altă parte, amintind de conflictele de natură economică, pe care le consideră pricină a nenumărate războaie între cetățile grecești, Fr. Chamoux ține să sublinieze : „Rivalitățile economice nu constituie însă esențialul. Dacă grecii au consacrat războiului alita timp și eforturi aceasta se datorește în primul rînd unor motive psihologice care țin de concepția greacă despre cetate” (p. 144). Concepția greacă despre cetate a avut desigur o importanță covârșitoare în istoria Eladei, dar nu se poate trece cu vederea că însăși apariția cetății a fost, în împrejurările date, condiția de supraviețuire a comunităților grecești. Iar Platon, care cunoștea îndeaproape situația, nu ezită să formuleze : „căci toate războaiele se produc din pricina stăpînirii asupra bogățiilor” (Phédon, 66 c).

Sinceritatea credinței la greci nu trebuie pusă în nici un fel la îndoială — este de părere Fr. Chamoux —, chiar dacă grecii obișnuiau să-i aducă pe zei pe scenă (p. 226), dojenîndu-i pentru slăbiciunile omenești pe care li le atribuiau. Autorul socotește că „religia este elementul psihologic esențial care asigură coeziunea grupurilor și dăinuirea lor” (p. 195). Credința în Elada prezintă caracteristici cu totul deosebite. „Acest popor profund religios este în același timp — una n-o exclude pe cealaltă — și cel mai înalt mod de rațio-

nalismul logic" (p. 196) și nu-i este deloc străin raționalismul practic (p. 198); de aceea, societatea greacă n-a cunoscut niciodată o separație riguroasă între civil și sacru (p. 216). Nemuritorii trebuiau îmblinziți prin jertfele aduse, dar carnea animalelor sacrificate constituia un important mijloc de subzistență (vitele ereșteau greu pe pășunile sărace ale Greciei, iar ospățul sacru era gratuit (p. 218). Oracolele erau consultate în toate situațiile când hotărâri importante trebuiau luate pentru soarta unei comunități sau chiar numai a unor indivizi. Se știe însă, de pildă, că majoritatea oracolelor defelice care au ajuns pînă la noi se prezintă în formă de versuri; de aceea, „trebuie să admitem — scrie Fr. Chamoux — că vaticinațiile Pitiei erau supuse unei elaborări ulterioare, înainte de a fi remise celor interesați" (pp. 255—256). Despărțirea aici între politic și religie este greu de făcut. Uneori, sfaturile oracolului nu erau tocmai luate în seamă, interpretarea și reinterpretarea lor făcîndu-se în spiritul intereselor majore ale cetății. Este tocmai cazul pregătirii luptelor de la Salamina (vezi Hdt. VIII, 140—144). Așa se face că acest popor, „deosebit de dotat pentru abstractizare" (p. 266) avertiza totuși, prin glasul lui Pindar: „nu năzui, suflet al meu, către nemurire, ci istovește cimpul posibilului!" (p. 262), iar pe intrarea templului din Tasos a înscris maxime ce ar fi trebuit să-l însoțească zi de zi pe omul de rînd: „Cunoaște-te pe tine însuși", glăsuia una din ele, „Nu întrece măsura", spunea cealaltă (p. 254). În pofida religiozității lor, grecii încau la mare preț pe filosofii care li învățau să cunoască îndoiala (pp. 342—343) și tot ei au formulat supremă cinstire pentru făptura omenească prin ideea lui Protagora, după care omul este „măsura tuturor lucrurilor" (vol. II, p. 108).

Exprimîndu-ne grațitudinea pentru autorul care ne-a prilejuit o reîntîlnire plină de interes cu pasionantul univers grec, nu putem omite să adresăm un gînd de recunoștință profesorului Mihai Gramatopol pentru minunata tîlmăcire în limba română, pe care ne-a dăruit-o.

Cecilia Ioniță

NOTE

* *Civilizația greacă*, Edit. Meridiane, București, 1985, vol. I—II, 376+181 p.

¹ Herodot, *Istoriei în două volume* (Studiu introductiv de Adalina Piatkowski, traducere, notițe istorice și note: Adalina Piatkowski, cărțile I, III, VII, VIII; Felicia Văniș-Ștef, cărțile II; IV, V, VI și IX, Edit. științifică, București, 1961—1964), I 56.

² P. Vidal-Naquet, *Vînătorul negru*, traducere în românește de Zoe Petre, Edit. Eminescu, București, 1985, p. 286, nota 40.

³ Realitățile descrise de Homer sînt în primul rînd ioniene, citim la Platon (*Legile*, III, 680 e, în *Œuvres complètes*, I—II, trad. nouă și note de Léon Robin, Edit. Gallimard 1970).

⁴ După M. I. Finley, *Iliada* ar fi fost compusă în cea de-a doua jumătate a sec. VIII, iar *Odissea* — în cuprinsul sec. VII (vezi *Lumea lui Odiseu*, București 1968, Edit. științifică, traducere de Liliana și D. M. Pippidi, pp. 49 și 52); idem, *Early Greece. The Bronze and Achaic Ages*, Chatto and Windus, Londra 1970, p. 82.

⁵ John Chadwick, *Le déchiffrement du linéaire B. Aux origines de la langue grecque*, Edit. Gallimard, Paris 1972 (ediția originală 1958).

⁶ Vezi J. P. Vernant, *Mythe et société en Grèce ancienne*, François Maspéro, Paris, 1974, p. 49.

⁷ M. I. Finley, *The Use and Abuse of History*, The Viking Press, New York, 1975, p. 13.

⁸ Vezi Detlef Lotze, *Μεταξύ ἐλευθέρων και δοῦλων, Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Akademie Verlag, Berlin, 1959, p. 77.

⁹ Vezi D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, Edit. științifică, București, 1967, p. 134.

¹⁰ Aristotel, *Politica*, Edit. Laboulaye, Paris, I, 1, 8.

¹¹ *Idem*, III, I, 13.

¹² Platon, *Criton*, 51, b.

¹³ Vezi Herodot, VII, 228.

¹⁴ Filosofia greacă pînă la Platon, *Studiu introductiv* de Ion Banu; vezi, vol. I, *Partea a doua; Texte despre concepția lui Heraclit...*, Cicero, *De natura deorum* III, 14, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1979, p. 338.

¹⁵ *Idem*, p. 361.

SIMPOZIONUL ȘTIINȚIFIC „2500 DE ANI DE LA PRIMA
ATESTARE DOCUMENTARĂ A GETO-DACILOR”

În ziua de 4 decembrie 1986 a avut loc în Amfiteatrul „Nicolae Iorga” al Facultății de istorie-filozofie sub egida Universității din București, Academiei de științe sociale și politice, Academiei de partid pentru învățămînt social-politic, a Facultății de istorie-filozofie, Institutului de Arheologie, Institutului de Tracologie, Institutului de istorie „N. Iorga”, Institutului de studii sud-est europene simpozionul științific „2500 de ani de la prima atestare documentară a geto-dacilor”. Au participat cadre didactice ale facultății de istorie-filozofie, cercetători ale celor patru institute, studenți.

Prof. univ. dr. Gheorghe I. Ioniță, decanul Facultății de istorie-filozofie, directorul Institutului de studii sud-est europene în Cuvîntul de deschidere *Lupta pentru independență, pentru pace și bună înțelegere, permanență a istoriei poporului român* a relevat că evocarea în cadrul acestei manifestări științifice a luptelor purtate de geto-daci — în urmă cu 2.500 de ani — ne oferă prilejul de a marca îndelungatele lupte pentru eliberare socială și națională ale românilor împotriva cotozirii și dominației străine, pentru libertate și neînfrîngere, poporul român reușind să-și salvgardeze instituțiile proprii, cultura și spiritualitatea. S-a subliniat că în îndelungata perioadă de încercări și lupte necurmate la care a fost supus poporul nostru s-a dezvoltat puternic conștiința originii comune a românilor precum și conștiința necesității făuririi într-un singur stat a Principatelor Române. Astfel de la statul centralizat și independent condus de Burebista la epopeea lui Mihai Viteazul unificatorul și de aici la Unirea din 1859 și apoi de la aceasta la Marea Unire din 1918 prin istoria noastră greu încercată străbate ca un fir roșu suflul revoluționar, cetezător al atîtor generații care n-au ezitat să facă cele mai mari sacrificii pentru marea neamului românesc.

Dezisele sub care românii și-au purtat prin secole luptele necurmate au fost și după făurirea P.C.R. și victoria revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și anti-imperialistă aceleași: independență, neînfrîngere, pace, bunăînțelegere între popoare, firește adăugîndu-li-se mereu noi valențe și străluciri.

În *Conceptul de libertate la geto-daci*, prof. univ. dr. docent Dumitru Berciu, director al Institutului de Tracologie s-a referit la faptul că Comitetul Politic Executiv al C.C. al P.C.R. a adoptat hotărîrea de marcarea a împlinirii a 2500 de ani de la prima atestare documentară a geto-dacilor, hotărîre ce face parte din gîndirea și concepțiile tovarășului Nicolae Ceaușescu referitor la rolul istoriei în educarea patriotică și politică a poporului nostru. Congresul al IX-lea al P.C.R. a deschis noi orizonturi, a relevat lumini noi asupra istoriei noastre naționale. 511 î.e.n. este primul moment al luptei pentru libertate. Conceptul de libertate la geto-daci e mult mai străvechi ancorat în stralul tracic. Seta de libertate e proprie geto-dacilor și ea a cuprins întreaga societate geto-dacă și continuitatea acestui ideal a constituit o permanență la geto-daci transmisă poporului român pînă astăzi. Decabal a luptat pînă la sacrificiul suprem. Vitejia și curajul lui au dăinuit peste veacuri trecînd de la urcarea sa pe tron anul acesta 1900 de ani.

Mărturiile legate de lupta pentru libertate a geto-dacilor — care a reprezentat o permanență a istoriei noastre naționale de-a lungul celor două milenii și jumătate — constituie un factor de întărire, de cimentare a unității poporului român.

Herodot despre geți este intitulată comunicarea lector. dr. Zoe Petre de la Facultatea de istorie-filozofie. Pornind de la analiza structurilor stilistice ale textului lui Herodot referitor la rezistența acestora împotriva lui Darius autoarea ajunge la câteva concluzii referitoare la funcția acestui episod în ansamblul *Istoriilor*.

În primul rînd evenimentele din anul 514 î.e.n. reprezintă în axa sintagmatică correlatul particularităților de moravuri și credințe atribuite geților în axa paradigmatică.

În al doilea rînd evenimentele în corelație cu calificările îi situează pe geți în ansamblul constituit de popoarele și cetățile care s-au opus înaintării persane, deosebindu-i de scîți între barbari și apropiindu-i de ionieni între greci.

În comunicarea *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea începuturilor istoriei și civilizației geto-dace* dr. Constantin Preda, director al Institutului de arheologie a făcut mai întîi precizarea că civilizația geto-dacilor, după cum o demonstrează noile rezultate ale cercetărilor arheologice începe să se contureze și să se afirme încă din sec. al VII î.e.n., prin aspectul cultural cunoscut sub denumirea de www.dacoromanica.ro continuarea autorul a demonstrat,

pe baza aceluiași investigații arheologice recente că în părțile de nord ale Dobrogei a existat în a doua jumătate a sec. al VI î.e.n. o formațiune politică getică de genul uniunilor de triburi, bine organizată și la fel de bine structurată politic și economic, în stare să se opună armatei lui Darius I în anul 514 î.e.n. Aceeași formațiune politică, condusă desigur de un basileu, acorda sprijin politic orașului Histria cu care se afla în strinse relații economice și culturale. După sec. al VII—VI î.e.n., cînd are loc și procesul de individualizare a geto-dacilor ca ramură de nord a marelui neam al tracilor, au loc transformări importante, atît pe plan economic, cît și pe plan politic, situație care va permite lumii geto-dacice să se impună treptat în istoria Europei de sud-est, ca unul din principalele popoare ale antichității.

Născut din fuziunea autohtonilor geto-daci cu coloniștii romani — a arătat Andrei Busuioceanu, cercetător la Institutul de istorie „N. Iorga” în comunicarea *Geto-dacii în istoriografia românească* — poporul român a păstrat în numele său amintirea Romei, iar limba sa l-a identificat întotdeauna ca aparținînd familiei popoarelor latine. Nevoia de prezență a poporului român ca fiind coborîtor dintr-o nobilă stirpe și deci înrudit cu marile popoare din comunitatea latină a prevalat în istoriografia noastră medievală, idee împinsă la exces în condițiile specifice ale luptei pentru emancipare națională a românilor transilvăneni. Pe de altă parte, a subliniat autorul, interesul pentru istoria și cultura geto-dacilor era perfect legitim și el pornea din nevoia acelei cunoașteri de sine, care să ne diferențieze de lumea popoarelor latine. Celebrul articol a lui B. P. Hașdeu — *Pieit-au dacii?* — dar mai ales *Getica* lui V. Părvan au marcat începutul unei noi faze în studiul geto-dacilor, urmată, într-o anumită perioadă de exagerarea în direcția tracomaniei (termen impus de criticul literar Șerban Cioculescu, adversar acerb al acestei anomalii culturale). Din păcate, în ambele direcții s-au comis exagerări păgubitoare, după cum a existat și încercarea tot altă de dăunătoare de a opune o componentă cealaltă.

În magistrala expunere la plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din 1—2 iunie 1982, tovarășul Nicolae Ceaușescu a relevat originea daco-romană a poporului român ca unul din aspectele fundamentale ale trecutului românesc, a cărui cunoaștere trebuie să constituie temelia întregii activități ideologice, propagandistice și educative din țara noastră.

Dr. Florin Constantiniu, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga” a relevat în comunicarea sa *Ideea de luptă pentru independență și unitate în istoria poporului român* perfectă continuitate a efortului de apărare a libertății și integrității vieții strămoșești, de la înaintașii geto-daci pînă în zilele noastre. Comunicarea a prezentat cele mai importante momente și etape ale luptei pentru independență și unitate națională, a subliniat solidaritatea forțelor social-politice ale vieții românești de fiecare dată cînd suveranitatea s-a aflat în primejdie și s-a stăruit asupra formelor specifice ale politicii de independență a României în „Epoca Nicolae Ceaușescu” care a adus țării noastre un prestigiu internațional fără precedent. Cu o claritate deosebită și cu argumente solide, cu exemplificări autentice, inedite din istoria mai veche și mai nouă a patriei, autorul a punctat momente semnificative din lupta desfășurată în ultimii douăzeci de ani pentru, independență și suveranitate națională.

În cuvîntul său referitor la *Apărarea independenței — obiectiv fundamental al activității Partidului Comunist Român*, conf. univ. dr. Ion Spălățelu, șeful catedrei „Istoria României” de la Academia de partid pentru învățămînt social-politic a arătat că Partidul Comunist Român — continuator al unor îndelungate și valoroase tradiții muncitorești, ale luptei întregului popor român — a ridicat pe o treaptă nouă concepția despre apărarea independenței țării. Profund patriotice prin natura sa revoluționară, prin idealul înfloririi multilaterale a patriei, odată cu înfăptuirea socialismului, P.C.R. mai ales după înlăturarea acelor teze greșite, dogmatice venite de la Comintern, a lansat cu toată fermitatea lozincă salvagărdării independenței și integrității teritoriale, a dezvăluit cu toată limpezimea pericolul fascist care s-a intensificat în Europa. În condiții grele ale perioadei — analizate în literatura de specialitate — partidul comunist s-a dovedit forța politică reală, capabilă să inițieze și conducă schimbarea destinului țării prin istoricul act de la 23 August 1944.

Conf. univ. Constantin Mocanu, de la Academia de partid pentru învățămînt social-politic în comunicarea sa *Reflecția tradițiilor înaintate ale poporului român în opera președintelui Republicii Socialiste România, tovarășul Nicolae Ceaușescu* relevînd personalitatea secretarului general al Partidului Comunist Român a arătat că în literatura istorică de specialitate, ca și în cea social-politică generală au fost și sînt subliniate cu deplină considerație valoarea teoretică și practică a gândirii istorice a tovarășului Nicolae Ceaușescu, contribuțiile esențiale în aprofundarea temelor fundamentale ale istoriei patriei, ale rolului ei educativ-politic. Opera secretarului general al partidului reprezintă un bogat tezaur de idei, de prețioase indicații privitoare la istoria națională, la istoria societății umane în ansamblul ei, la teoria și metodologia cercetării științelor social-politice. În comunicare s-a înfălișat pe larg că un aport de primă importanță a gândirii istorice a președintelui României este reliefaarea valorii tradițiilor înaintate ale poporului român, a trecutului lui eroic — o prețioasă moștenire pe care avem datoria de a o apăra și ridica pe o treaptă nouă, a o îmbogăți cu noi realizări materiale și culturale.

În urma argumentării principalelor aspecte concrete ale temei, comunicarea s-a încheiat prin a reliefa încă odată că, în acest context, apare și mai limpede rolul operii de excepțională valoare teoretică și metodologică a tovarășului Nicolae Ceaușescu, ale gândirii sale istorice, de militant politic eminent al lumii contemporane, contribuția sa la ridicarea și rezolvarea marilor probleme pe care le comportă știința societății omenești, a civilizației, a culturii materiale și spirituale ale poporului român.

Ion Apostol

A III-A SESIUNE A COMISIEI MIXTE ROMÂNNO-CEHOSLOVACE DE ISTORIE

În zilele de 21—24 octombrie 1986, la Bratislava, în noua clădire a Arhivelor Centrale de stat a R. S. Slovacie, a avut loc cea de-a treia sesiune a Comisiei mixte româno-cehoslovace de istorie. La lucrări a participat o delegație română condusă de prof. dr. Camil Mureșan și formată din: dr. Gheorghe Zaharia, vice-președinte, dr. Constantin Botoran, secretar, dr. Ion M. Oprea și Nicolae Dascălu. Delegația cehoslovacă a fost condusă de acad. Miroslav Kropilak și a cuprins alți nouă istorici: dr. Miroslav Tejchman, dr. Ladislav Deak, dr. Josef Harna, dr. Vojtech Blodig, dr. Valerian Bystricky, dr. doc. Hana Kracmarova, prof. dr. Frantisek Mainus, dr. Jan Pivoluska și dr. Peter Kartous.

Lucrările au fost deschise de acad. Miroslav Kropilak care a subliniat importanța științifică și politică a temei dezbătute: *Securitatea colectivă în Europa în anii 1933—1938 și colaborarea popoarelor Cehoslovaciei și României în lupta împotriva fascismului până în 1945*. Prof. dr. Camil Mureșan a exprimat satisfacția pentru reluarea lucrărilor comisiei, a relevat continuitatea colaborării dintre istoricii din cele două țări și a subliniat actualitatea temei abordate. În cadrul sesiunii au fost prezentate trei referate și 12 co-referate axate, evident, pe tema reuniunii.

Dr. Ladislav Deak și dr. Miroslav Tejchman au susținut referatul: *Lupta popoarelor Cehoslovaciei împotriva fascismului în anii 1933—1945*. Cei doi autori subliniază că Cehoslovacia, datorită poziției geografice și potențialului politico-economic, a ocupat un rol important în politica europeană în anii '30. În ce privește orientarea externă, cercurile politice de la Praga au oscilat între participarea la crearea unui sistem de securitate colectivă și realizarea unei înțelegeri cu agresorul, Reichul nazist. După 1933, urmind exemplul Franței, Cehoslovacia s-a apropiat de Uniunea Sovietică, încercând astfel a contrabalansa slăbiciunea Occidentului și a consolida poziția internațională a țării. Această orientare s-a modificat după 1935 când Praga „... s-a îndepărtat de politica securității colective și a întărit orientarea sa spre puterile agresoare”. În acest fel s-a ajuns la „actul capitular” de la München care a avut puternice rădăcini de clasă: „burghezia cehoslovacă a fost strins legată de politica imperialistă a țărilor apusene și a susținut anticomunismul care în zilele dramatice ale Münchenului a fost mai puternic decît teama de ocupația nazistă”. În cei șapte ani care au urmat dezmembrării Cehoslovaciei și ocupării ei parțiale (în martie 1939) lupta antifascistă a poporului a îmbrăcat diverse forme ale mișcării de eliberare națională. Anii 1938—1945 mai prezintă o importanță majoră la nivelul evoluției societății cehoslovace: au însemnat o răscruce prin prăbușirea capitalismului și începutul procesului de făurire a socialismului.

Prof. dr. Camil Mureșan a înfățișat unele aspecte ale manifestărilor opiniei publice românești față de problemele securității colective așa cum au fost ele înregistrate de istoriografie. Autorul referatului insistă în special asupra exprimării atitudinii în paginile unor publicații periodice culturale. La acest nivel este relevat efectul deosebit al unirii din 1918 pe plan cultural, cu precădere în sfera editării de ziare și reviste. Acestea au fost modalități însemnate și de exprimare a atitudinii opiniei publice românești față de o multitudine de probleme de interes general. Între acestea s-a aflat și chestiunea securității colective în care sens autorul distinge trei faze: 1. cea a încrederii în Societatea Națiunilor și în misiunea ei de menținere a păcii în lume; 2. deplasarea interesului spre pactele regionale de alianță, ca urmare a declinului organizației mondiale în anii '30; și a treia fază corespunzând anilor 1936—38, când opinia publică românească a crezut că agresiunea fascistă poate fi oprită numai prin forță. Ca o exemplificare a concepției opiniei publice românești în problema securității colective este expusă opinia marelui istoric Nicolae Iorga în acest sens, cu accent special asupra poziției din timpul crizei cehoslovace și din prima fază a celui de-al doilea război mondial.

Dr. Gheorghe Zaharia prezintă referatul: *Lupta poporului român împotriva fascismului în anii 30 și în timpul celui de-al doilea război mondial*. De la bun început autorul subliniază caracterul limitat al influenței fasciste în România și poziția constant antifascistă a marii majorității a românilor. Poporul român și-a manifestat solidaritatea cu toate victimele

actelor de agresiune și a fost reprezentat la toate congresele antifasciste antebelice. În timpul crizei cehoslovace, România a dorit a sprijini pe toate căile țara aliată și s-a manifestat ca atare în limitele impuse de conjunctură. Rezistența antifascistă a poporului român a intrat într-o nouă fază în anii marii conflagrații. Multiplele forme de manifestare ale acestei rezistențe sint adecvat analizate de autor care încheie cu sublinierea semnificației actului istoric de la 23 August 1944.

Dr. Ion M. Oprea a analizat, în baza unei largi game de surse documentare românești, poziția României și a Cehoslovaciei față de problemele securității colective în anii '30. În acest sens se insistă mai ales asupra punctelor de vedere comune ale celor două țări aliate, puncte determinate de identitatea unor interese comune și cristalizate în metode de acțiune adecvate epocii. Se precizează și existența unor puncte de vedere diferite, determinate de anumite interese naționale specifice, cu o reflectare corespunzătoare în clauzele tratatelor de pace de după primul război mondial. Cu toate acestea, ambele state au sprijinit sistemul de la Versailles în bloc deoarece tratatele de pace au consacrat unitatea lor națională. Trecind în revistă punctele de vedere comune, Ion. M. Oprea insistă asupra rolului determinant al concepției lui Nicolae Titulescu și Eduard Benes în problemele securității colective și în special în chestiunea definirii agresorului, a dezarmării ca și a consolidării acordurilor de asistență mutuală, încheiate sub egida Societății Națiunilor.

Dr. Josef Horna prezintă co-referatul: *Poziția opiniei publice cehoslovace față de problemele securității colective europene în anii '30*. Autorul apreciază că etapa interbelică este considerată a fi o fază „... a evoluției istorice a statului și a popoarelor Cehoslovaciei, ca o componentă a tradițiilor progresiste și ca o etapă indispensabilă în făurirea condițiilor politico-ideologice necesare trecerii de la democrație burgheză la democrația populară”. În perioada interbelică Cehoslovacia a avut un regim democrat care a permis opiniei publice interne să-și manifeste poziția față de diverse probleme de interes general. Între acestea s-au aflat și chestiunile politicii externe și ale pozițiilor internaționale a Cehoslovaciei. Aceasta s-a încadrat în sistemul de la Versailles și s-a orientat mai ales spre Franța care a avut un timp o poziție dominantă pe continent. După 1933 situația s-a schimbat radical prin ascensiunea nazismului. În aceste condiții diversele segmente ale opiniei publice cehoslovace au avut manifestări diferite. Cercurile guvernamentale, forțele de dreapta, gruparea germanilor sudeți și forțele progresiste au interpretat diferit și s-au manifestat ca atare în problemele securității europene. O poziție consecventă de sprijinire a politicii securității colective a fost adoptată, subliniază Josef Horna, doar de comuniști și de celelalte curente de stînga din rândurile proletariatului și ale intelectualității progresiste.

Dr. Constantin Botoran a trecut în revistă principalele aspecte ale relațiilor politico-militare și economice româno-cehoslovace din anii '30. Este vorba de o etapă nouă din colaborarea multilaterală a celor două țări, subliniază autorul, ca urmare a conjuncturii diferite de faza anterioară. Pe plan politic principala problemă urmărită de ambele părți a fost cooperarea în lupta împotriva revizionismului și a pericolului agresiunii fasciste. Reorganizarea Micii Întelegeri, în 1933, este interpretată ca o încercare de soluționare a problemei menționate. Structurile economice ale celor două state au fost diferite, așa încît s-a putut ajunge la raporturi, comerciale mai ales, satisfăcătoare. De altfel intervenția oficială pe plan economic a permis evitarea unor obstacole. Și la nivel militar relațiile bilaterale au fost strînse, pornind de la prevederile convențiilor secrete din anii 1927 și 1929. Toate chestiunile cooperării militare au fost analizate în cele 10 întrevederi care au avut loc în anii 30, la nivelul șefilor de Stat Major.

Dr. Vojtech Blodig înfățișează poziția Partidului Comunist Cehoslovac față de lupta antifascistă în anii 1933—1938. În etapa respectivă, subliniază autorul, Cehoslovacia a devenit obiectiv al agresiunii naziste, mai ales după reluarea relațiilor diplomatice și semnarea tratatului de alianță dintre Praga și Moscova. De la această conjunctură și o anume complexitate a situației interne care a marcat o evoluție complicată a Partidului Comunist Cehoslovac care a fost nevoit a încerca apropierea de muncitorii reformiști luați individual sau de grupările politice ale acestora în ansamblu. S-a ajuns chiar, în condiții bine stabilite la colaborarea parțială între comuniști și reformiști cu scopul de a realiza acțiuni antifasciste comune. Pe această cale un rol important l-a avut a X-a plenară a C.C. al P.C.C., din noiembrie 1934 și mai ales al VII-lea Congres al Cominternului care a stabilit necesitatea unirii cit mai strînse a luptei împotriva fascismului cu lupta împotriva războiului și rolul crescînd al proletariatului în rezolvarea problemelor politice internaționale. Vojtech Blodig afirmă că „în efortul lor comuniștii s-au bazat pe tezele leniniste privind problema formării frontului antifascist larg”.

Unele aspecte ale colaborării româno-cehoslovace în preajma Munchenului sint prezentate de dr. Valerian Bystricky. Acesta apreciază că în 1938 criza cehoslovacă a afectat securitatea, independența și interesele generale ale statelor din Centrul și Sud-estul Europei. Ca membră a Micii Întelegeri, România urma să ajute Cehoslovacia în cazul în care aceasta ar fi fost atacată de Ungaria. Era însă foarte probabil că un atac maghiar urma a se produce numai în cazul în care Cehoslovacia era atacată și de o altă putere, de Germania în special. Ori în această ipoteză, indirect, România putea a fi atrasă într-un conflict general european. Cercurile poli-

tice românești au înțeles efectele grave ale succesului agresiunii naziste și au simpatizat cu cauza Cehoslovaciei. În condițiile în care a fost evident că marile puteri occidentale erau adevărate ale politicii de conciliere și Bucureștiul, afirmă Valerian Bystricky, „... a acceptat treptat teza britanică privind soluționarea crizei cehoslovace și în principiu a favorizat soluționarea pașnică a crizei”. În cursul anului 1938 România s-a angajat în favoarea Cehoslovaciei mai ales în cazul unui atac maghiar.

În baza unor mai noi rezultate ale cercetării istorice românești, Nicolae Dascălu expune principalele aspecte ale participării armatei române la eliberarea Cehoslovaciei (decembrie 1944—mai 1945). Întreaga problematică este încadrată în procesul participării României la războiul antihitlerist ce a avut ca punct de plecare insurecția din august 1944. Începând cu ziua de 18 decembrie 1944 unități din Armata 4 iar de la 17 ianuarie 1945 și marile unități ale Armatei 1 române au început luptele pentru eliberarea Cehoslovaciei. În acest fel armata română a angajat 16 divizii, 1 corp aerian și 1 divizie de artilerie antiaeriană, toate însumând aproape un sfert de milion de militari. Peste 66 000 dintre aceștia au căzut în grelele lupte care au dus la eliberarea a 1722 localități cehoslovace. În condițiile unui teren accidentat și ale unei ierni grele în mare parte a intervalului, trupele române au înaintat prin lupte 400 de km. pe teritoriul Cehoslovaciei. Infanteria, artileria și tancurile, aparținând trupelor terestre, au dus greul luptelor, având și sprijinul aviației precum și al unor unități navale fluviale când a fost cazul. În timpul luptelor din Cehoslovacia armata română a avut strânse legături cu populația civilă pe care a ajutat-o în diverse moduri. Participarea armatei române la eliberarea Cehoslovaciei a cimentat vechile legături de prietenie româno-cehoslovace.

Conferențiar dr. docent Hana Kracmarova a analizat confruntarea ideologică ce a avut loc în Boemia în anii ocupației naziste. După dezmembrarea Cehoslovaciei, având ca prim pas pactul de la München realizat de burghezia trădătoare cehoslovacă și urmat de crearea Protectoratului și a statului clerical fascist slovac, s-a născut contradicția fundamentală între fascism și antifascism. În Boemia s-a realizat un regim de colonizare fascistă ce a avut sprijinul unei părți din burghezia cehă. Ideologia ocupațiilor era rezultatul unui conglomerat de teorii reacționare, șoviniste, anticomuniste și antisovietice. În opoziție, s-a cristalizat ideologia antifascistă bazată pe ideea eliberării popoarelor ceh și slovac de sub jugul nazist. Nu a existat însă o unitate de gândire în cadrul ideologiei antifasciste, concret înregistrându-se două concepții diferite: cea comunistă și cea burgheză. Concepția comunistă antifascistă, apreciază autoarea, s-a bazat pe aplicarea creșterea a marxism-leninismului, a liniei Congresului VII al Cominternului ca și pe analiza realităților cehoslovace. În schimb rezistența burgheză s-a sprijinit pe ideologia formulată de Masaryk și a generalizat experiența acumulată în timpul primei republici. Evoluția războiului și a luptei de eliberare națională cehoslovace a justificat, subliniază autoarea, trădarea concepției comuniste antifasciste ca și linia de prietenie cu Uniunea Sovietică.

Participarea armatei române la eliberarea Cehoslovaciei este prezentată de prof. dr. Frantisek Mainus care expune problema de pe poziția unui istoric cehoslovac. În acest mod autorul reconstituie grelele lupte la care au participat soldații români în zona Slovenske Nove Mesto, Bratislava-Brno etc. Luptele s-au dus în condiții climatice extrem de grele, la temperaturi scăzute, într-un teren muntos, împotriva unui inamic puternic. „Numai cu prețul unui efort enorm și a unui eroism tenace soldații români au înaintat din sat în sat, eliberându-le cu prețul unor mari sacrificii”. Pe teritoriul cehoslovac au luptat 248 000 soldați români dintre care peste 66 000 au căzut în lupte. „Contribuția armatelor române la eliberarea patriei noastre și la victoria finală asupra fascismului a fost mare. În încheșările aprige de luni întregi de pe teritoriul cehoslovac, soldații români au neutralizat forțe însemnate ale inamicului și au distrus mari cantități de tehnică militară”. În afară de latura militară mai este analizată problematica raporturilor cu populația civilă. „România a fost întotdeauna considerată la noi ca un stat prieten: și cind soldații români au venit ca luptători pe teritoriul nostru, contribuind la eliberarea noastră, cu toate piedicile ridicate de limbă, legăturile de prietenie s-au întărit”.

Dr. Jan Pivoluska, directorul Arhivelor Centrale de Stat din Bratislava, a analizat strategia și tactica Partidului Comunist Slovac în lupta antifascistă (1939—1945) pornind de la sublinierea condițiilor diferite care au existat în Slovacia față de Cehia. În mai 1939 s-a constituit, în ilegalitate, Partidul Comunist Slovac, care a avut o conducere proprie ce a trebuit să stabilească linia tactică a partidului în timpul războiului și să aplice directivele conducerii Partidului Comunist Cehoslovac aflată la Moscova. Obiectivele principale stabilite au fost legate de lupta de eliberare națională, antifascistă și împotriva guvernului slovac trădător. Metodele de acțiune au fost comuniste, iar tactica a avut caracteristici diferite în funcție de specificul etapelor parcure. Inițial s-a accentuat formularea teoretică, în baza cunoașterii teoriei leniniste, a tacticii revoluționare iar apoi s-a elaborat concret, în etape, tactica revoluției democratice și a revoluției socialiste. Cronologic s-au înregistrat două etape în elaborarea strategiei și tacticii comunistilor slovaci: a) 1939—1942, cind s-a urmat o linie de luptă specifică condițiilor locale; b) 1943—1944, cind au fost aplicate creator rezoluțiile Congresului Vff al Cominternului privind colaborarea cu toate forțele antifasciste.

Dr. Peter Kartous, director general al Arhivelor de Stat din R.S.C. a trecut în revistă principalele izvoare de arhivă cehoslovace privind al doilea război mondial. Materialele pe această temă sînt diverse, provenind din fondurile aparatului de stat burghez, al emigrației cehoslovace, al organelor de stat sau politice fasciste ca și ale organizațiilor antifasciste. Toate aceste fonduri sînt dispersate și se citează situația arhivei Beneš care se află în arhiva P.C. Cehoslovac în timp ce hîrțile personale ale fostului președinte sînt conservate la Muzeul Național din Praga. Cercetarea tuturor fondurilor menționate este facilitată de cataloagele deja întocmite la care se va adăuga un catalog general. Se fac referiri la arhiva aparatului de stat din prima republică, din care de mare importanță științifică sînt fondurile cabinetului președintelui și ale Parlamentului; arhiva guvernului cehoslovac din emigrație; arhiva consiliilor naționale create în urma insurecției etc. Autorul subliniază necesitatea extinderii cercetărilor și în fondurile locale de arhivă (regionale sau raionale) precum și a completării informației cu date oferite de documente străine.

Acad. Miroslav Kropilak reconstituie începuturile revoluției democrat-populare în Cehoslovacia privită ca un punct culminant al rezistenței antifasciste. În istoria poporului cehoslovac s-au înregistrat trei revoluții: la 1848, încheiată cu o înfringere; în 1918 cînd a dus la formarea primei republici, și în 1944—1948 cînd a avut un caracter național-democrat și a înregistrat succes pe toate planurile. Revoluția din urmă a cunoscut 4 mari etape: 1) august 1944—mai 1945, încheiată, în urma declanșării insurecției, cu formarea unui nou guvern după eliberarea țării; 2) mai—octombrie 1945 cînd au loc mari schimbări structurale între care naționalizarea și preluarea integrală a puterii de către popor; 3) octombrie 1945 — toamna 1947, cînd se consolidează puterea populară și 4) toamna 1947—februarie 1948, cînd are loc revoluția socialistă. Acad. Kropilak analizează pe larg caracteristicile primei etape, dominată de insurecția antifascistă. Deși nu toate obiectivele fixate au fost atinse, s-a ajuns la înlăturarea puterii fasciste și la proclamarea republicii, pe un teritoriu limitat, cel eliberat pînă atunci, în care s-au adoptat reforme de democratizare a vieții. Principala caracteristică a acestei prime etape a revoluției a fost participarea maselor la evenimente care au avut un curs accelerat în Slovacia deoarece aceasta a fost eliberată mai întîi. Se fac apoi referiri concrete la insurecția din Praga și formarea guvernului din Kôstice care, pentru prima dată în istoria națională, a inclus reprezentanți ai comuniștilor.

Pe marginea referatelor și a co-referatelor prezentate au avut loc discuții iar în concluzii au luat cuvîntul cei doi co-președinți. Președintele părții cehoslovace relevă că lucrările reuniunii a III-a au fost interesante și pentru că au fost axate pe o temă de mare importanță ca cea a securității și luptei antifasciste. Toate comunicările prezentate se vor publica prin grija părții cehoslovace după cum și partea română a publicat materialele sesiunii de la București, din 1983. Prof. dr. Camil Mureșan apreciază excelenta organizare a lucrărilor sesiunii, calitatea comunicărilor și sinceritatea discuțiilor. Cu acest prilej au fost evidențiate puncte de vedere comune sau apropiate ceea ce a relevat utilitatea schimbului de opinii ce a avut loc. În mod special, a subliniat președintele părții române, s-a evidențiat existența manifestărilor legate de lupta antifascistă ca și adîncirea legăturilor bilaterale în faza finală a celui de-al doilea război mondial. Prof. dr. Camil Mureșan consideră, în final, că reuniunea este o contribuție la mai bună cunoaștere reciprocă și poate fi considerată ca un succes în sine.

Ca urmare a discuțiilor care au avut loc s-a stabilit ca următoarea sesiune să se întrunească în România, în 1988, tema dezbaterilor fiind axată pe problematica revoluțiilor de la 1848. Rezultatele de bază ale celei de-a III-a sesiuni au fost înregistrate într-un protocol semnat de cei doi președinți. De asemenea, cele două delegații au făcut vizite de lucru la Arhivele Centrale de Stat, din Bratislava, la Institutul de istorie al Academiei de Științe a R. S. Slovace și la Institutul de arheologie din orașul Nitra ca și la Prezidiul Academiei de Științe a R. S. Slovacia.

Nicolae Dascălu

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN POLONIA

Cea a de treia călătorie de studii în Polonia (după cele de cite o lună în 1973 și 1979¹) a însumat trei săptămîni (7—28 octombrie 1986), din care, datorată programului săptămînal al arhivelor și bibliotecilor polone, precum și al deplasărilor, au rămas efectiv pentru activitatea de cercetare doar circa două săptămîni, rîstimp în care am lucrat la Varșovia și Cracovia.

Obiectivele în cadrul acestei călătorii de studii au fost pe de o parte continuarea investigării sistematice referitoare la perioada secolelor XIV—XVIII a fondurilor documentare și manuscriselor miscelane, iar în măsura timpului disponibil și a vechilor tipărituri, de la Arhiva centrală de Acte Vechi (AGAD) și Biblioteca Națională, fondul special (manuscrise, docu-

mente etc.) din Palatul Krasinski, la Varșovia, și a Bibliotecii Czartoryski a Muzeului Național și Bibliotecii Jagiellone a Universității, la Cracovia, iar pe de altă parte o investigație tematică legată de unele preocupări de cercetare din ultimii ani. În sfârșit, puținătatea cărților polone de specialitate cu adevărat importante care sosesc în România în ultimul timp m-au făcut să acord atenție parcurgerii, îndeosebi la Biblioteca Institutului de istorie al Academiei Polone de Științe, a unor lucrări mai noi ale istoriografiei polone precum și completării unor lacune de informare din cărți și periodice ceva mai vechi care nu se află în țara noastră.

Astfel, continuând investigația arhivei visteriei oastei coroanei și apoi cercetând interesanta arhivă a hatmanului Adam Mikołaj Sieniawski, am aflat mai multe registre oficiale pecetluite, și de socoteli curente, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea până la începutul secolului următor, care înregistrează efectivele „steagurilor românești”, adică moldovenesții (*Chorągwie Woloskie*) de călărie ușoară din oastea polonă. Faptul este deosebit de semnificativ pentru anul 1683, dovadă că întreaga călărie ușoară din oastea cu care Jan Sobieski a alungat pe turci de sub zidurile Vienei era formată din oșteni români. De data aceasta nu mai e vorba de liste de propuneri pentru alcătuirea oastei în vederea campaniei, ca cea pe care am publicat-o în 1983², ci chiar de „steagurile moldovenesții” care au participat efectiv la campania de la Viena. Faptul se cuvine subliniat, și-l vom relua într-o lucrare monografică dedicată participării românești la luptele pentru Viena din 1683, deoarece autorii poloni care s-au ocupat până în ultimul timp de despresurarea Vienei cu prilejul tricentenarului acestui eveniment le amintesc doar cu numele de „steaguri ușoare” (*Chorągwie Lekkie*)³, fără a mai preciza că e vorba exclusiv de români, așa cum arată clar izvoarele la care ne referim. Cum însă și la noi în țară un anume autor se întrecă, cam fără temeii, în lipsa cunoștințelor aprofundate despre organizarea armatelor polone, rusești, suedeze din secolele XVII—XVIII (!), la care se referă, „dacă aceste steaguri erau cu adevărat „românești” (compuse din cavaleriști români) sau doar de tip „românesc” . . .”⁴, menționez că am aflat liste cu nume curat românești ale oștenilor de rind din aceste steaguri până în anul 1694, care se adaugă celor referitoare la deceniile șapte-opt ale secolului XVII pe care le-am semnalat încă din 1973, precizând că cercetarea efectuată, în limitele timpului disponibil, nici nu a epuizat toate sursele unde se află astfel de liste, păstrate și ele după hazardul împrejurărilor istorice. „Tipul românesc” începe să fie folosit — tot după materiale din arhivele polone — de abia la începutul veacului al XVIII-lea, și atunci faptul e amintit ca atare, ca în cazul „compunerii oastei (polone) în 1704” : „*Chorągwie Lekkie Trybem Woloskiem Stuzace*” (Steagurile ușoare după modelul serviciului moldovenesc).

Tot în legătură cu campania de la Viena (1683) am aflat o seamă de interesante „broșuri” și „ziare” contemporane referitoare la aceasta, alese dintre cele adunate din întreaga Europă cu prilejul tricentenarului eliberării Vienei, alte „broșuri” deasemenea necunoscute la noi, referindu-se la relațiile polone-române în 1684, 1686 și 1691.

În ceea ce privește evenimentele din 1691, campania lui Jan Sobieski în Moldova, dominată de episodul asediului Cetății Neamțului, care în ciuda unor precizări științifice făcute în ultimii ani⁵, continuă să fie cunoscut în istoriografia noastră mai mult după relatările „literare” ale lui Dimitrie Cantemir și Coștache Negruzzi, am aflat o seamă de documente inedite privind oastea polonă, relatări din vremea campaniei, cercetînd și o seamă de materiale referitoare la Kazimierz Sarniecki, jurnalul și scrisorile sale din vremea campaniei, surse principale pentru reconstituirea acesteia, pe care urmează să le folosesc într-o lucrare dedicată asediului Cetății Neamțului din 1691.

În arhiva tezaurului oastei coroanei se află și un interesant registru conținînd compunerea armatei polone în 1509, unii călăreți fiind înregistrați cu „cai valahi”, adică din Moldova, știre care confirmă valoarea cailor moldovenesți, premergînd cu două secole informația lui Dimitrie Cantemir despre exportul acestora pentru nevoile armatei polone.

Investigația sistematică a fondurilor documentare polone, înfățișate sub formă de manuscrise miscelane este o muncă dificilă, chiar ingrătă sub presiunea lipsei de timp. Astfel, spre exemplu, numai la Biblioteca Czartoryski din Cracovia, unde în cele trei deplasări din 1973, 1979 și 1986 am lucrat aproximativ cîte o săptămînă, ajungînd astfel cu cercetarea sistematică pînă la manuscrisul 2900, se află circa 10 000 de astfel de miscelane, fără a mai vorbi de alte colecții (iconografie, carte rară etc.), unele conținînd adevărate unicate. Aproape fiecare din aceste manuscrise voluminoase poate cuprinde virtual materiale interesînd istoria românească sau provenind chiar din țările române (scrisori ale domnilor etc.), astfel că parcurgerea lor integrală se impune. Chiar cele care în trecut au fost cercetate de reprezentantul Direcției Generale a Arhivelor Statului de la noi nu pot fi exceptate întrucît acesta, conform regulilor activității sale, nu s-a ocupat decît de documentele în limba polonă, lăsînd la o parte pe cele în limbile latină, italiană, franceză, mult folosite în evul mediu și în epoca modernă în Polonia, chiar dacă se referă evident la țările române.

Între materialele noi depistate pe calea investigației sistematice menționez două scrisori din 1644 ale lui Vasile Lupu către Janusz Radziwiłł, o scrisoare originală cu pecete, semnătură și o însemnare manuscrisă a lui Mihnea III către Michał Kazimierz Radziwiłł, trimisă din Satu Mare la 5 aprilie stil nou 1660, exact ziua în care a fost se pare asasinat. Amintesc

de asemenea o seamă de relații din 1670 : instrucțiunile soliei lui Fr. Kazimierz Wysocki la Constantinopol, cu prevederi referitoare și la domnii Țării Românești și Moldovei, precum și trei epistole ale regelui Michał Wiśniowiecki către domnii Moldovei (*Woloskie*), Gheorghe Duca, și Țării Românești (*Mullanskie*), Antonie din Popești, și către principele Transilvaniei, Mihail Apaffy.

Interesante sînt și corespondența lui Fr. Rákóczi II cu soția castelanului Cracoviei Sieniawski, din 1704—1712, redactată în limba franceză, cit și cele 22 de scrisori ale domnilor Moldovei din perioada 1709—1725, din care doar 12 au fost publicate⁶, adresate aceluiași Adam Mikolaj Sieniawski, în limba polonă, ultimele păstrate în trecut în condiții vitrege care au dus la o parțială degradare a lor, îngreunînd descrierea.

În legătură cu lucrarea aflată în curs de pregătire pentru tipar, *Mircea voievod și țărilor române în cadrul poliției internaționale*, redactată în anii trecuți sub egida Institutului de istorie „N. Iorga”, am cercetat o serie de materiale bibliografice polone citate în istoriografia noastră dar care practic nu se află în bibliotecile publice de la noi care mi-au fost accesibile, cum ar fi, între altele, discuția dintre Zdzisław Spieralski și Ștefan M. Kuczyński din „Zapiski historyczne”, Toruń, XXIX (1964), nr. 4, p. 7—14, respectiv XXXII (1967), nr. 2, p. 7—16, referitoare la participarea moldovenilor la bătălia de la Grünwald (1410) dintre uniunea polono-lituană și ordinul teuton, sau *Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411* (Marele Război cu Ordinul cavalerilor teutoni din anii 1409—1411), Varșovia 1955 (ediție a I-a), a aceluiași Ștefan M. Kuczyński. Acesta din urmă susține argumentat în periodicul de la Toruń participarea oștenilor lui Alexandru cel Bun la celebra bătălie, ambii autori punînd totodată în circulație și o relatare internă a marelui maestru teuton din 1410 despre participarea la campania din acest an alături de poloni și moldoveni (*Wallachen*) a „Bessarmerien”-ilor, adică a oștenilor „basarabi” ai lui Mircea. Discuția cu istoricii poloni de la Varșovia a relevat faptul că nu e vorba de vreun trib baltic cum înclina să creadă un cercetător român, ci chiar de „basarabi”, după denumirea polonă din secolul XIV a Țării Românești : Basarabia.

Tot pe linia elucidării unor probleme controversate stă și chestiunea interesantă și de prestigiu pentru Moldova a împrumutului de 1000 de ruble de argint solicitat de regele Poloniei Vladislav Jagiello lui Alexandru cel Bun în 1400, chiar anul urcării domnului pe tron. Convenția de împrumut nu s-a păstrat, dar a fost rezumată într-un inventar al documentelor aflate în castelul din Cracovia, alcătuit în 1682. Adăugăm că acest împrumut a existat cu adevărat căci e amintit și de anonimul autor al *Cronicii Moldovei în secolul XIII—începutul secolului XVII* (*Cronica de la Cracovia*), pe care de asemenea o pregătesc pentru tipar⁷. Totuși istoriografia românească s-a grăbit să decreteze data actului „greșită”, considerînd că e vorba de convenția de împrumut între aceeași parteneri din 1411 ! De fapt această afirmație eronată apare pentru întia oară la editorul polon al inventarului, E. Rykaczewski, *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentarum quaecumque in Archivio Regni, in Arce Cracovensi continentur... MDCLXXXII*, Paris, Berlin, Poznań, 1862, p. 134, care credea că în 1400 Alexandru nu era încă voievod și atunci propune „anul 1411” ! Cercetînd nu numai această publicație rară (la fondul special al Bibliotecii Naționale de la Varșovia), semnalată la noi de B. P. Hasdeu, care înregistrează părerea autorului polon, influențînd pe cercetători ulteriori („Arhiva Istorică a României”, II (1865), p. 52), ci chiar manuscrisul inventarului aflat la Biblioteca Czartoryski din Cracovia (ms. 1053, p. 201), care n-a fost văzut de cercetătorii români⁸, menționez că aici documentul larg regestat poartă data „Anno 1400”, indicată și de autorul *Cronicii Moldovei* chiar după original, care trebuie acceptată ca atare.

Cu același prilej am cercetat din nou filigranul hirtiei manuscrisului amintitei *Cronici a Moldovei de la Cracovia*, reușind în cele din urmă să determin că e vorba de hirtie suedeză din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, destul de mult folosită și în Polonia, încă un argument pentru datarea cronicii spre sfîrșitul aceluiași veac.

În ceea ce privește călătoriile poloni care au trecut prin țările române, am aflat o versiune completă a relatării soliei lui Woicich Miaskowski la Constantinopol (1640) datorată lui Zbigniew Lubieniecki, mult mai dezvoltată decît cea publicată în *Călători străini despre țările române*, V, București, 1973, p. 166—174, după P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p. 45—52, care atribuie relatarea secretarului soliei (Achaçy Taszycki). Noua versiune integrală a fost publicată nu de mult de Adam Waleszek, în *Volumul Trzy relacje z polskich podróży na wschód muzułmański w pierusej polowie XVII wieku* (Trei relații polone de călătorie în Orientul musulman în prima jumătate a secolului al XVII-lea), Cracovia, 1980, p. 89—139, și er trebui integrată într-un volum *Supliment* al colecției *Călători străini despre țările române*. Tot aici ar trebui integrată și relatarea solului Sefer Muratowicz Armeanul, trimis de regele Poloniei în Persia în 1601, care a trecut prin Moldova și Dobrogea, imbarcîndu-se la Mangalia pentru Trapezunt. Relatarea sa conțînînd informații despre Mihai Viteazul și Ieremia Movilă și chiar despre campania din 1595 a lui Sinan pașa în Țara Românească, a fost publicată de Adam Waleszek în *Volumul amintit*, pag. 35—47.

Aflarea relatărilor unui alt călător polon, de fapt o călătoare, Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa, publicate în volumul memorialistic *Procearz podróży i życia mego awantur*, ed. Marian Pełczyński, sub redacția lui Roman Pollak, Cracovia, 1957 (volum semnalat de Paul Cernovodcanu) s-a dovedit o sarcină grea, amintita lucrare fiind o raritate bibliografică, aflată în cele din urmă doar în depozitul legal al Bibliotecii Naționale din Varșovia. Lucrarea Reginei Salomea, doctoriță, memorialistă și călătoare neobosită, care a trecut în mai multe rinduri prin Țara Românească și Moldova spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, a fost scrisă pe la 1759—1760⁹, conținând o seamă de pagini memorialistice referitoare la țările române, depistate cu prilejul studierii volumului.

În cadrul acestei călătorii de documentare am acordat atenție și surselor iconografice. O reală satisfacție mi-a produs obținerea reproducerii în culori a tabloului lui Jan Krzysztof Tarnowski (1536/1537—1567), fiul hatmanului J. Tarnowski, reprezentat pe la 1567 în echipament militar românesc (foarte probabil cel al unui comandant de husari moldoveni), tablou pe care l-am reprodus nu de mult doar în alb-negru într-o publicație de restrinsă circulație¹⁰; imaginea color pe care o vom comunica în curând fiind una din cele mai vechi și mai detaliate reprezentări picturale ale costumului militar boieresc din Moldova.

Din aceeași perioadă datează și reprezentările de oșteni și boieri moldoveni participanți la bătălia de la Obertyn (1531) sculptați pe monumentul funerar al hatmanului J. Tarnowski din catedrala de la Tarnow, lucrare din 1561—1573 a lui Jan Maria Padovano¹¹, reprezentări necunoscute la noi, pe care urmează să le publicăm în curând. Iconografia istorică reprezentată de altfel o preocupare actuală și în istoriografia polonă, cu acest prilej semnalând recent lucrare a Teresei Jakimowicz, *Temat historyczny w sztuce epoki astatnich Jagiellonow* (Tema istorică în arta epocii ultimilor Jagielloni), Warszawa, Poznań, 1985, care interesează din multe puncte de vedere și istoria românească.

În sfârșit, am avut prilejul să cercetez și chiar să achiziționez o seamă de alte lucrări apărute în ultimii ani, care sub o formă sau alta se referă și la relațiile româno-polone sau privesc evenimente care interesează istoria Europei răsăritene și sud-estice. Menționez astfel într-o ordine oarecum cronologică a subiectelor: Jerzy Wyrozumski, *Kazimierz Wielki* (Cazimir cel Mare), Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Łódź, 1986¹²; Leszek Podhorodecki, *Kulikowe Pole 1380* (Cimpia Culicovo 1380), Varșovia, 1986; Marian Małowist, *Tamerlan i jego czasy* (Tamerlan și epoca sa), Varșovia, 1985; Jerzy Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV—XV wieku* (Europa slavă în secolele XIV—XV), Varșovia, 1985; Piotr Borowski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej* (Tătarii în trecutul Uniunii (polono-lituane), Varșovia, 1986; Władzimirz Dworzaczek, *Helman Jan Tarnowski. Z dziejow moźnowladztwa malopolskiego* (Hatmanul Jan Tarnowski. Din istoria magnaților din Polonia Mică), Varșovia, 1985; Marek Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony polocznej za czasow Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.* (Soldatul din călărima apărării curente în timpul lui Sigismund August. Studii asupra profesionalizării oastei în secolul XVI), Varșovia, 1985; Anna Filipezak-Kocur, *Skarb koronny za Zygmunta III Wazy* (Tezaurul coroanei în timpul lui Sigismund III Vassa), Opole, 1985¹³.

Menționez de asemenea — fără a dispune de spațiu necesar enumerării — apariția în ultimii trei ani a numeroase lucrări referitoare la campania condusă de Jan Sobieski pentru eliberarea Vienei (1683), interesante pentru relevarea condițiilor în care au participat la aceasta „steagurile moldovenesti” de călărima ușoară, pentru reprezentarea acestora, și în general pentru relațiile regelui polon cu țările române.

Amintesc de asemenea unele lucrări de interes general: ultima istorie a Poloniei datorată lui Jerzy Topolski, *An Outline History of Poland*, Varșovia, 1986 și monumentală lucrare a lui Juliusz Bardach, Bogusław Leśnodorski, Michał Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego* (Istoria statului și dreptului polonez), Varșovia, 1985.

În încheiere, se cuvine să amintesc îndeosebi sprijinul plin de solicitudine pe care l-am primit în această scurtă călătorie de studii din partea Aleksandrei Leinwand de la Institutul de istorie al Academiei Polone de Științe, din partea bibliotecii aceluiași institut, ca și bunăvoința cu care mi-au înlesnit cercetările personalul Arhivei Centrale de Acte Vechi și al Bibliotecii Naționale din Varșovia sau cel al Bibliotecii Czartoryski din Cracovia.

Constantin Rezachevici

N O T E

¹ Cf. Constantin Rezachevici, *Cercetări în arhive și biblioteci polone*. În „Revista de istorie”, XXVII (1974), nr. 6, p. 952—956; idem, *Cercetări în arhive și biblioteci din R. P. Polonă*, ibidem, XXXIII (1980), nr. 3, p. 561—565.

² Idem, „Steagurile românești” din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683), după un nou izvor polon, în „Revista de istorie”, XXXVI (1983), nr. 6, p. 611—615.

³ Jan Wimmer, *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy* (Viena 1683. Istoria campaniei și a bătăliei), Varșovia, 1983, p. 225—226; Zbigniew Wójcik, *Jan Sobieski 1629—1696*, Varșovia, 1983, p. 321.

⁴ Gabriel Bădărău, *Raporturile politice româno-austriece 1683—1718* (I), în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie « A. D. Xenopol »”, XXII³ (1985), p. 464, nota 12.

⁵ Cf. Constantin Rezachevici, *Asediul Cetății Neamțului de către Jan Sobieski (1691) : de la Dimitrie Cantemir și Costache Negruzzi la realitatea istorică*, în *Relații culturale româno-polone*, București, 1982, p. 23—35 (Comunicare la primul simpozion consacrat relațiilor culturale româno-polone (28 octombrie 1980); Ilie Corfus, *Asediul Cetății Neamțului din 1691. Sfârșitul unei legende*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie « A. D. Xenopol »”, XIX, (1982), p. 549—552.

⁶ Cf. Veniamin Ciobanu, *Documente poloneze de la Mihai Racoviță*, în „Revista arhivelor” LII(1975). nr. 4, p. 455—461.

⁷ Cf. și Constantin Rezachevici, *Mircea cel Bătrân și Moldova*, în „Revista de istorie”, XXXIX (1986), nr. 8, p. 755, 761—762, nota 103.

⁸ I. C. Chițimia, *Opera umanistului polon Martin Kromer și importanța ei pentru istoria și cultura poporului român*, în „Romanoslavica”, XVIII(1972), p. 194, nota 3, citează un inventar din 1551 (ulterior transcris în cel din 1682) sub două cote: „Biblioteka Czartoryski (Cracovia), ms. 1052”, care nu mai există!, și „Biblioteka Narodowa (Varșovia) ms. 3358 Lat. F. IV 62 Z”, care conține cu totul altceva.

⁹ Cf. Introducerea volumului, de Roman Pollak, p. 14, și *Polski Słownik Biograficzny* (Dicționarul biografic polonez), XXVI, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1981, p. 30—32.

¹⁰ Constantin Rezachevici, *Relațiile româno-polone în imagini inedite*, în *Noi cercetări în domeniul istoriei a tei*, București, 1983, p. 32—33, fig. 3.

¹¹ *Ibidem*, p. 32.

¹² Cf. și Ewa Śnieżyńska-Stolot, *Nagrobek Kazimierza Wielkiego* (Piatra funerară a lui Cazimir cel Mare), Cracovia, 1985, lucrare care interesează cercetările în domeniul costumului de curte din secolul XIV, inclusiv cel din țările române.

¹³ Amintesc cu acest prilej și lucrarea lui B. Prodeski, *Szypka i Plewna 1877* (Șipca și Plevna 1877), Varșovia, 1986, în care autorul nu pomeneste nici un cuvânt despre participarea românilor la luptele pentru Plevna!, necunoscând de altfel nici o lucrare românească despre războiul din 1877!

A XVII-A CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ „EIRENE”. PARTICIPAREA ȘI CONTRIBUȚIA CERCETĂTORILOR ROMÂNI

Cca de a XVII-ea Conferință internațională de studii clasice intitulată, semnificativ, Eirene, după numele zeității păcii la vechii greci, s-a desfășurat la Berlin (R.D.G.), în perioada 11—15 august 1986.

La lucrările conferinței, care au avut loc în clădirea Universității Humboldt, au participat istorici și filologi de formație clasică din aproape 20 de țări, ca: Republica Democrată Germană, România, Bulgaria, Cehoslovacia, Polonia, Uniunea Sovietică, Ungaria, Republica Federală Germania, S.U.A., Austria, Spania, Italia, Grecia, Japonia ș.a. Ponderea ca număr al participanților au avut-o cercetătorii din țările socialiste, în primul rând cei din țara gazdă, acesta fiind un eveniment științific inițiat și organizat, pe rând, de către forurile științifice de specialitate din țările socialiste europene. Demn de subliniat este faptul că prima conferință „Eirene” a avut loc în țara noastră, la Eforic Nord, în anul 1960. Tot România a organizat conferința din 1972, desfășurată la Cluj-Napoca.

Lucrările conferinței din acest an s-au axat pe problema *Antichitatea și Europa. Centru și periferie în lumea antică*, iar organizarea a aparținut Institutului Central pentru Istorie Veche și Arheologie al Academiei de Științe a R.D.G. În cadrul temei principale au fost organizate următoarele secțiuni: I Relațiile de schimb istoric și cultural între antichitatea greco-romană și „barbarismul”, cu subpunctele: a) Marea Neagră și spațiul balcanic și b) Europa de vest și centrul; II Imaginea barbarilor în literatură, filosofie și științele antice; III Reprezentarea popoarelor străine în arta antică. S-au adăugat pentru colocvii devenite tradiționale: 1 Celc mai noi descoperiri arheologice, 2 Colocviul de micenologic, 3 Receperea antichității de către societatea socialistă, 4 Simpozion asupra istoriei antichității tirzii.

Conferința a fost deschisă prin câteva referate cu caracter general, dintre care menționăm: *Centru și periferie în lumea antică*, susținut de prof. dr. J. Herrmann, de la Institutul Central pentru Istorie Veche și Arheologie din Berlin; *Colonizarea greacă pe coasta de nord a Mării Negre și lumea barbarilor* al prof. dr. D. B. Selov de la Institutul de Arheo-

logie al Academiei de Științe a U.R.S.S.; *Schimburi istorice și culturale între popoarele antice și barbari în spațiul balcanic*, prezentat de prof. dr. V. Velkov de la Academia de Științe a R. P. Bulgaria; *Barbarii în literatura antică*, susținut de prof. dr. Zs. Ritoók, de la Academia de Științe a R. P. Ungară; *Barbarii și iaeologia-puterii în filosofia antică*, al prof. dr. R. Müller de la Institutul Central pentru Istorie Veche și Arheologie din Berlin. Toate aceste referate principale au fost prezentate în ședința plenară din prima zi a lucrărilor. În continuare, conferința s-a desfășurat pe secțiuni. Dintre comunicările prezentate de către ceilalți participanți, considerăm că s-au reliefat următoarele: J. Werner, *Greci și barbari. Despre conștiința etnică și a limbii vorbite în epopeea greacă*; D. Metzler, *Etnografia greacă sub aspect istorico-didactic*; L. I. Gracianskaia, *Barbarii nordici în literatura elenistico-romană: tradiție și realitate*; R. Schottlaender, *Cum vede Eschil popoarele barbare*; M. Taceva, *Regii traci și coloniile de pe litoralul pontic*; E. Štaerman, *Barbarii în realitate și în idealizarea ideologiei romane a seecolilor I—III ș.a.*

Contribuția românească poate fi considerată, fără greșală, ca importantă. Au fost prezentate comunicări interesante, fundamentate științific și bine primite de către auditoriu. Au susținut lucrări următorii cercetători români: la secțiunea I-a, Al. Avram, *Relațiile comerciale dintre Histria și Thassos în lumina ștampilelor de amfore*; P. Alexandrescu, *Geți, sciți și perși și distugerea Histriei*; Cr. Matei, *Flota romană în războaiele daco-romane*; Al. Barnea, *Rolul civilizației romane târzii la Dunărea de Jos*; la secțiunea a II-a, A. Piatkowski, *Problema egalității naturale între greci și „barbari”*; M. Vasilescu, *Eleni și barbari în epopeile homerice*; Gh. Ceaușescu, *Augustus „Elenizatorul” lumii. Comentariu asupra lui Philon, Legatio ad Gaium, 143—147”*; D. Negrescu, *Tradiția apostolică anșreană în spațiul carpato-danubiano-pontic și textele antichității târzii*; L. Franga, *Gabranus. Concordanțe onomatologice balcanice vechi*; la secțiunea a III-a, M. Bărbulescu, *Scenele mitologice din Dacia romană-elemente ale culturii clasice* și R. Donciu, *Scene triumfale reprezentând barbari în lumina emisiunilor monetare impetiale*.

În aceeași ordine de idei, citeva dintre ședințele desfășurate pe secțiuni au fost conduse de către cercetători români, ca A. Piatkowski și Gh. Ceaușescu la secțiunea a II-a, sau Al. Barnea la colochiul de arheologic. Prezența românească s-a făcut remarcată și cu prilejul discuțiilor pe marginea comunicărilor prezentate, toate purtate în spiritul obiectivității științifice.

Conferința a luat sfârșit tot printr-o ședință plenară, în care președinții diferitelor secțiuni au prezentat concluziile, apreciind înaltul conținut științific al comunicărilor susținute, care au cuprins o mare varietate de discipline legate de studiul antichității clasice. A fost apreciat și spiritul critic și obiectiv al discuțiilor purtate, acestea îmbogățind conținutul științific al lucrărilor. În incheiere, s-a hotărât ca următoarea conferință „Eirene” să aibă loc la Budapesta.

Ramiro Donciu

AL XVII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE GENEALOGIE ȘI HERALDICĂ DE LA LISABONA

Congresul desfășurat la Lisabona (8—13 septembrie 1986) a reunit circa 200 de specialiști din 27 de țări din Europa, America și Africa. Printre cele 21 de state europene s-au înregistrat prezente dintre țările socialiste R.D.G., România și Ungaria. Printre participanți predominanța au avut-o ibericii și latino-americanii. În cadrul reuniunii au fost prezentate în jurul a 60 de comunicări, majoritatea aparținând domeniului heraldiciei. Unele comunicări s-au referit la heraldica de stat din Portugalia, Prusia, Sicilia și Brazilia. Au fost abordate și probleme de heraldică comparată. Heraldica militară a făcut obiectul unor comunicări referitoare la armaoziile forțelor armate finlandeze, norvegiene ori scoțiene, forțelor navele portugheze și finlandeze, forțelor aeriene portugheze. Într-o comunicare au fost prezentate armaoziile militare ungare din secolele XIII—XIV. Blazoanele nobiliare portugheze, emblemele heraldice în India, heraldica în Imperiul Bizantin, blazoane spaniolo-evreești și spaniolo-arabe, heraldica san-marineză, elementele exotice în heraldica din Olanda de sud, relația dintre heraldică și drept în Germania, stemele familiei d'Este, heraldică regională și municipală a Republicii Gabon, corelări heraldice dinre Anglia și Europa, ori blazoanele „vorbitoare” (parlantes) și, în sfârșit, aplicarea informaticii în cercetările heraldice au reprezentat subiectele altor comunicări înfățișate Congresului.

În domeniul genealogiei, au stat în atenție familiile Orsini, Albuquerque, legăturile unor principii portughezi cu Olanda, relațiile cavalierești dintre Polonia și Portugalia în Evul Mediu, legăturile genealogice anglo-portugheze, asczămintele religioase portugheze și genea-

logia medievală. A mai fost prezentat fondul Moruzi de la Atena și de asemenea biografia lui Panaiot Nicusios, primul mare dragoman al Porții. Au fost înfățișate și unele comunicări cu un caracter mai generalizat : relația dintre individ, familie și grup social ; structurile puterii și rețelele familiare nobiliare în Franța de sud și în nordul Peninsulei Iberice în secolele VIII-X ; armoariile medievale engleze și stema „regelui Vlahiei”. Într-o comunicare — realizată în colaborare cu Irina Gavrilă — am prezentat unele concluzii rezultate din analiza cantitativă efectuată asupra dregătoriilor de treapta a doua și a treia în Țara Românească în perioada faneriotă. Analiza cantitativă a demonstrat categorica întietate a boierimii pămîntene asupra celei grecești și pe de altă parte în sinul boierimii pămîntene aceeași categorică întietate a marelui boierimi chiar și în privința dregătoriilor inferioare.

Congresul de la Lisabona a ocazionat un larg schimb de opinii, fiecare comunicare fiind urmată de o dezbatere amplă, înlesnindu-se aprecierea comparată a fenomenelor heraldice, o mai bună înțelegere a corelărilor genealogice. Primăria capitalei portugheze, ca și Muzeul Marinei au oferit congresiștilor câte o recepție, cea din urmă precedată de o foarte interesantă expoziție de heraldică navală.

Tot cu prilejul celui de-al XVII-lea Congres Internațional de Genealogie și Heraldică a avut loc și o adunare generală a Confederației Internaționale de Genealogie și Heraldică, reinnoindu-se biroul. Cecil Humphery-Smith a fost ales ca nou președinte, spaniolul Faustino Menendez Pidal ca prim-vicepreședinte, iar portughezul Antonio Pedro de S. A. S. meiro ca vicepreședinte. Printre membrii biroului, în calitate de consilier pentru Europa de răsărit și de sud-est, a fost reales și reprezentantul României în acest organism internațional. A fost fixată data de întrunire a viitorului Congres, cel de-al XVIII-lea, în orașul Innsbruck din Austria (septembrie 1988).

Dan Berindei

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

ALEXANDRU ANDRONIC, *Iași pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Edit. Junimea, Iași, 1986, 142 p.

Recenta apariție a volumului elaborat de istoricul și arheologul Al. Andronic se înscrie printre lucrările cele mai de seamă existente pînă acum în istoriografia românească privind istoria orașelor din țara noastră în evul mediu. Din lectura textului, redactat cu multă îngrijire și competență, se recunoaște ușor că el face parte, ca primă formă, din teza de doctorat pe care a susținut-o cu succes la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca în urmă cu mai bine de un deceniu, în schimb elaborarea lucrării în actuala formă reprezintă o muncă științifică desfășurată timp de aproape un sfert de secol pe de o parte în biblioteci iar pe de alta pe șantierul arheologic pe raza orașului Iași dar și în alte așezări urbane din Moldova închiată cu descoperirea unui foarte bogat material arheologic de o inestimabilă valoare.

Din lectura lucrării oricare cititor avertizat sau nu remarcă mai întîi marea varietate a izvoarelor istorice folosite (arheologice, documentare, narative, numismatice, cartografice) și apoi interpretarea acestora în mod științific de pe pozițiile materialismului istoric și dialectic. În ceea ce privește structura lucrării, judicios întocmită, ea reflectă cele mai importante aspecte ale temei abordate. Cele șapte capitole reprezentînd fiecare din ele în egala măsură preocupări speciale cu care ne-am obișnuit de mult ale autorului de lungul întregii sale activități științifice, și anume: I. *Istoriografia*; II. *Cadrul fizico-geografic*; III. *Locuirea pe teritoriul Iașilor pînă în feudalismul timpuriu*; IV. *Numele Iașilor*; V. *Începuturile vieții urbane la Iași*; VI. *Cetatea Iașilor în secolele XV—XVI*; VII. *Iași — capitală a Moldovei*. Concluziile care însoțesc fiecare din aceste capitole ne dezvăluie faptul că încă din secolul al XVIII-lea istoricii români au fost preocupați să-și explice vechimea orașului Iași, că cercetările arheologice sistematice de teren și de salvare de la Iași și din împrejurimi au început din 1950 și au continuat an de an pînă în zilele noastre și chiar continuă și în viitor, că cea mai veche locuire umană pe teritoriul orașului Iași a fost surprinsă încă din paleoliticul inferior (cca 200.000 î.e.n.) și că de atunci pînă în secolul al XVII-lea s-a constatat o permanentă locuire, că numele orașului Iași provine de la întemeietorul său, stăpînul așezării așa cum de altfel s-a menținut în tradiția populară și a fost consemnat de contemporanii din secolul al XVII-lea, că Iași ca așezare rurală inițial a cunoscut un lung proces de urbanizare constatat încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, că stabilirea curții domnești în acest loc (începutul secolului al XV-lea) a avut un rol preocupărilor favorizînd și grăbind desăvîrșirea acestui proces închiat în epoca domniei lui Ștefan cel Mare, că data de 1388 (în 1988 se vor împlini 600 de ani de atestare documentară) este cea mai veche și mai sigură mențiune într-un izvor istoric relativ la orașul Iași, că la geneza și dezvoltarea așezării și-au adus un aport preocupărilor ba chiar în exclusivitate populația locală. Din acest punct de vedere, modul cum a fost abordată de autor multitudinea acestor aspecte ale problemei este nu numai un exemplu dovedit cu material arheologic de mare valoare a continuității de locuire de-a lungul mai multor epoci istorice (din paleoliticul inferior pînă la mijlocul secolului al XVII-lea) pe teritoriul orașului Iași dar totodată un model în ceea ce privește respingerea vechii teorii neștiințifice a colonizării cu clemente străine a celor mai multe așezări urbane din țara noastră în acea vreme.

Tot atât de importante sînt și afirmațiile autorului privind dezvoltarea orașului Iași, inclusiv cetatea de apărare în perioada cînd a fost numai reședință domnească și i' poi după ce a devenit capitala Moldovei, începînd din vremea domniei lui Alexandru Lăpușeanu. În această parte a lucrării sînt studiate temeinic pe baza izvoarelor documentare, narative și arheologice, evoluția perimetrului așezării urbane, evaluarea demografică a localnicilor, viața economică, nu numai dezvoltarea meșteșugarilor dar și a comerțului (intern și extern și de tranzit), organizarea administrativă și militară în comparație cu modul de dezvoltare al altor așezări urbane din Moldova ca de ex. Roman, Suceava, Vaslui, Cotnari, Hîrlău.

În concluziile generale, trecînd în revistă pe cele parțiale autorul ajunge la o încheiere deloc surprinzătoare, în schimb care trebuie reținută și valorificată în lucrările de specialitate și anume că pe teritoriul orașului Iași „s-a desfășurat o amplă activitate umană pe parcursul tuturor etapelor cronologice ale evoluției de la sat la oraș, Iași devenind în virtutea procesului de urbanizare, nu centru urban medieval cu nimic mai prejos decît centre similare ale lumi civilizate în evul mediu european.” (p. 77).

Cum era și firesc lucrarea este însoțită de o foarte bogată ilustrație (în total 55 de figuri alcătuită din planuri, hărți, schițe, fașimile, reproduceri foto ale materialului arheologic analizat în special ceramică locală și de import, arme, unelte, podobe etc. descoperit în

săpăturile arhologice, desene de mare finețe, imagini ale diferitelor șantiere care au funcționat în ultimile trei decenii în parte cea mai veche a orașului, precum și un indice general foarte util în cazul unei astfel de lucrări.

În concluzie ne permitem să afirmăm că volumul de față reprezintă o remarcabilă contribuție la cunoașterea istoriei orașului Iași de-a lungul unui timp foarte îndelungat (200 000 î.e.n. — mijlocul secolului al XVII-lea), că cuprinde el o argumentare științifică bazată pe izvoare istorice privind continuitatea de locuire pe teritoriul orașului Iași a populației autohtone și mai târziu celei românești, că publicarea volumului reprezintă o valoroasă contribuție la îmbogățirea istoriografiei românești dar și europene privind istoria orașelor în evul mediu în această parte a continentului nostru. Din acest punct de vedere salutăm amplul rezumat în limba franceză care însoțește lucrarea, și prin intermediul căruia contribuția colegului nostru este făcută cunoscută și specialiștilor de peste hotare.

Constantin Șerban

VL. TREBICI, ION GHINOIU, *Demografie și etnografie*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1986, 325 p.

Lucrarea este, după cum afirmă chiar autorii, un studiu care încearcă pentru prima oară o sinteză a celor două discipline, având drept scop determinarea modelelor demografice populare (sau, mai bine zis, tradiționale) românești. Dacă pentru cercetarea societății contemporane românești, acest studiu are o importanță pe care este inutil să o mai subliniem, el este, în egală măsură, și o lucrare de referință pentru cercetările de demografie istorică și, în general, pentru cercetarea istoriei societății românești. Este o lucrare de referință în primul rând pentru că este prima care, într-un demers interdisciplinar, studiază comportamentele tradiționale românești față de principalele evenimente demografice. În al doilea rând, lucrarea se impune atenției tuturor celor preocupați de istoria societății tradiționale românești prin posibilele direcții de cercetare pe care le sugerează. Având în vedere partea de noutate adusă de această carte, nu mă voi opri decât asupra celei de-a doua secțiuni, intitulată „Etnografie”. Dar, nu înainte de a atrage atenția asupra unor idei din Introducere, legate de cadrul teritorial al analizei demografice. Mai întâi, se remarcă încadrarea României, alături de Bulgaria și Iugoslavia, într-o zonă de convergență demografică, asemănătoare cu zonele de convergență culturală. Considerăm că studierea aprofundată a tendințelor demografice comune ale celor trei părți poate aduce o contribuție interesantă la înțelegerea zonei sud-est europene ca un spațiu cu o identitate proprie de-a lungul istoriei. Pe de altă parte, autorii se opresc și asupra vetrelor etnoculturale, așa cum au fost definite și delimitate de N. Dunăre în mai multe studii, dintre care însă unul esențial lipsește din bibliografia cărții: *Teoria zonelor etnografice și vetrele etnoculturale de continuitate românească*, în „Oltenia. Studii și comunicări”, Craiova, III, 1981, p. 243—250. Amintim aici că — precum arată N. Dunăre — o caracteristică a acestor vetre etnoculturale este endogamia. Evident, situația a fost valabilă doar pentru societatea românească tradițională. Iată deci o chestiune care (alături de cea a migrațiilor intra- sau interzonale) stă în atenția demografiei istorice. Altă idee care merită a fi reținută din Introducere este necesitatea unor studii de etnopsihologie pentru definirea modelului demografic tradițional românesc. Dar, după cum remarcă autorii, deosebirile de păreri dintre destul de numeroșii cercetători sînt mari. Și, adăugăm noi unele dintre aceste studii (mai cu seamă cele recente) păcătuiesc prin omiterea unor aspecte negative, uitînd că datorită istoricului este să prezinte adevărul întreg.

Acestea fiind spuse, să trecem la analiza secțiunii „Etnografie” din lucrare. Ea începe cu un capitol intitulat „O viață de om-măsura timpului social”, care analizează perceperea timpului și a unităților sale de măsură în mentalitatea tradițională, precum și coordonatele timpului individual, ale „veacului de om”. Autorii nu au putut folosi, din păcate, o altă carte deschizătoare de drumuri, cea a sociologului Ernest Bernea, *Cadre ale gândirii populare românești. Contribuții la reprezentarea spațiului, timpului și cauzalității*, București, 1985, apărută cu doar câteva luni în urma celei recenzate aici. Trebuie spus că atît cartea lui E. Bernea, cit și acest capitol, vin — pe un drum diferit — în întîmpinarea unuia dintre cele mai interesante orientări din „la nouvelle histoire”: studierea imaginii timpului trăit de om și de societate.

În continuare, autorii consacără cite un capitol fiecărui eveniment demografic: nașterea, căsătoria și moartea. Subliniem că abordarea acestor subiecte diferă de cea clasică din folclorică de pînă acum, prin aceea că ea se face și din punctul de vedere al demografiei, nu doar al etnografiei descriptive. Nu intenționez să fac o dare de seamă asupra conținutului textului în aceste capitole, ci voi încerca să subliniez citeva chestiuni de interes pentru demografia istorică propriu-zisă, ori pentru unele aspecte ale istoriei românești, în general.

Reșinem mai întâi abordarea unor ritualuri pagine legate de naștere sau de moarte, care au supraviețuit cu tenacitate în cultura populară românească, în condițiile creștinismului lipsit timp de un mileniu de o organizare ecleziastică superioară, fapt ce a generat unul dintre cele mai interesante cazuri de interculturalitate religioasă din lumea creștină. Este amintit obiceiul monedelor cu funcția de măturie, împărțite participanților la un botez, arătându-se originea romană a acestui obicei și presupunându-se că „practica ținerii evidenței nașterilor prin monede devenise din nou de actualitate în perioada migrațiilor, a persecuțiilor religioase (...) Este de presupus că în asemenea condiții neprielnice, evidența nașterilor era utilă și pentru a constata progresele noii dogme — creștinismul” (p. 221—222). Mi se pare însă greu de demonstrat această ipoteză a unei evidențe sui-generis a populației.

În ceea ce privește căsătoria și familia, lucrarea ne prilejuiește evidențierea altor posibile direcții de cercetare, cu specială privire la epoca formării poporului român. Enumerând interdicțiile la căsătorie, autorii se opresc și asupra endogamiei: „Până la începutul sec. XX, căsătoriile erau în mediul rural de tip endogam (...) Căsătoria în alt sat, mai ales în cazul fetelor, era dezaprobată de rude, consăteni, grupul de fete și flăcăi” (p. 239). Pe de altă parte, după cum arăta Mihai Pop, endogamia nu funcționează doar la nivelul satului, ci și la încă două trepte: cea a satelor învecinate și cea a zonei etnoculturale. Cu alte cuvinte, există și o exogamică a satului, dar numai în interiorul unei zone sau microzone endogame. Având în vedere această endogamică (totuși prea puțin studiată), se ridică două întrebări esențiale pentru istoria noastră: 1) cum se explică asimilarea migratorilor, care s-a făcut prin căsătorii mixte?; 2) cum se explică unitatea limbii române, în condițiile fragmentării populației în grupuri separate, mai ales în condițiile vieții autarhice din mileniul I? În privința asimilării migratorilor, interdicția căsăriei cu străini (care a fost atât de severă în societatea tradițională) constituia și ea o piedică în înțelegerea acestui proces istoric. Trebuie să remarcăm însă că această asimilare a alogenilor s-a putut produce numai în măsura în care aceștia s-au creștinat — cum a fost cazul slavilor în sec. VI—IX. În Evul Mediu, deosebirea de religie conta mai mult decât deosebirea etnică, și această situație a existat desigur și în epoca migrațiilor, când identitatea românilor în raport cu migratorii se definea nu doar prin conștiința originii romane, ci și prin credința creștină.

A doua problemă ridicată de endogamia comunităților tradiționale este că ea pare a veni în contradicție cu unitatea etnolingvistică românească (am în vedere doar ramura dacoromână). Într-adevăr, lipsa unor relații de rudenie între diversele comunități putea duce la evoluții divergente ale zonelor etnoculturale. Însă, acest fapt pare a nu fi valabil decât în privința etnopsihologiei, putându-se defini anumite tipuri psihologice zonale. În ceea ce privește unitatea limbii române, ea se explică prin migrația indivizilor și a comunităților în interiorul spațiului românesc — așa cum arată diferiți lingviști (S. Pușcariu, Al. Graur, Al. Niculescu) sau, dintr-un punct de vedere demoiestic, Șt. Ștefănescu (*Demografia-dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, p. 46). De asemenea, Al. Graur arată că unitatea etnolingvistică e specifică Europei orientale, fiind o consecință a tipului de feudalism din această zonă, care a permis plină tîrziu o mare mobilitate a comunităților și indivizilor. La aceasta se adaugă păstoritul circulant. Astfel, endogamia trebuie corcletă cu circulația și contactele permanente dintre vetrele etnoculturale. În această privință, autorii arată importanța nedeilor în stabilirea unor relații de rudenie (dar și economice și culturale) în interiorul zonelor etnoculturale și între ele. În orice caz, rămîne un deziderat al unei „istorii totale” românești studiere modulul concret în care s-a menținut unitatea etnolingvistică românească în condițiile endogamiei.

Al cincilea capitol: „Casa, satul și cimitirul. Semnificații etnografice și demografice” ridică și el unele probleme interesante din punct de vedere istoric și mai ales arheologic. Prezența obiceiului înmormîntării în apropierea casei decedatului, nu într-un cimitir obștesc (obicei păstrat pe alocuri pînă în secolul nostru), autorii presupun că această practică funerară arhaică” ar confirma ipoteza dispersiei demografice, singura soluție de supraviețuire a populației în fața nesiguranței politice, economice și a epidemiilor proliferate de populațiile migratoare în evul mediu timpuriu. Evenimentele care au urmat în Dacia după retragerea romanilor au fost ostile concentrării populației în așezări mari. În aceste condiții, obiceiul îngropării morților în apropierea locuințelor reînvia, paralel cu scăderea bruscă a necropolelor din perioada migrațiilor. Cimitirele devin un fenomen de excepție, în timp ce mormintele risipite reprezintă un fenomen de masă” (p. 320). Ipoteza este într-adevăr logică, și ea este similară cu cea a lingvistului Ioan Pătruț („Cercetări lingvistice”, 1957, p. 285—286) după care românii în epoca migrațiilor fiind păstori transhumanți, n-au putut avea cimitire, ci numai morminte izolate, cuvîntul folosit pentru „cimitir” fiind inițial „morminți”. Ipoteza a fost însă respinsă de G. Ivănescu (*Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 360—361). Ea nu este confirmată nici de arheologie. S-au descoperit numeroase așezări din sec. IV—XI, dar nu au fost găsite morminte în apropierea locuințelor. Rămîne, într-adevăr, o problemă obscură a arheologiei românești și cvasi-nexistența necropolelor în sec. V—VII (în special în spațiul extracarpatic), dar credem că ipoteza formulată în această carte este corectă.

Dincolo de aceste obiecții — totuși minore — cartea lui Vl. Trebici și I. Ghinoiu rămâne o contribuție interdisciplinară de un deosebit interes și, mai cu seamă, deschizătoare de drumuri în cercetarea istorică românească.

Alexandru Madgearu

PIERRE CHAUNU, *La mort à Paris — XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*, Edit. Fayard, Paris, 1984, 543 p.

Sintem nevoiți să începem mărturisirea că în clipa cînd am purces la scrierea rindurilor care urmează ne-am întrebat dacă o simplă recenzie este suficientă pentru lucrarea oferită acum de Pierre Chaunu. Ținînd seama de personalitatea autorului și mai ales de conținutul cărții *La mort à Paris — XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles* problema care ni s-a ridicat în față poate primi numai răspunsul că o prezentare redă numai o imagine pală a întregului conținut.

Născut în anul 1923 Pierre Chaunu a fost format în școala lui Marc Bloch și Lucien Lefebvre, fiind în prezent profesor la Universitatea Paris-Sorbonne, unde în anul 1973 a creat „Centre de Recherches d'Histoire Quantitative” și „Association Universitaire pour le respect de la vie”. Concomitent este și titularul unei catedre la Faculté de Théologie Libre Reformée din Aix-en Provence. El s-a afirmat ca un profesor a cărui rodnicie pe tărîmul științific a depășit cu mult obișnuitul: a scris peste 25 000 pagini tipărite grupate în peste 32 de volume, circa 1300 articole științifice cunoscute și citate în întreaga lume, atît în versiunea franceză, cît și în cele 14 limbi în care au fost traduse. Dintre ele mai cunoscute sînt *La civilisation nation*, *Le temps de Reformes* și în fine *La mort à Paris* remarcată și elogiată, imediat după apariție, de Emmanuel Leroy Ladurie.

Paralel cu cercetarea profundă, în special a dificilului domeniu al istoriei mentalităților, Pierre Chaunu s-a remarcat ca un deschizător de drumuri în domeniul metodologiei. El a fost și a rămas unul dintre pionierii pledoariei pentru utilizarea ordinaroarelor în cercetarea istorică, dînd un valoros exemplu personal prin *Seville et l'Atlantique*, ca și prin lucrarea discutată acum.

Aceste calități au făcut să fie considerat unul dintre cei mai reuțați specialiști în istoria ideilor contemporane, primind ca urmare înaltul titlu de „membre de l'Institut”.

Aparent, titlul seducător *La mort à Paris* circumscrie precis studierea fenomenului mortalității la capitala Franței, iar adaosul „XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles” o raportează la perioada cuprinsă între începutul războaielor pentru cucerirea Italiei și „marea revoluție burgheză din Franța”. În realitate, istoricul francez, în prima parte, sugestiv numită „La parole des origines”, face o adevărată istorie „à rebours”, căci pornind de la ideile și concepțiile oamenilor contemporani despre moarte, va ajunge treptat la epoca anunțată prin titlu, analizată și comentată în partea a doua denumită „L'Approche”. Spațial, lucrarea curpînde întreaga lume creștină de confesiune catolică și reformată din Europa, extinzîndu-se uneori chiar pînă la credințele orientale egiptene, indiene — (Carman, Samsava). În toată această lume rămîne un punct de referință — Parisul, o legătură indisolubilă — atitudinea oamenilor față de moarte.

Chaunu destăinuște din prima pagină că nu a preluat singur o povară prea grea pentru umerii săi. A fost coordonatorul unui grup de 58 persoane, de la studenți pînă la „maitre de conférence” și „maitre de recherches”, care între 1970—1975 a lucrat într-un seminar polarizator al întregii lumi universitare pariziene. Pierre Chaunu a preluat și preluat datele obținute în seminar, predîndu-le tiparului abia în 1979.

Epitafurile din cimitire, testamentele reunite în număr de peste 10.000 în celebrul *Minutier de Paris*, cuvîntările panegirice, vignetele, enluminurile, vitraliile, etc. acest tot ansamblu numit pe scurt „Le discours eschatologique” a constituit baza documentară a lucrării. Noutatea a constat în faptul că s-a căutat să se utilizeze un complex de izvoare care nu au reliefat exclusiv „la mort qu'on compte”, ci și „la mort qu'on sent”. În acest sens, „al morții care se simte”, Pierre Chaunu a dat valoarea reală, bine conturată, epitafurilor și testamentelor, ultimele constituinte izvoarele de bază. Cu toate acestea, după opinia autorului, încă ele nu au fost exploatate exhaustiv. Aspectul „morții care se simte” arată limpede caracterul cărții: este o istorie a mentalității oamenilor asupra a doi termeni opuși, dar inseparabil: moartea și viața.

Metoda întrebîntată de Pierre Chaunu a constat din strălucita îmbinare a două tehnici de lucru complementare: a lui Philippe Aries, un fin observator, psiholog, literat, analist al psihologiei colective și a lui Michel Vovelle, un scrupulos aplicator al riguroaselor și minuțioaselor investigații bazate pe matematică.

În partea centrală a cărții, a doua, autorul s-a aplecat atent asupra a ceea ce a însemnat moartea în mentalitatea oamenilor, privită oarecum prin prisma demografiei istorice „stîncă centrală a edificiului”. De Chaunu nu se poate vorbi de geografia istorică în mod îngust,

limitind-o la statistica decedațiilor, ci a privit-o ca știința care face analiza fenomenului complex în profunzime.

Cercetarea izvoarelor i-a permis să precizeze, sub aspect cantitativ, cauzele determinante ale deceselor. Cele mai multe au fost provocate de epidemii dintre care ciurma a deținut primatul. După ea urmează lipsa de cunoștințe și îngrijire medicală, foametea, etc. Discuția este începută de la cadrul general — apariția și propagarea ciumei, domeniu unde s-a făcut larg apel la lucrările lui Jean Noël Birabin. S-a stăruit mai mult asupra ciumei negre dintre 1348-1350 prezentată pe temeiul cercetărilor efectuate de Elisabeth Carpentier. Atunci, în unele localități ca Orvietto, s-a ajuns la situații îngrijorătoare: ritmul deceselor s-a ridicat 4—5 pe zi. Din fericele acestea au fost cazuri reduse ca arie spațială și limitate temporal la lunile iulie—august 1348. Acceptind o expresie plastică momentul ar putea fi numit o „explozie a morții”. În continuare sînt marcați anii de apariție a ciumei în Europa secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, conchizindu-se asemeni lui Fernand Braudel, că nu poate fi stabilită nici o regulă în legătură cu acest teribil flagel. În schimb, depășindu-și predecesorii, în capitolul special intitulat „La peste”, de altfel plin de date pentru demografi, Chaunu constată că molima lovește în special populația urbană. Cîm populația orășenească nu depășea atunci 15% din totalul locuitorilor Europei, pierderile nu erau extrem de mari. Chaunu explică propagarea deosebită a ciumei în orașe și în sate deoarece în ultimcle, populația era mai rară, contactele mai slabe, transmisibilitatea îngreunată.

Celelalte cauze acceleratoare ale morții, însă, se manifestau cu aceeași vigoare în ambele medii.

Ridicîndu-și problema mortalității în rîndul copiilor, Chaunu reușește să facă o analiză subtilă și profundă pe toate planurile. Mortalitatea endogamă se datorce în primul rînd ignoranței, pe de o parte, a moașelor și medicilor, pornind de la nașteri adese urinate de tetanos, căci ombilicul era tăiat cu unghii murdare, pe de alta, a părinților care se grăbeau să respecte canoanele botezului chiar în condițiile iernilor aspre. Mortalitatea exogamă era consecința, în primul rînd, a lipsei de grijă a acelor doici cărora le erau încredințați cel puțin 60% din copiii Parisului.

Fiind preocupat de „moartea care se simte”, Chaunu demonstrează peremptoriu că moartea unui copil pînă la 5 ani nu afectă prea mult sufletul părinților care nu aveau timpul necesar pentru a se atașa de el. După această vîrstă faimoasele discursuri funebre din epitafuri și testamente grăiesc despie dureri greu de redat.

Cifra maximă la care a ajuns mortalitatea infantilă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, epoca cea mai bine ilustrată documentar, a fost de 502⁰/₁₀₀. Ea s-a menținut puțin timp, media apreciată ca normală fiind de 450⁰/₁₀₀.

Pentru ansamblul mortalității s-a apreciat că în perioada respectivă în Europa apuseană cifra medie a fost de 35⁰/₁₀₀, Parisul a făcut totdeauna o excepție. Fiind cel mai mare oraș al Europei, poate al lumii — căci prin prisma galicanismului, Chaunu se întreabă dacă Pekinul era un oraș — a fost caracterizat prin „putere și știință”, determinînd regalitatea să-l apere. Autoritatea centrală și-a apărut eficace reședința: în ea totdeauna nu s-a depășit 20 de morți pentru 1000 de locuitori. Pierre Chaunu compară această cifră cu cea din societățile moderne, industrializate, unde cifra indice este de 10⁰/₁₀₀ cu variații de 0,4⁰/₁₀₀ și coincide că este un semn incontestabil de modernitate a Parisului. Este una dintre ideile centrale în jurul căreia țese o adevărată pledoarie.

Fiind o carte de istoria mentalităților unde demografia este un suport, se pune întrebarea care este pragul determinant pentru a crea prin mortalitate o stare de îngrijorare. În capitolul intitulat „Le seuil”, Chaunu demonstrează că neliniștea colectivă, chiar panica, apare cînd se constată existența a 50—60 morți la 1000 de locuitori. Pentru Paris a fost un singur an, 1709, cînd ciurma, desinteria, foametea, grefate pe fondul insuccesului „Regelui Soare” au provocat îngrijorarea colectivă a locuitorilor orașului. Fiind numai o dată izolată, firesc, Chaunu a considerat-o un accident. După opinia autorului el poate fi comparat numai cu situația extraordinară a Parisului din 1871, cînd din nou mortalitatea a devenit tulburătoare datorită foametei.

Cum s-a reflectat fenomenul mortalității în conștiința oamenilor? Ce atitudine a fost adoptată față de ea? Este problema centrală a cărții. Poate un răspuns se dă prin titlul primului capitol „Il faut mourir, madame, et tout à l'heure...”. Este exprimată conștiința omului că va muri redată în măiestrie și talent de filozof și exeget în discuțarea sagace a teoriilor averoiste și a operelor lui Dante, Pomponazzi, Descartes etc. Unul din solidele suporturi bibliografice ale lui Chaunu în această discuție, îmbucurător pentru noi îl constituie lucrările lui Mircea Eliade, cu precădere *Histoire des croyances et des idées religieuses*. Ultima parte a cărții a treia, „A l'époque moderne et à Paris” este dedicată în întregime atitudinii omului modern și contemporan, pînă către 1976, în fața morții. Chaunu reamăre și atestă o continuitate de atitudine începînd din veacul al XVI-lea cînd a apărut o adevărată ars moriendi. Ei i-au fost închinăte cărți „enlumnuri”, vitralii și numeroase discursuri testamentare. A fost forma de manifestare a civilizației gestului, o prelungire a concepției medievale, mergînd pînă la regizarea morții.

Rămînd în memorie, la sfîrșitul lecturii ca o carte fundamentală prin multitudinea și complexitatea problemelor abordate, filosofie, sociologic, psihologic,

al mentalului colectiv, totuși Pierre Chaunu nu surprinde cum s-a situat deliberat pe poziția catolicului fervent al acceptării morții corpului și a supraviețuirii spiritului. În acest sens lucrarea ajunge la o scădere nedorită pentru un savant de talia autorului, cuvintele cu care încheie cartea.

Radu-Ștefan Ciobanu

LUIS SUAREZ FERNANDEZ, *Les Juifs espagnols au Moyen Âge*, traduit de l'espagnol et préfacé par Ráchel Israël-Amsaleg, Gallimard, Paris, 1983, 346 p.

Cartea istoricului spaniol Luis Suarez Fernandez reprezintă o sinteză a tuturor studiilor făcute pînă în prezent asupra vieții și culturii evreilor din Spania înainte de 1492, anul expulzării lor, sinteză ce se remarcă printr-un spirit riguros și precis și care are la bază cele mai sigure izvoare documentare și narative.

Lucrarea cuprinde zece capitole și are la sfîrșit un număr important de note explicative (pp. 305—335) și o bogată bibliografie privitoare la problemele din fiecare capitol (pp. 337—346).

Chiar din primul capitol, introductiv, intitulat *Problema evreiască în evul mediu spaniol* (pp. 17—41) autorul arată că lucrarea sa reprezintă o încercare de răspuns la întrebarea din ce cauze, după o coexistență de mai bine de cinci secole, autoritățile creștine spaniole au hotărît eliminarea comunităților evreiești din țară?

El nu-și propune să-și explice ce a însemnat iudaismul spaniol, ci să analizeze comportamentul societății creștine față de el și care au fost etapele dezvoltării acestui comportament. De asemenea autorul consideră că în Spania evreei au format în primul rînd o minoritate legitimată exclusivă. De aici decurge faptul că persecuțiile la care au fost supuși au avut, în cea mai mare parte, un caracter religios, anti-iudaic, și nu rasial, antisemit, ceea ce corespunde mentalității medievale, după care apartenența la o anumită religie reprezintă și apartenența la un anumit popor.

Capitolul următor, *Evreii sub dominația musulmană* (pp. 42—71), abordează problematica evoluției comunității evreiești din Spania de la începuturile existenței sale și pînă la sfîrșitul secolului al XI-lea, cînd invazia Almoravizilor duce la prăbușirea regatelor taifas. Evreeii sînt atestați documentar pentru prima dată pe pămîntul Peninsulei Iberice la începutul secolului al IV-lea e.n., dar este foarte probabil ca prezența lor aici să fi fost mai timpurie. Autorul este de acord cu părerea, aproape unanimă, a altor istorici, după care evreeii din Spania au sprijinit și au participat la invazia musulmană ca o reacție la presiunile tot mai mari la care erau supuși din partea monarhiei vizigote, hotărîtă să-i desființeze ca entitate religioasă aparte. Instaurarea dominației musulmane în Peninsula a ușurat situația economică și juridică a evreilor, fără să le dea însă un statut de totală libertate. Iudaismul spaniol s-a consolidat prin venirea unui număr destul de important de evrei și prin stabilirea unor strînse legături cu Orientul, consolidare care s-a reflectat și pe plan cultural, printre poezii, filologii și filosofii acestei perioade remarcîndu-se Ibn Gabirol (Avicbron), Ibn Paquda și Juda ha-Levi.

Următoarele două capitole, *Emigrarea spre regatele creștine* (pp. 72—102) și *Evreeii în secolul al XIII-lea* (pp. 103—133), urmăresc situația evreilor în secolele XI—XIII, situație ce se caracterizează prin fluxul emigraționist dinspre teritoriile stăpînite de musulmani spre regatele creștine și prin organizarea societății evreiești din teritoriile creștine.

Curentul de emigrație a evreilor în direcția teritoriilor creștine începe odată cu prăbușirea califatului de la Córdoba (1031) și cunoaște momente de maximă intensitate la sfîrșitul secolului al XI-lea și în a doua jumătate a secolului al XII-lea, atunci cînd venirea Almoravizilor și Almohazilor a provocat o radicalizare religioasă evidentă a societății musulmane din Spania și a dus la creșterea ostilității autorităților musulmane față de evrei. În același timp el a fost favorizat și de politica de protecție inaugurată de Alfons al VI-lea de Castilia (1072—1109), care, dînd un nou impuls reconchistei, avea o stringentă nevoie de bani și de oameni cu experiență în probleme financiare.

La sfîrșitul secolului al XII-lea, evreeii instalați în Spania creștină încep să se organizeze ca o societate completă pe un teritoriu ocupat de o altă societate care nu putea însă să-i asimileze datorită barierei de netrecut culturale și religioase. Această societate era legată de rege printr-o dependență personală și forma, practic, o parte din visteria regală căreia îi plătea un tribut substanțial și regulat. Comunitatea evreiască a cunoscut o perioadă de avînt în timpul lui Alfons al VIII-lea de Castilia (1158—1214), cînd a căpătat structura unei piramide avînd la bază pe agricultori și pe meșteșugari, iar în vîrf o adevărată aristocrație. Între aceste categorii apar însă fricțiuni, iar societatea creștină începe să manifeste de asemenea tendințe tot mai puțin amicale, în special față de a

tinde și asupra restului populației evreiești, fiind manevrate și dirijate cu abilitate de biserică și de nobilimea feudală care se opunea politicii centralizatoare a monarhiei sprijinită de banca evrei.

Capitolele V, VI și VII, *Originea tensiunilor* (pp. 134—163), *Presiunea legislativă* (pp. 164—204) și *Evreii și revoluția Trastamara* (pp. 205—222) analizează evoluția comunităților evreiești spaniole de la jumătatea secolului al XIII-lea pînă la pogromurile din 1391. Caracteristica acestei perioade este dată de ruptura tot mai evidentă dintre evrei și societatea creștină, ruptură care va atinge punctul culminant în 1931, dar care va cunoaște și anumite momente de atenuare. Intensificarea ciocnirilor dintre evrei și creștini a avut, după părerea autorului, mai multe cauze, și anume: depresiunea economică evidentă, care a provocat lupte chiar în interiorul cartierelor evreiești, neîncrederea tot mai mare a bisericii catolice față de orice influență care putea explica luptele interne, efortul rabinic însuși, întreprins sub conducerea lui Salomon ibn Adret, pentru a ameliora și fortifica viața spirituală a comunităților evreiești și, în fine, ura nobilimii centrifuge împotriva evreilor, considerați ca element de sprijin al tendințelor centralizatoare monarhice. Propaganda antievreiască, considerată autorul, dezlănțuită și întretinută de clasele dominante din societatea creștină, nobilime, clerul înalt și patriciatul orașelor, avea trei resorturi principale: bogăția evreilor, participarea lor la aparatul fiscal guvernamental și rezistența religioasă revigorată.

Creșterea tensiunilor s-a materializat, în primul rînd, printr-o intensificare fără precedent a presiunii legislative la care au fost supuse comunitățile evreiești cu începere din 1293. Astfel, începînd cu cortesurile din acest an de la Valladolid, continuînd cu cele de la Dueñas din 1313, cu sinodurile de la Zamora din 1312 și Salamanca din 1335 și terminînd cu legile de la Aylon din 1412 s-a încercat formarea unui ansamblu coerent de măsuri pentru a face imposibilă viața evreilor care nu ar dori să-și părăsească religia. Deși aceste legi nu s-au aplicat întotdeauna și peste tot, ele au reușit totuși, să pună bazele principiului izolării și separării creștinilor de evrei.

În același timp, tensiunile dintre creștini și evrei au cunoscut și forme violente cum ar fi cele din timpul războiului civil din Castilia dintre Pedro I (1350—1369) și fratele său vitreg Henric al II-lea de Trastamara (1369—1379), încheiat cu victoria ultimului, care a însemnat, de fapt, și o victorie a nobilimii centrifuge, precum și cele din 1391 care formează subiectul capitolului VIII, *Soluția finală* (pp. 223—257).

... Autorul arată că masacrele de evrei din 1391 nu au fost un eveniment brusc și nici izolat. Ele au făcut parte dintr-un program elaborat din primele decenii ale secolului al XIV-lea și care s-a accelerat în ultimul său sfert. Important de remarcat este și faptul că ele nu au avut un caracter rasial, antisemit, ci religios, antiiudaic. Conducătorii acestui program urmăreau ca obiectiv final „Soluția totală” a problemei evreiești prin intermediul unui botez general. Dar cum acest lucru nu s-a putut realiza prin țaria argumentelor, clasele dominante au apelat la violență profitînd, pe de o parte, de ignoranța și misticismul specific epocii, iar pe de altă parte de slăbirea autorității monarhice, coroana aflîndu-se pe capul unui copil Henric al III-lea Bolnăviciosul (1390—1406).

Tonul violențelor a fost dat la 6 iunie 1391 de instigațiile lui Fernando Martinez, arhidiacon și vicar general al diocezei Sevilla. Cartierele evreiești (aljamas) din Sevilla, Madrid, Toledo, Segovia, Córdoba, Valencia etc., sînt atacate și mulți din locuitorii lor sînt uciși. O situație interesantă s-a petrecut la Barcelona. Aici o răscoală populară cu evidente trăsături sociale a fost deviată de clasa dominantă, de patricieni, împotriva evreilor. De asemenea trebuie remarcat faptul că masacrele au ocolit regatul aragonez, unde regalitatea a reușit să țină situația sub control.

Consecințele pogromurilor din 1391 au fost grave pentru iudaismul spaniol. El a fost zdrobit, dispersat și ruinat. Încă din 1392 începe un proces de emigrare clandestină din Peninsula și în același timp comunitatea evreilor spanioli a fost împărțită în două: noii creștini și evreii propriu-ziși.

Daș, așa cum arată autorul, „soluția finală”, aceea a botezării tuturor evreilor spanioli, a eșuat definitiv la începutul secolului al XV-lea. În ciuda unor succese parțiale, a unei presiuni legislative crescînde și a masacrelor, majoritatea membrilor comunității evreiești nu și-au abandonat religia, ceea ce explică și hotărîrea Regilor Catolici din 1492.

Penultimul capitol al lucrării, *Reconstrucția parțială* (pp. 258—281) se ocupă de perioada cuprinsă între 1412 și 1492, cînd are loc o refacere parțială a comunităților evreiești din Spania, care culminează cu primii ani de domnie ai Regilor Catolici. Cu toate acestea, consideră autorul, în general comunitatea evreiască a rămas mai săracă decît înainte și mai supusă la presiuni cu toate că unii din membrii ei ajung din nou în grațiile regale. În schimb, ea este mult mai fortificată sub aspect spiritual, cultural și ideologic, mai capabilă de rezistență în fața presiunilor venite din afară.

Ultimul capitol *Expulzarea evreilor* (pp. 282—304), reprezintă și răspunsul pe care autorul încearcă să-l dea la întrebările ridicate pe parcursul întregii lucrări și mai ales la aceea cu privire la cauzele care i-au det

prin care evreii erau obligați fie să treacă la creștinism, fie să părăsească Spania în decurs de câteva luni.

Autorul consideră, și în mare parte sîntem de acord cu el, că evreii au fost mai ales victime ale însuși aparatului pe care-l ajutaseră să se construiască, acela al monarhiei centralizatoare și incipient absolutiste, de obiectivare a puterii și de identificare între suveranitatea colectivă a supușilor și persoana regelui, suveranul lor. Identificarea dintre rege, regină, teritoriu și comunitate avea la bază ca factor fundamental religia. Identificîndu-se cu ea monarhul devine concentrarea, punctul culminant și sinteza comunității însăși, pe care trebuie să o servească. În afara comunității nu există suveran, și în afara creștinismului nu există comunitate. Este de fapt un „maximum religios” față de care Spania va rămîne fidelă pînă în secolul al XVIII-lea și pe care va încerca să-l impună Europei într-un anumit moment al istoriei. Decl politica Regilor Catolici față de evreii spanioli nu a avut un caracter etnic, antisemit, ci religios, antiudaic.

Dar, după opinia noastră, la această explicație mai trebuie adăugat și faptul că Regii Catolici au inaugurat în Spania o politică dură și intransigentă atît în interior, cît și în exterior. Această politică avea ca suport ideologic un adevărat fanatism religios catolic, apărarea religiei fiind și pretextul măsurilor luate împotriva populației musulmane în 1501, precum și acoperirea tuturor acțiunilor din exterior care vizau, nici mai mult nici mai puțin, decît dominația asupra întregii Europe, și poate chiar a întregii lumi. Bineînțeles că această politică și acest suport ideologic, preluate și continuate pînă la ultimele consecințe de urmașii Regilor Catolici, au avut urmări nefaste asupra țării și a poporului spaniol, care în ultimă instanță a fost obligat să plătească scump orgoliul și himerele claselor dominante.

Nu putem încheia această scurtă prezentare fără a încerca să dăm un răspuns la o problemă foarte importantă, după părerea noastră, dar pe care autorul o lasă nerezolvată. Este vorba de ostilitatea pe care în unele momente, anumite categorii din rîndul maselor populare au arătat-o față de comunitățile evreiești. Astfel, autorul vorbește în mai multe rînduri de ostilitatea populară față de evrei, care a culminat cu masacrele din 1391 și care a contribuit hotărîtor la adoptarea deciziei regilor catolici din 1492 (pp. 28—29 etc.). Altcori el vorbește de manipularea maselor de către nobilime, biserică și patriciatul orășenesc, care căutau să canalizeze nemulțumirile sociale împotriva comunităților de evrei (pp. 236—237 etc.). La întrebarea unde se află adevărul Luis Sur rez Fernandez nu răspunde, deși s-ar fi impus acest lucru. Răspunsul, în concepția materialist-dialectică, științifică, a istoriei nu poate fi decît acela că, la fel ca în orice societate bazată pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producție și pe existența claselor cu interese antagoniste, și în Spania medievală clasele dominante au încercat și reușit, în anumite împrejurări, să dirijeze nemulțumirile sociale ale maselor împotriva altor., profilînd de ignoranța, misticismul și superstițiile care-l apăsau aproape permanent pe omul medieval. De fapt este un model de aplicare a dictonului „divide et impera”.

Eugen Denice

* * * Przeszość demograficzna polski. Materiały i studia, 15, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1984, 192 p.

Sub egida Academiei Poloneze de Științe (Comitetul Științelor Demografice, Secția de Demografie Istorică) apare cu începere din 1967, cu o cadență quasi-anuală (nu s-a editat în 1968, 1973 și 1982) această importantă culegere de materiale și studii demohistorice¹, ajunsă acum la vol. 15. Producția colegilor polonezi este bogată, așa încât — un număr relativ însemnat de lucrări fiind găzduite și în multe alte periodice și culegeri — redactorul-șef actual al publicației dădea, numai pentru șapte ani, o foarte lungă listă bibliografică², iar conturarea problematicii lucrărilor din secolul seurs de la studiile esențiale ale lui Adolf Pawiński (1881) și Tadeusz Korzon (1882, 1897) — cu care, după cum se apreciază, demografia istorică din țara vecină devine o știință independentă — această conturare, realizată de președintele actual al Secției de Demografie Istorică, impune 168 de note, cele mai multe conținând trimiteri la multe cărți și articole³. Unele dintre ele — chiar dacă, după cite se pare, încă nefolosite la noi — ne interesează direct⁴.

Comitetul de redacție al culegerii, format din opt persoane, este condus de valoroasa cercetătoare Irena Gieysztorowa, cunoscută demohistoricilor de la noi și prin prezența sa în România, în mai multe rânduri, printre care la Coloquiul internațional de demografie istorică de la Cluj-Napoca, pe care l-a și prezentat la Varșovia⁵, precum și la cel de-al XV-lea Congres Internațional de Științe Istorice din august 1980. În vol. 15 al PDP, dinsa se adresează, *Din partea redacției* (p. 3—8), cu chemarea unor strinse contacte între Secția de Demografie Istorică și cercetătorii, precum și universitarii din întreaga țară, interesați în problematica demografică. Se expun problemele asupra cărora apare necesar a se concentra eforturile în viitorul apropiat: urmărirea rapidei dezvoltări a domeniului în lume, în ultimele decenii; studierea vechilor rate de creștere naturală și structuri demografice poloneze, pe baza registrelor parohiale și a recensămintelor timpurii: în felul acesta se va ajunge la cunoașterea familiei și a modelului de dezvoltare demografică în țară în acele perioade, la studii interdisciplinare asupra secolului al XIX-lea, precum și la desfășurarea unei investigații regresive asupra veacurilor mai puțin informate. Se dorește creșterea, în volumele următoare, a numărului dărilor de seamă, mai ales asupra literaturii străine, ceea ce va permite cunoașterea mai rapidă a noilor direcții de cercetare și a noilor rezultate, precum și integrarea forțelor poloneze în inițiative internaționale.

I. Studii. Zygmunt Sułowski, *Centenarul demografiei istorice poloneze (1882—1982)* (p. 9—35) trece în revistă izvoarele (cu începere de la informațiile sporadice din veacul al XII-lea și pînă la recensămintele din cel de-al XIX-lea), precum și studiile de după 1880: expune concluziile asupra numărului populației în diferite perioade (din antichitate și pînă după împărțirea Poloniei): investighează studiile bazate pe registrele ecleziastice, precum și pe alte surse. Se propun pentru viitor cercetări mai ales asupra statisticilor de populație din anii 1740—1918, ridicarea nivelului studiilor micoregionale, editarea de culegeri în limbi străine, precum și realizarea unei *Șiște a demografiei istorice a Poloniei*, în vederea căreia se publică un plan în *Anexă*.

Edmund Piasecki studiază parohia Bejsce (voievodatul Kielce) în anii 1800—1960, pe baza registrelor locale, cu folosirea tehnicii electronice (p. 37—57). Enoția — a cărei populație totală a evoluat de la 2204 indivizi (în 1800) la 4261 (în anul 1960) — constituie obiectul cercetării autorului în studii publicate cu începere din 1970 (dar pe o perioadă mult mai întinsă: 1586—1967).

Andrzej Burzyński se oprește asupra recensămintelor generale austriece în ținuturile poloneze, în anii 1869—1910 (p. 59—69), stabilind aspectele lor pozitive, dar și cele negative (posibilități limitate de a compara informații, date de statistice întocmite în anii diferiți; unele date nu sînt credibile; etc.). Se formulează direcții viitoare de cercetare pentru a se ajunge la corectările necesare ale recensămintelor amintite.

Marcin Kamler întocmește statistici asupra infraactorilor din Poznań, Cracovia și Kazimierz (în apropiere de orașul precedent) în a doua jumătate a veacului al XVI-lea (p. 71—93): tipul infracțiunii (diferențiat pe sexe), mediul de proveniență și structura profesională a vinovaților, evoluția anuală. În total, s-a înregistrat o victimă și o învinovățire la 2640 de persoane.

II. *Materiale* constituie rubrica surselor demoistorice. **B. Kumor** face adăugiri la descripția militară — pe care a editat-o anterior — a populației Galiției din anul 1808 (p. 95—113). La fiecare localitate se notează numărul caselor, al camerelor și al sufletelor. În enorma listă acum tipărită, am reușit să găsec 2 tirguri și 25 de sate din districtul Bucovina (*Tabel nr. 1*). Conscripția aceasta constituie o noutate pentru literatura noastră. Se cunoșteau însă detalii din acei an — 3 orașe, 3 tirguri, 267 de sate, 38 890 de case, 223 139 de suflete (114 833 bărbați, 108 306 femei) ⁶, probabil rezultatele amintitei înregistrări. Există și o anonimă *Statistische Übersicht über das vereinigte Erbkönigreich Ost- und West-Galizien*; undeva am găsit-o amintită a fi „etwas 1808”, fără a o avea încă la dispoziție.

Reproducând — în ordinea includerii în tabelul din PDP — grafia originală (cu cursive), propun alături și o identificare (după o bară oblică), folosind apelativele oficiale din anii 1920 ⁷. În unele cazuri oicomonul de la 1808 nu apare în aceste ultime liste, fie pentru că — în secolul

Tabel nr. 1

Conscripția militară a populației Bucovinei, 1808 (parțial)

Nr. crt.	Apelativul	Tirg	Sat	Case	Camere	Persoane
1	<i>Runestie</i> (Rudești?)		1	24	31	168
2	<i>Ruś Monastiora</i> /Rușii Mănăstioarei		1	97	115	486
3	<i>Ruś Moldawica</i> /Rușii Moldovița		1	159	184	747
4	<i>Russ-Boul</i>		1	81	89	369
5	<i>Sacharestie</i> /Zaharești		1	81	92	442
6	<i>Zadobrowka</i> /Zadobreni		1	78	91	479
7	<i>Sadogóra</i> /Sadagura	1		254	338	1439
8	<i>Sadowa</i> /Sadova		1	154	168	732
9	<i>Samuelów</i> (Samușeni?)		1	56	66	304
10	<i>Zamostie</i> (Zamoștea?)		1	110	146	733
11	<i>St. Otilie</i> /St. Ilie		1	119	148	702
12	<i>Zastawna</i> /Zastavna		1	215	281	1333
13	<i>Satul Mare</i>		1	106	127	602
14	<i>Sadowa</i> /Sadova		1	157	196	962
15	<i>Szerboutz</i> /Șerbăuți		1	114	122	643
16	<i>Szyszkoutz</i> /Șișcăuți		1	94	118	551
17	<i>Szerowce Wyższe</i> /Șerăuții de Sus		1	168	226	991
18	<i>Szerowce Dolne</i> /Șerăuții de Jos		1	52	70	347
19	<i>Szipenica</i> /Șipeniț		1	214	267	1238
20	<i>Szipol</i> /Șipole		1	167	202	800
21	<i>Szubrańce</i> /Șubranelți		1	180	205	978
22	<i>Zetenów</i> (Săteni?)		1	123	142	703
23	<i>Seletin</i> /Zeletin		1	186	214	893
24	<i>Seret</i> /Siret	1		463	522	2282
25	<i>Sinouc Wyższy i Niższy</i> / Sinăuții de Sus și de Jos		1	113	131	621
26	<i>Siskouc</i> /Șișcăuți		1	128	152	781
27	<i>Skeja</i> /Scheia		1	106	148	641

ce trecuse de la înregistrare — el încetase de a mai denumi o așezare distinctă, fie pentru că a ajuns pină la noi prea corupt; în aceste situații prezint o interpretare (între paranteze rotunde). Folosind documente, recensăminte, hărți, dicționare geografice etc., cercetători avizați ai satelor locului vor putea aduce precizări de rigoare în lista de mai sus, pentru cunoașterea situației exacte a așezărilor, precum și a dinamicii lor seculare. Examinarea celor 27 de tirguri și sate — în lumina datelor de mai sus — induce însă imediat la câteva importante concluzii:

1) Casele sînt mici, de regulă cu o singură cameră și numai rarori cu două. Este o știre de precis conținut social, termometru al stării țărănimii (dar și a masei tirgoveșilor, căci la Sadagura și Siret situația este similară). În condițiile aservirii (Bucovina și partea de nord a Moldovei de după 1774 erau zonă de masivă, dacă nu chiar de aproape integrală dependență feudală ⁸) și ale dominației habsburgice

2 Numărul mediu de membri pe casă este adesea ridicat (*Runeștie* : 7; *Zadobreni* : 6,1; *Zamosstie* : 6,7; etc.), uneori însă mai redus (*Rușii Mănăstioarei* : 5; *Sadova* : 4,8; *Șipote* : 4,8; etc.). Într-un alt sat bucovinean, pentru care dispunem acum de date pentru o perioadă mai întinsă, situația evoluează în ambele sensuri (*Tabel nr. 2*).

Tabel nr. 2

Dimensiunea medie a gospodăriei în satul Horodnic de Jos,
1811—1850⁹

Anul	1811	1816	1827	1838	1850
Dimensiunea medie	4,8	4,6	4,6	5,2	5,9

Marile fluctuații — observate atât pe orizontală (cele 27 de așezări la 1808), cât și pe verticală (aceiași sat în decurs de 40 de ani) — arată că expresia realității este alterată și de inevitabilele inexactități ce se comit la conscrierile vremii (frecvent realizate neuniform în diferite localități, ori în aceeași așezare în diferite momente), dar mai ales de faptul că se tinde a se consemna nu familia, ci gospodăria sau chiar totalul persoanelor din aceeași casă. Or, aceasta include adesea anumite rude (de multe ori unii fii căsătoriți, cum întâlnim și-n alte vremi și locuri¹⁰), întotdeauna integrate în același circuit economic. De altminteri, pe întreaga Bucovină, numărul mediu de locuitori pe o casă este mare: 5,4 în anul 1800¹¹ și chiar 5,7 la 1808¹².

3 Nici una dintre așezările transcrise acum nu are cătune la 1808 : în evidențele originale există o rubrică specială, rămasă însă liberă la cele 27 de țiguri și sate. Este ceea ce ne ajută să înțelegem sensul volumului — șocant de mare — al locuitorilor (în majoritatea cazurilor, el este de peste 500 în fiecare sat, în destul de multe — între 700 și 900 ! !): înțelegem că avem de-a face nu numai și nu atât cu urmările unei imigrații în Bucovina după anul 1774 — din Transilvania¹³, din Moldova și părțile teritoriului său, aflate sub directă administrație otomană (*Hotin, Bugeac*)¹⁴, din Podolia, Galiția etc.¹⁵ (de altminteri, subzista și un puternic flux al transmigrației din Bucovina în Principatul Moldovei¹⁶) —, cât mai ales cu efectele amplului proces de contopire a așezărilor de pe o moșie (prin energia intervenție a stăpînului), în cursul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, cunoscut în întreaga Moldovă¹⁷, puternic conturat și în Bucovina după 1774 (numărul așezărilor urbane — 6 orașe și țiguri — rămânând staționar, totalul satelor s-a redus de la 284 în martie 1777¹⁸, la 259 în anul 1800¹⁹; s-a afirmat chiar că această ultimă sumă „nach der Konzentricrung” ar fi provenit din 299 de sate²⁰).

A. Weiss publică și comentează conscripția din 1791 a parohiei catolice *Wolsztyn* (voievodatul *Poznań* : p. 115—139). Se dau listele nominative ale celor 1134 de enoriași, așezați pe gospodării; se indică relațiile de rudenie, sexul și vîrsta. *Anna Sikuch* editează sinteza conscripțiilor de felul celei anterioare, alcătuite în 1790—1791 în 58 de parohii (p. 141—144). *Maria Sierocka-Pośpieck* introduce în circuitul cercetării un document din 1781, emis de episcopul de *Poznań* și *Varșovia*, asupra *Taxa iurium stolae* pe dieceza *Poznań*, cu îndatoririle bănești la funeralii și botezuri.

III. *Scurte note*. Se dau detalii despre: utilizarea în cercetările socio-demografice a informaticii (*A. Wyczański*, p. 151—153); cursurile internaționale de demografie istorică de la *Paris*, în toamna anului 1981 (*C. Kuklo*, p. 154—156); întâlnirile cu istorici demografi la *Paris* în septembrie și la *Praga* în noiembrie 1982 (*Irena Gieysztorowa*, p. 157—161). Se traduce un articol al lui *François Lebrun* (*De la démographie historique à l'histoire des comportements, 1952—1982*; p. 162—167) și se prezintă posibilitățile de folosire a recensămintelor din S.U.A. pentru cercetarea polonezilor, emigrați în secolul al XIX-lea și la începutul celui următor (*J. Paradysz*, p. 168—170).

IV. Ultima parte a anuarului conține nu numai recenzii (cum este ca intitulată : p. 171—178), ci și două note despre studiul demografiei istorice în sistemul de învățămînt în Polonia (p. 179—186), bibliografia demografiei istorice din aceeași țară pe 1980—1982 (*Janina Gawrysiakowa*, p. 187—188), precum și o prezentare a activității de cercetare a Secției de Demografie Istorică pe anul 1981 (eadem, p. 189—190).

La capătul parcurgerii culegerii, rămii cu satisfacția întâlnirii lucrului bine făcut, de înaltă profesionalitate. Și atunci, www.dacoromanica.ro gătită acumulare succesivă de

date, fapte și concluzii, rezultat al unor eforturi de demografie veche — se creează premisele și pentru a se scrie o istorie a populației țării, dar și pentru a se realiza cercetări istorice multidisciplinare, singurele capabile a duce la analize de substanță și deci la tabloul nuanțat, realist al istoriei societății.

NOTE

¹ Ulterior se abreviază PDP.

² Irena Gieysztorowa, *Bibliografia polskiej demografii historycznej za lata 1971—1977*, în PDP, **11**, 1979, p. 199—215. Vide atque eadem, *Wstęp, do demografii staropolskiej*, PWN, Warszawa, 1976, p. 269—286.

³ Z. Sułowski, *Stulecie polskiej demografii historycznej (1882—1882)*, în PDP, **15**, 1984, p. 9—35.

⁴ Exempli gratia: E. Vielrose, *Przyczynek do demografii Galicji i Bukowiny w drugiej ćwierci XIX w.* (Contribuție la demografia Galiciei și Bucovinei în al doilea sfert al secolului al XIX-lea), în „Przegląd Statystyczny”, **8**, 1961, p. 137—153.

⁵ Irena Gieysztorowa, *Miedzynarodowe Kolokwium Demografii Historycznej w Cluj-Napoca (Rumunia), 5—7 IX 1977 r.*, în PDP, **11**, 1979, p. 197—198.

⁶ M. de Serres, *Voyage en Autriche...*, III, Arthus Bertrand, Paris, 1814, p. 216—217.

⁷ Ghidul drumurilor din România, ed. I. Cămărășescu, „Cultura Națională”, București, 1928. S-a comparat cu *Plans des Bukowiner Districts...*, 1773—1775 (lista localităților la Em. I. Emandi, C. Șerban, *Contribuții de geografie istorică la cunoașterea fenomenului demografic din nord-vestul Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Suceava”, X, 1983, p. 511—519, Anexa 5).

⁸ D. Cantemir, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, ed. Gh. Guțu et al., Editura Academiei, București, 1973, p. 298—299 (interpretarea corectă a pasajului la C. Istrati, în „Cercetări agronomice în Moldova”, Iași, VI, oct.-dec. 1973, p. 146); A. Zachar et al., *Entwickelung... im Herzogthume Bukowina seit dem Jahre 1848...* Separat-abdruck..., Wien, 1901, p. 8; R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpînii în Moldova*, Socec & Co., București, 1907, p. 268; N. Grămadă, *Sătenii și stăpînii în Bucovina între 1775 și 1848*, Cernăuți, 1934, p. 31—32; Al. N. Rădulescu, în „Revista Istorică Română”, V—VI, 1935—1936, p. 462; etc. Tuturor categoriilor de săteni, inclusiv satele cimpulungene (singurele, în întreaga provincie la 1775, stăpîne ale moșilor pe care erau dispuse: A. Zachar, *loc. cit.*; N. Grămadă, *loc. cit.*), li s-a înrăutățit statului social după ocuparea teritoriului de către Habsburgi (N. Iacobescu, *Problema agrară în revoluția română de la 1848 în Bucovina*, în „Revista de Istorie”, **36**, 5, 1983, p. 456—457).

⁹ Ecaterina Nerguți, I. Prelpecean, *Date cu privire la evoluția demografică a unui sat bucovinean în secolele al XIX-lea și al XX-lea*, în „Suceava”, VI—VII, 1979—1980, p. 249 (Tabel nr. 1), p. 257 (și Tabel nr. 8); calcul L.R.

¹⁰ Cu alt preleț/L. Roman, *Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences (Les Pays Roumains et autres régions européennes aux XVe—XIXe siècles)*, în „Annales de Démographie Historique”, Paris, 1985, p. 261—262, 266/s-a prezentat situații din Transilvania, Crișana și Maramureș în veacurile XVI—XVII și la 1810; Banat: în 1720: cele 5 județe muntene de peste Olt: la 1726. Fenomenul este atestat, de asemenea, în alte provincii și perioade.

¹¹ *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung. Nach einer amtlichen Denkschrift*, ed. J. Polek, Czernowitz, 1908, p. 11; I. I. Nistor, *România și rutenii în Bucovina. Studiu istoric și statistic*, Socec & Co.—C. Sfetea, București—Viena—Lipsca, 1915, p. 128 (și n. 2); calcul L.R.

¹² M. de Serres, *loc. cit.* (calcul L.R.)

¹³ I. I. Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, în „Codrul Cosminului”, Cernăuți, II—III, 1925—1926, p. 454—456, 469—533 (la 1778 și anterior).

¹⁴ *Ibidem*, p. 466—467 (la 1784—1788; din Moldova — la 1832).

¹⁵ I. I. Nistor, *România și rutenii...*, p. 78—81, 94, 96, 99—102 etc.; J. Polek, *Die Anfänge der deutschen Besiedelung der Bukowina unter der Militärverwaltung (1774—1786)*, Czernowitz, 1899; etc. Pentru migrația externă pe diferite direcții: Em. I. Emandi, C. Șerban, *op. cit.*, p. 477—478, 496—501.

¹⁶ F. J. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens...*, I, Wien, 1781, p. 429; L. A. Gebhardi, *Allgemeine Weltgeschichte...*, LVII. Band, Brünn, 1788, p. 351 (nota); Th. Codrescu, *Uricariul...*, VII—VIII, Iași, 1886 (catagrafia Moldovei din 1803/*Condica liuzilor*), pass. („bejănari ot cordon’); J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise...*, Wien, 1804, p. 42; M. de Serres, *op. cit.*, III, p. 218; Ecaterina Negruți, *Informații noi privind emigrările din Bucovina în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Suceava”, VIII, 1981, p. 257—263; L. Roman, în *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, Edit. Medicală, București, 1984, p. 137—138.

¹⁷ R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpînii în Moldova*, p. 108—109, 178, 311—312, 314; A. Oțetea, în *Istoria României*, III, Editura Academiei, București, 1964, p. 638—639; idem, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, Edit. științifică, București, 1971, p. 49 (n. 29): etc.

¹⁸ A. Fr. Büsching, *Erdbeschreibung*, II. Teil, Achte Auflage, Hamburg, 1788, p. 350.

¹⁹ *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801...*, p. 19; J. Rohrer, *op. cit.*, p. 42.

²⁰ *Die Bukowina...*, *loc. cit.* Intenționez a da în presa noastră întreaga conscripție din 1808 a Bucovinei, atunci cînd voi obține și fragmentele anterioare, editate de B. Kumor.

Louis Roman

„REVISTA DE ISTORIE” publică la prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane. Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trîmterile infrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de Redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTĂ PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
 - SÉRIE BEAUX-ARTS
 - SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

- Românii în cronică notarială anonimă al regelui Bela.
Orașele în Europa apuseană în Evul Mediu timpuriu.
Dan al II-lea, domn pînă la Marea cea Mare: tradiție și realitate.
Un ced agrar românesc din secolul al XV-lea.
Regimul politico-economic al gurilor Dunării în secolul al XV-lea.
Țările române la începutul secolului al XVII-lea.
Economia țărilor române în secolul al XVII-lea.
Elemente ale burgheziei incipiente în societatea fanariotă.
Înființarea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului românesc.
Regulamentul Organic în țările române.
Armata și societatea românească 1859—1877.
Viața socială a Spaniei în presa românească pînă la primul război mondial.
Oamenii de știință și viața politică a României.
Aspecte ale genezei „noului activism” al popoarelor din Ungaria (1900—1905).
România și țările baltice în perioada 1900—1911.
Considerații privind social-democrația germană 1869—1914.
România și criza renană (martie 1936).
Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929—1939).
Aspecte ale procesului de creștere a Frontului Național Unit Antijaponez al poporului chinez.
Relațiile dintre Japonia și Germania în anii celui de-al doilea război mondial.

RM ISSO 567—630

